

Premeny vybraných
charakteristík
obyvateľstva Slovenska
v 18. – 1. pol. 20. storočia

Pavol Tišliar – Branislav Šprocha

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK v Bratislave
v spolupráci s o. z. Muzeológia a kultúrne dedičstvo

Pavol Tišliar – Branislav Šprocha

Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva
Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

© **Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia**

Autori: prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD. (Filozofická fakulta UK v Bratislave)

RNDr. Branislav Šprocha, PhD. (Filozofická fakulta UK v Bratislave)

recenzenti: doc. PhDr. Martin Hetényi, PhD.

doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.

Vydavateľ: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

1. vydanie, Bratislava, 2017

AGENTÚRA
NA PODPORU
VÝSKUMU A VÝVOJA

Publikácia je výsledkom riešenia grantovej úlohy: **APVV-0199-12** „*Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*.“

ISBN 978-80-89881-08-6

Obsah

Úvodom	5
I. Pramene k populačnému vývoju Slovenska 18. – 1. pol. 20. storočia	10
I.1 Pramene hromadnej povahy do konca 18. storočia	12
I.2 Pramene 19. a začiatku 20. storočia	17
I.3 Pramene medzivojnového a povojnového obdobia	21
II. Počet obyvateľov a jeho zloženie	29
III. Pohlavie a vek	41
IV. Gramotnosť obyvateľstva	45
V. Demografické procesy	50
V.1 Pôrodnosť a plodnosť	50
V.2 Úmrtnosť	57
V.3 Sobášnosť	61
VI. Etnická štruktúra obyvateľstva Slovenska	64
VI.1 Spôsoby, špecifiká a možnosti zisťovania etnicity na území Slovenska	64
VI.2 Uprednostnenie národnosti pred materinskou rečou	67
VI.3 Národnostná štatistika z plánovaných cenzov medzivojnového obdobia	70
VI.4 Národnostná štatistika z plánovaných cenzov medzivojnového obdobia	76
VI.5 Vývoj etník na Slovensku	79
VI.6 Priestorové rozmiestnenie etník, etnické hranice, jazykové a národnostné ostrovy	82
VI.6.1 Slovenské a české obyvateľstvo	88
VI.6.2 Maďarské obyvateľstvo	94
VI.6.3 Nemecké obyvateľstvo	100
VI.6.4 Rusínske obyvateľstvo	104
VI.6.5 Židovské obyvateľstvo	110
VI.6.6 Obyvateľstvo iných jazykov a národností	113
VII. Náboženská skladba obyvateľstva	117
VII.1 Rímskokatolícke obyvateľstvo	125
VII.2 Gréckokatolícke obyvateľstvo	126
VII.3 Evanjelické obyvateľstvo augsburského vyznania	131
VII.4 Reformované obyvateľstvo	134
VII.5 Izraelitské obyvateľstvo	137
VII.6 Obyvateľstvo ostatných náboženstiev a bez vyznania	140
VIII. Ekonomická aktivita obyvateľstva	143
Záver	152
Zoznam prameňov a literatúry	155

Úvodom

*Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*¹ predstavoval základný cieľ nášho rovnomenného projektu, ktorý podporila v roku 2012 *Agentúra na podporu výskumu a vývoja* (APVV-0199-12). Vytvorený bol predovšetkým na základe zostaveného lexikónu sídel.²Výsledky našej práce by však ostali neúplné, keby sme k atlasu a lexikónu nepripravili aj osobitnú analyticko-komparatívnu a do značnej miery syntetickú textovú časť, ktorá by vysvetľovala populačný vývoj Slovenska zachytený číselne a kartograficky. Predložená publikácia preto do značnej miery sumarizuje vybrané výsledky nášho niekoľkoročného bádania v archívoch, knižniciach, ale aj prácu s edíciami štatistického, či historického charakteru.

Mnohé problémy populačného vývoja Slovenska sme v rámci riešenia nášho projektu publikovali ako čiastkové výstupy, či už išlo o oblasť migračných procesov³, populačnej politiky⁴, demografických procesov a populačnej dynamiky⁵, ale rovnako aj štruktúry obyvateľ-

¹ *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017.

² *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18.-1. pol. 20. storočia)*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016.

³ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal. Pohyb etník, etnické hranice, etnický priestor na Slovensku. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 10-42; TIŠLIAR, TIŠLIAR, Pavol. Formy organizovania vystáhovalectva zo Slovenska po vzniku Československej republiky. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 56-71; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Analýza vybraných charakteristík cudzincov na Slovensku v medzivojnovom období. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 98-131; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Možnosti sledovania vnútornej migrácie na Slovensku vo výsledkoch medzivojnových sčítaní ľudu. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 145-169; TIŠLIAR, Pavol. Beginnings of Organisation of Emigration in the Czechoslovak Republic. In: P. Tišliar - S. Čepľo (eds.): *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 43-62; TIŠLIAROVÁ, Ingrid - TIŠLIAR, Pavol. K problematike plebiscitu na severnej Orave a na Spiši v 20. rokoch 20. storočia. In: *Almanach XIV Slováci v Poľsku*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 35-75; KAČÍREK, Ľuboš. Ján Nepomuk Bobula (1844-1903). In: *Slováci v zahraničí*. č. 30. Martin : Matica slovenská, 2013, s. 34-53.

⁴ TIŠLIAR, Pavol. Migračná politika na Slovensku v kontexte populačnej politiky v medzivojnovom období. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 44-56; TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Pavol Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90; TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938 - 1945 - metodologické východiská. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. P. Tišliar (ed.). Krakov, Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9-18; TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: P. Tišliar - S. Čepľo (eds.): *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 121-146; TIŠLIAR, Pavol. K diproporciám a protichodnosti populačnej politiky v medzivojnovom Československu a jej prejavom na Slovensku. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 67-81; TIŠLIAR, Pavol. Odrasť národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939 – 1945) v štatistickej praxi. In: P. Tišliar - T. Šprochová (eds.): *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 21-51.

⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938-1945. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, č. 1, 38/2014, s. 77-112; ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny I. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 24, 4/2014, s. 40-53; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Intenzita a charakter úmrtnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*,

stva,⁶ či kontextovej stránky populačného vývoja.⁷ Osobitne sme venovali priestor aj charakteristike prameňov a metodike práce.⁸ Celkovo sme tak za 4 roky riešenia projektu publikova-

č. 2, 38/2014, s. 203-233; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish Population of Slovakia between the Two World Wars. In: *Judaica Bohemiae*, roč. XLIX, 2/2014, s. 5-45; ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny II. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 25, 1/2015, s. 45-57; ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj národnostných menšín na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: P. Tišliar - T. Šprochová (eds.): *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 185-216; ŠPROCHA, Branislav. Charakter reprodukčného správania Rómov na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: P. Tišliar - T. Šprochová (eds.): *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 217-251; TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. (Teoretické a metodologické východiská z pohľadu historickej demografie). In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 25, 2/2015, s. 3-13; MIKUŠOVÁ, Miriam. K sobášnosti socioprofesionálnych skupín v Trnave v 19. storočí. In: P. Tišliar (ed.): *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 21-61; ŠPROCHA, Branislav. K niektorým otázkam transformácie plodnosti na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. In: P. Tišliar (ed.): *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 89-114; ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť žien maďarskej národnosti na Slovensku v sčítaniach obyvateľov. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 6*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 169-196; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. The Fertility of Women in the Primary Sector in Slovakia According to Censuses Conducted Between 1900 and 2001 years. In: *Bylye gody*, vol. 37, is. 3, pp. 650-662; POCISKOVÁ, Miriam. Početnosť rodiny zamestnancov v agrárnom sektore v 19. storočí v Trnave. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 51-56; ŠÍDLO, Luděk - ŠPROCHA, Branislav. Transformace plodnosti Česka a Slovenska v 20. a na začátku 21. století v generační perspektivě. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 121-136; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Obraz rómskej populácie v Uhorsku na konci 19. storočia. In: *Historický časopis*, roč. 64, č. 2 (2016), s. 267-297; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Rómovia na Slovensku podľa súpisu z roku 1893. In: *Historická demografie*, roč. 40, č. 1 (2016), s. 93-112; ŠPROCHA, Branislav - ŠMIGEL, Michal - TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj rusínskeho obyvateľstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Populačné štúdie Slovenska 8*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 109-124; ŠPROCHA, Branislav - ŠMIGEL, Michal - TIŠLIAR, Pavol. Reprodukčné správanie populácie Podkarpatskej Rusi. In: *Populačné štúdie Slovenska 9*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 21-60; ŠPROCHA, Branislav. Charakter úmrtnosti obyvateľstva Slovenska na začiatku 20. storočia. In: *Populačné štúdie Slovenska 8*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 67-80; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. The fertility of women in subcarpathian Russia in the second half of the Nineteenth century and the first half of the Twentieth century. In: *Bylye gody*, Roč. 45, č. 3 (2017), s. 964-977; TIŠLIAR, Pavol - ŠPROCHA, Branislav. The rise of civil marriage and divorce in marriage law in Slovakia and changes in marriage law in the interwar period. In: *European journal of science and theology*, vol. 13, No. 5, pp. 35-44.

⁶ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Demogeografický profil náboženského vyznania obyvateľstva Slovenska za posledných 100 rokov. In: *Populačné štúdie Slovenska 3*. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 111-187; Vybrané populačné štruktúry obcí..., c. d.; KAČÍREK, Ľuboš - OSAĎAN, Róbert. Náboženské menšiny na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: P. Tišliar (ed.): *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 115-140; TIŠLIAR, Pavol. Národnostná skladba Slovenska na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia : etnická identita (identifikácia) z pohľadu oficiálnej štátnej štatistiky. In: *Český lid*, roč. 102, 3/2015, s. 329-352; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Možnosti využitia ekonomických štruktúr obyvateľstva 1921, 1930, 1940 a sčítania podnikov a závodov na Slovensku v roku 1930 pre komplexný výskum populačných dejín Slovenska. In: I. Fialová - D. Tvrdoňová (eds.) *Remeslo má zlaté dno... Cechy, živnosti, manufaktúry a továrne v dejinách Slovenska*. Bratislava : SNA, 2014, s. 375-387; ŠPROCHA, Branislav - ŠMIGEL, Michal - TIŠLIAR, Pavol. Zmeny v štruktúrach populácie Podkarpatskej Rusi v medzivojnovom období. In: *Populačné štúdie Slovenska 9*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 61-88; KAČÍREK, Ľuboš. Etnické zmeny obyvateľstva v novoveku na príklade mestskej časti Bratislava-Petržalka. In: *Populačné štúdie Slovenska 9*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 163-175; POCISKOVÁ, Miriam. K sociálnej a ekonomickej štruktúre Trnavy v 19. storočí. In: *Populačné štúdie Slovenska 8*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 57-66.

⁷TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013; KAČÍREK, Ľuboš - TIŠLIAR, Pavol. Petržalka v rokoch 1919 - 1946. Bratislava : Stimul, 2014; KAČÍREK, Ľuboš - TIŠLIAR, Pavol. Petržalka do roku 1918. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2014; KAČÍREK, Ľuboš. Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850 - 1875. Budapest : Croatica, 2016; CSÜTÖRTÖKYOVÁ, Dita. Identifikačné procesy lokálnej komunity vo vzťahu k tradičnej ľudovej archi-

li približne 100 rôznych výstupov, medzi ktorými sa nachádzajú monografie, zborníky (edícia *Populačné štúdie Slovenska*, vyšlo až 9 zväzkov), odborné knižné publikácie, vedecké štúdie, publikované v domácich aj zahraničných časopisoch, absolvovali, ale aj organizovali sme vedecké konferencie.

Publikácia *Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia* vychádza tematicky z atlasu obyvateľstva. Nadväzuje na jeho štruktúru a výsledky lexikónu sídel. Z tohto dôvodu sme sa v tejto monografii zamerali na 8 okruhov problémov:

1. Pramene k populačnému vývoju Slovenska, ktoré sa týkajú nielen rozdelenia a základnej charakteristiky dostupných prameňov, ale hodnotia sčasti aj kvalitu a možnosti využitia predovšetkým prameňov hromadnej povahy.
2. Počet obyvateľov, ktoré pre staršie obdobie stojí len na neistých odhadoch, strieda v neskoršom období presnejšia úradná štatistika moderných cenzov. Tie nám dokladajú nielen koncentráciu obyvateľstva, postupný urbanizačný rast, ale umožňujú nám nepriamo podchytiť aj dopady migračných procesov.

tektúre (Na príklade obce Sebechleby). In: Slovenský národopis, roč. 61, č. 4/2013, s. 430-451; TIŠLIAR, Pavol. On employment of women in Slovakia in the inter-war period. In: P. Tišliar - S. Čéplö (eds.): Studies in the Population of Slovakia II. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 63-95; ŠPROCHOVÁ, Terézia. Dobové vnímanie ženských cností podľa Jána Kollára. In: P. Tišliar - T. Šprochová (eds.): Populačné štúdie Slovenska 4. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2014, s. 7-19; ŠPROCHOVÁ, Terézia. Ženská nevzdelanosť ako rodinný problém. In: P. Tišliar (ed.): Populačné štúdie Slovenska 5. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 7-19; ŠPROCHOVÁ, Terézia. Výchova a príprava na život ženy v prvej polovici 19. storočia. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). Populačné štúdie Slovenska 7. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 29-37; KAČÍREK, Ľuboš. Slovenska komunita v Pešťbudíne v 19. storočí na príklade slovenského evanjelickeho zboru. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). Populačné štúdie Slovenska 7. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 39-49; POCISKOVÁ, Miriam. Početnosť rodiny zamestnancov v agrárnom sektore v 19. storočí v Trnave. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). Populačné štúdie Slovenska 7. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 51-56; VARGOVÁ, Lenka. Zariadenie domácností v prvej polovici 20. storočia s prihliadnutím na inzerciu vo vybranej dobovej tlači : Príspevok k dejinám každodennosti na Slovensku. In: Populačné štúdie Slovenska 9. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 7-20; ŠPROCHOVÁ, Terézia. Žena ako domáca gazdiná v 19. storočí. In: Populačné štúdie Slovenska 8. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 47-56; KAČÍREK, Ľuboš. Prouhorské slovenské časopisy v 60. a 70. rokoch 19. storočia. In: Studia bibliographica Posoniensia. Bratislava : Univerzitná knižnica, 2016, s. 83-93; KAČÍREK, Ľuboš. Vydavateľské aktivity Novej školy slovenskej (1868 - 1875). In: 19. storočie v zrkadle písomných prameňov : Z dejín knižnej a duchovnej kultúry Slovenska. Prešov : ŠVK, 2016, s. 149-159.

⁸Vybrané populačné štruktúry obcí..., c. d.; TIŠLIAR, Pavol. Konceptie a východiská mimoriadneho sčítania ľudu z roku 1919. In: V turbulentnom tridsaťročí – kapitoly z dejín Slovenska 1918 – 1948. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 27-36; TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj..., c. d.; TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919 - 1940. In: Bylye Gody, 2/2014, No. 32, pp. 266-271; MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In: Historická demografie, č. 1, 38/2014, s.57-76; TIŠLIAR, Pavol. Introduction to the Problem of Population Censuses of Slovakia in 1919 and 1921. In: P. Tišliar - S. Čéplö (eds.): Studies in the Population of Slovakia II. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 7-42; TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: P. Tišliar - S. Čéplö (eds.): Studies in the Population of Slovakia II. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 97-119; TIŠLIAR, Pavol. K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919 – 1930 na Slovensku. In: P. Tišliar (ed.): Populačné štúdie Slovenska 5. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 63-87; TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, roč. 3, 1/2015, s. 51-62; TIŠLIAR, Pavol - ŠPROCHA, Branislav. Zaznávaný a nepoznaný Cenzus 1919 či len kuriozita? In: Historický časopis, roč. 63, 2/2015, s. 253-274; TIŠLIAR, Pavol. Prípravný proces súpisu domov a bytov a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940. In: P. Tišliar (ed.) Populačné štúdie Slovenska 6. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 33-61; TIŠLIAR, Pavol. K vybraným prameňom štatistickej povahy v 18. a 19. storočí. In: Populačné štúdie Slovenska 8. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 7-20.

3. Pohlavie a vek, ukazovatele, ktoré špecifikujú populáciu, naznačujú a často aj priamo odhaľujú mnohé procesy a javy, ktorými populácia prešla. Do istej miery aj dávajú možnosť vyhladky do ďalšieho vývoja.
4. Gramotnosť obyvateľstva, ktorá na Slovensku dynamickejšie rástla práve od konca 18. storočia.
5. Demografické procesy konkretizujú populačnú dynamiku, vysvetľujú vývoj jednotlivých procesov plodnosti, úmrtnosti a sobášnosti obyvateľstva. Konkretizujú teda všetky významné udalosti v živote jednotlivca, ale aj populácie. Zamerali sme sa tu predovšetkým na problém starého demografického režimu a jeho zmeny spôsobené demografickým prechodom (revolúciou). Keďže nemáme k dispozícii širší súbor matričných analýz, údaje využiteľné k demografickým procesom sú k dispozícii v prameňoch len pomerne mladého dáta. Rovnako až mladšie cenzy prinášali kvalitnejšie a konkrétnejšie informácie, ktoré umožňujú hodnotnejšiu demografickú analýzu.
6. Etnická skladba obyvateľstva, ktorá poukazuje na multietnický charakter Slovenska vymedzuje jazykové a národnostné hranice, ostrovy a výbežky, ich premeny v čase a priestore. Zamerali sme sa aj na metodiku zisťovania etnickej štruktúry obyvateľstva, poukázali na politické motivácie zisťovania a využitia výsledkov sčítacích akcií.
7. Náboženstvo obyvateľstva je jedným zo zaujímavých a mimoriadne stálych charakteristík populácie. Slovensko predstavovalo silno heterogénne prostredie v posledných 3. storočiach. Náboženstvo je zaujímavé aj z hľadiska porovnania s etnicitou, keďže bolo u nás typické, že sa určité jazykové prostredie z veľkej časti hlásilo ku konkrétnemu náboženstvu.
8. Ekonomická aktivita, ktorá sa sústreďuje, okrem iného, na zdroj obživy, ako jeden zo základných predpokladov populačného rastu a prípadného zvyšovania životnej úrovne.

Uvedené okruhy problémov máme chronologicky vymedzené 18. storočím až 1. polovicou 20. storočia a v nadväznosti na atlas obyvateľstva sa sústredíme predovšetkým na priestorovú stránku. S ohľadom na možnosti a výpovednú hodnotu prameňov je pochopiteľné, že najmenej informácii máme k dispozícii za najstaršie, 18. storočie. Nešli sme cestou špekulácii a nepodložených tvrdení, rôznych hypotéz, s ktorými sa možno stretnúť aj v slovenskej, či maďarskej historiografii. Uvedomujeme si, že pre staršie obdobie, ako je polovica 19. storočia, je nevyhnutné uskutočniť podstatne širší výskum založený predovšetkým na lokálnych a regionálnych populačných analýzach. Tie na Slovensku absentujú. Existencia doslova niekoľkých prác stojacich na matričných analýzach, podľa nášho názoru neumožňuje zovšeobecňovať a vytvárať platné tézy populačného vývoja Slovenska, hoci tieto pokusy už v slovenskej historiografii boli. Niet pochyb o tom, že ďalšia fáza bádania by sa mala sústrediť práve na túto oblasť, vychádzajúc predovšetkým z matričných prameňov, z ich analýzy a rekonštrukcií rodín. Vzhľadom na počet osôb, ktorí sa na Slovensku historickou demografiou zaoberajú, ide o beh na mimoriadne dlhú trať.

Lexikón sídel, atlas a táto monografia pripravili základné sumárne dáta k pochopeniu demografického vývoja Slovenska do polovice 20. storočia. Nebolo našim cieľom podchytiť ho

v celej jeho šírke a urobiť tak bodku za jedným zložitým problémom slovenskej historiografie. Podarilo sa nám však zosumarizovať, roztriediť a aspoň sčasti zhodnotiť kvalitnejšie údaje k dejinám obyvateľstva Slovenska. Ako jeden z dôležitých momentov, ktorý vystúpil počas riešenia projektu do popredia, sa stala kontextová otázka demografického vývoja. Hoci dnes stále nevieme zodpovedať množstvo otázok týkajúcich sa populačnej dynamiky, populačnej klímy, či rôznych zmien, ktoré v populácii Slovenska v posledných 3. storočiach nastali, podarilo sa nám mnohé z nich aspoň naznačiť či pomenovať. V odkrývaní populačných dejín Slovenska nás tak čaká ešte skutočne veľké množstvo práce.

Veríme, že sa naša niekoľkoročná práca stane aspoň čiastočne odrazovým mostíkom pre ďalší úspešný výskum a posluži tak ďalšiemu rozvoju slovenskej historiografie.

Ďakujeme obom recenzentom, doc. Martinovi Hetényimu a doc. Michalovi Šmigel'ovi za postrehy a odborné rady pri príprave tohto rukopisu, ale rovnako aj pri hodnotení našich kartografických výsledkov v mapovom diele. Vďaka patrí všetkým členom riešiteľského kolektívu, Mgr. Slavomírovi Čépl'ovi, dr. Ľubošovi Kačír'kovi, dr. Jurajovi Majovi, Mgr. Miriam Pociskovej, Mgr. Terézii Šprochovej a Mgr. Lenke Vargovej, ale tiež ďalším kolegyniam, ktoré aktívne napomohli pri príprave a realizácii tohto projektu. Osobitné poďakovanie patrí Agentúre na podporu výskumu a vývoja za finančnú podporu, bez ktorej by nebolo možné projekt realizovať.

Bratislava, 18. septembra 2017

autori

I. Pramene k populačnému vývoju Slovenska 18. – 1. pol. 20. storočia

Populačný vývoj Slovenska možno rozdeliť do dvoch období. Prvé označujeme ako predštatistické a typické preň boli predovšetkým pramene súpisového charakteru, ktoré sledovali hlavne vojenské a daňové ciele. Druhé obdobie už patrí štatistike, disciplíne, ktorá sa vyvinula z praktických potrieb spoločnosti, úradnej praxe a smerovala vo svojom rozvoji aj k vedeckému bádaniu a záujmu nielen o obyvateľstvo, ale aj o rôzne ďalšie oblasti života spoločnosti. Medzníkom medzi spomenutými obdobiami sa v uhorských dejinách stal v polovici 19. storočia v podstate vznik štatistického úradu v Budapešti. Vznikom modernej úradnej štatistiky došlo nielen k spresňovaniu získavaných údajov, teda rástla kvalita dát, ale zároveň sa rozširoval aj diapazón zisťovaných charakteristík obyvateľstva. Vyžadovala si to napokon aj samotná administratívna prax a potreba rôznych informácií v úradnej činnosti pre rôzne oblasti fungovania štátu. Obdobie po vzniku štatistického úradu, ktorý postupne začal organizovať pravidelnú štatistickú službu a metodicky riadiť aj celokrajinské súpisy, označujeme ako obdobie modernej štatistiky, resp. štatistické obdobie.

Pramene k historicko-demografickému vývoju Slovenska možno typologicky rozdeliť do dvoch základných skupín. Prvú tvoria statické pramene, ktoré nám ponúkajú akýsi základný prehľad o populácii, viazaný na konkrétny časový moment konania súpisu. Druhú skupinu tvoria priebežne vedené a dopĺňané pramene.

Do prvej skupiny patria predovšetkým sčítania obyvateľstva a súpisové akcie rôzneho charakteru, kde sa popri mnohých iných údajoch zaznamenávali aj počty, prípadne rôzne ďalšie charakteristiky obyvateľov. Keďže tieto pramene zachytávajú obyvateľstvo skupinovo, označujeme ich aj ako pramene hromadnej povahy. Druhou skupinou sú priebežne vedené pramene, ktoré obsahujú najmä dáta zachytávajúce obyvateľstvo v rôznych fázach života, a to jednotlivo za každú osobu. Najvýznamnejším a najtypickejším prameňom tohto charakteru sú cirkevné, neskôr štátne matriky, zaznamenávajúce krst (narodenie), sobáš a úmrtie.

Oba spomenuté typy prameňov vyžadujú rozdielny prístup k bádaniu. Prinášajú však údaje, ktoré sa vzájomne dopĺňajú a tvoria základný predpoklad k populačnej analýze a syntéze. Pramene hromadnej povahy majú hlavne kvantitatívny charakter. Pomáhajú nám vytvoriť si predstavu o počte (počtoch) obyvateľstva, často ponúkajú aj informácie o jeho zložení. Súčasťou súpisových akcií bol občasne vek a pohlavie, sociálne, spoločenské, majetkové postavenie, údaje o náboženskom vyznaní, etnickej príslušnosti, o zamestnaní a pod. Tieto údaje nám umožňujú obyvateľstvo špecifikovať podľa biologických znakov, pohlavie, vek, ale rovnako ho aj diferencujú podľa rôznych sociálno-spoločenských atribútov. Výhodou prameňov hromadného charakteru je možnosť spojiť tieto údaje s konkrétnou lokalitou či regiónom a konkretizovať tak naše predstavy aj o geografickom rozmiestnení, zaľudnení skúmaného územia.

Matričné údaje, na rozdiel od statických prameňov, možno využiť výlučne v lokálnom výskume. Keďže sa tieto informácie dotýkajú jednotlivých osôb, ich spracovanie na regionálnej, či nadregionálnej úrovni je mimoriadne časovo náročné a za súčasných podmienok stavu spracovania matrik na Slovensku (historickej demografie Slovenska vo všeobecnosti), priam

nemožné.⁹ Operujeme tu s jednotlivými udalosťami a každú udalosť spájame s konkrétnou osobou, aby sme mohli v ďalšej fáze práce kombinovať údaje a získať týmto spôsobom ďalšie odvodené informácie. Priebežne vedené pramene nám zachytávajú jednotlivé demografické procesy. Spomenuté krsty, ktoré sa v minulosti vykonávali len niekoľko dní po narodení vlastne takto zachytávajú pôrodnosť obyvateľstva. Po rekonštrukcii rodín však získame aj údaje o veku rodičov, o poradí narodeného dieťaťa, o intervaloch medzi narodenými deťmi a pod. Sobášna matrika zachytáva sobáše, vznik rodiny a pozornou prácou so sobášnymi matrikami vieme identifikovať aj v poradí ďalšie sobáše po zániku predchádzajúceho manželstva, ktoré nám eviduje úmrtná matrika. Tá často obsahuje aj úmrtný vek a príčiny úmrtia. Niet pochyb o tom, že práca s matrikami prináša veľmi zaujímavé a podrobné informácie. Problémom je ale jej časová náročnosť a prakticky nemožnosť obsiahnuť početnejšiu populáciu, už vôbec nie na rozsiahlom teritóriu, akým je územie súčasného Slovenska. Pokusy zovšeobecňovať výsledky z jednej lokality nemusia priniesť želané výsledky. V tomto ohľade je potrebná opatrnosť a širšia vzorka z príslušného regiónu.

Z uvedeného stručného opisu charakteru prameňov je zrejmé, že ideálnym spôsobom práce je kombinácia oboch typov prameňov, ktoré sa vzájomne v mnohých smeroch dopĺňajú a vznikajú nám možnosti získania sekundárnych informácií. Na druhej strane sme limitovaný nielen dochovaním a kompletnosťou týchto prameňov, ale rovnako aj ich charakterom a výpovednou hodnotou.

Nie je našim cieľom podrobne charakterizovať všetky pramene a prácu s jednotlivými typmi prameňov. K dispozícii máme viacero príručiek či prác, ktoré tieto pracovné postupy opisujú.¹⁰ Typickým problémom súčasnej slovenskej historiografie nie je len nízky počet spracovaných matrik pre historicko-demografické účely, ale aj nedostatočná kritika a interpretácia prameňov hromadnej povahy. Pracujeme a používame dáta z rôznych konštrukcií, no doposiaľ nám chýba komplexná práca, ktorá by podrobnejšie hodnotila predovšetkým ich kvalitu, teda aj samotný význam, a to predovšetkým na základe poznania kontextovej stránky ich vzniku, cieľov, pozadia, metodiky zberu a pod. Naša historiografia má k dispozícii, okrem pôvodných edícií prameňov, ktorými sa ešte budeme zaoberať, aj sumarizované diela, ktoré tvoria určitý prierez vybranými súpisovými akciami a sumarizujú dáta za určité obdobie.

Starším sumárnym dielom, ktoré vzniklo už takmer pred 40. rokmi je retrospektívny lexikón sídel, zostavený československým štatistickým úradom.¹¹ Ten ešte aj v súčasnosti predstavuje jeden z najvyhľadávanejších prameňov najmä pre historický výskum. Retrospektívny lexikón obsahuje niektoré základné údaje o obyvateľoch jednotlivých sídel Slovenska, počet obyvateľov a počet domov, ktoré vychádzajú z tzv. moderných sčítaní ľudu, za Slovensko z rokov 1869 – 1970.

⁹ Spracovaných máme prakticky iba niekoľko obcí. Tomuto spôsobu bádania sa na Slovensku venuje len malá hŕstka osôb, nadšencov. Často sú to študenti, ktorí týmto spôsobom vypracujú záverečnú prácu v rámci štúdia histórie.

¹⁰ Jednoduchým návodom sú napr. skriptá Eduarda Maura. MAUR Eduard. Základy historické demografie. Praha, SPN, 1978.

¹¹ Retrospektívny lexikón obcí Československej socialistickej republiky 1850 – 1970. 2. diely. Praha : Federálny štatistický úrad, 1978.

Podrobnejším, čo do šírky, ale aj publikovanej charakteristiky, je novší lexikón z roku 2016.¹² Zachytáva jednak informácie moderných uhorských cenzov 1869 – 1910, československých (slovenských) 1919 – 1940, ale tiež údaje vybraných súpisov predštatistického obdobia (Jozefovo sčítanie ľudu 1786/87, Bachov cenzus 1850/1851) a charakteristiky obyvateľstva na základe publikovaného lexikónu súkromnej povahy Ladislava Nagya z roku 1828. Popri základných informáciách o počte obyvateľov a počte domov sa tento sumárny prameň sústredil na sumarizovanie vybraných štruktúrnych charakteristík, predovšetkým etnickej a náboženskej skladby na úrovni pôvodných obecných jadier. Prináša teda podstatne viac informácií, a to nielen za súčasné obce, ale aj za ich pôvodné historické jadrá.

Slovenská historiografia tak v poslednom čase získala nové zdroje informácií, využiteľné predovšetkým pre výskum demografického (historicko-demografického) a sociálno-spoločenského vývoja súčasného územia Slovenska v posledných 3. storočiach. Lexikóny dopĺňa aj *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*, ako kartografický a vizuálny prameň, vychádzajúci najmä z dát spomenutých novších lexikónov.¹³

Práca s prameňmi hromadnej povahy má viacero špecifik. Je náročná predovšetkým na pozornosť a na čas strávený pri spracovaní údajov. Pri prameňoch štatistického charakteru staršieho obdobia sa k tomu pridávajú hlavne problémy vznikajúce z rôznych nepresností (vrátane častých chýb prameňa), problémy s identifikáciou sídla a následne aj celkovou interpretáciou takéhoto typu prameňa. Identifikácia sídel je pre staršie obdobie sťažená neexistenciou osobitnej pomôcky, ktorá by sumarizovala vývoj názov, ako to pre obdobie po roku 1773 predstavuje slovník Milana Majtána.¹⁴ Treba pritom uviesť, že sme pri práci s prameňmi súkromného charakteru narazili na viacero prípadov, kde nám ani slovník názvov obcí pre mladšie obdobie nepomohol.

I.1 Pramene hromadnej povahy do konca 18. storočia

Spomenuli sme, že vznik úradnej štatistiky sa viaže predovšetkým na praktické využitie v bežnom živote spoločnosti. V Uhorsku sa hromadné zisťovanie údajov a vybraných charakteristík obyvateľstva týkalo sprvu platenia daní a zistenia počtu mužov pre vojenské účely. Tieto konškrpčné akcie mali korene už v stredoveku, kedy vznikali v Uhorsku prvé daňové portálne (dikálne) súpisy, datované do 1. polovice 15. storočia.¹⁵ Tieto pramene, ktoré sa do súčasnosti zachovali zväčša ako torzá, nezachytávali celkové počty obyvateľov. Predmetom ich zisťovania boli počty usadlostí, za ktoré sa platili poplatky. Preto nám tento typ súpisov, ktorý sa vyhotovoval aj v neskoršom období, ponúka vytvoriť si len veľmi približnú predstavu o počte obyvateľov. Podobne možno hodnotiť aj najstaršie urbáre, datované už do 15. storočia.¹⁶ Prakticky až 18. storočie prinieslo významnejšie kvalitatívne zmeny v prístupe k využitiu štatistiky, sčasti už aj pre administratívno-správne účely a v neskoršom období aj priamo pre demografické potreby.

Obdobie osvietenstva, charakteristické reformami zasahujúcimi do mnohých oblastí každodenného života obyvateľstva, ale aj správy krajiny, sa odrazili i v pragmatickom prístupe

¹² Vybrané populačné štruktúry obcí..., c. d.

¹³ Historický atlas obyvateľstva Slovenska..., c. d.

¹⁴ MAJTÁN, Milan. Názvy obcí Slovenskej republiky : Vývin v rokoch 1773 – 1997. Bratislava : Veda, 1998.

¹⁵ ŽUDEL, Juraj. Osídlenie Slovenska v neskorom stredoveku. Bratislava : Veda, 2010, s. 110.

¹⁶ Tamže, s. 24.

ku konskripciám. Jedným z významných počinov Karola III. bolo vytvorenie stáleho vojska, ktorého vydržiavanie, samozrejme, vyžadovalo aj značné finančné krytie. Prežitý systém zvoľávania a rozpúšťania vojska postavený na šľachtickej insurekcii nebol pri svojej ťažkopád-nosti schopný reagovať na potreby obrany krajiny dostatočne rýchlo. Preto rozhodnutie vy- tvoriť stále žoldnierske vojsko malo tieto nedostatky nielen vyvážiť, ale zároveň popri pokračujúcej povinnosti šľachty brániť krajinu, posilniť bojaschopnosť Uhorského kráľovstva. K finančnému krytiu mala poskytnúť podklady nová daňová súpisová akcia z roku 1715, uskutočnená na základe zákonného článku LVII : 1715.¹⁷ Tomuto súpisu podliehali všetky sídla v Uhorsku, vrátane slobodných kráľovských a výsadných miest, ale tiež dediny a osady, ktoré spustli.¹⁸ Cieľom bolo zabezpečiť pravidelný príjem do štátnej pokladnice, ale zároveň zistiť existujúce hospodárske pomery v jednotlivých častiach krajiny. Tieto regnikolárne súpisy z roku 1715 a následný z roku 1720, tak sledovali predovšetkým hospodárske ciele. Tie sa priamo odrazili aj na zisťovaných charakteristikách obyvateľstva. Oba spomenuté súpi- sy nezaznamenávali celkový počet obyvateľov jednotlivých sídel. Ten totiž z pohľadu cieľov konskripcií nebol dôležitý. Zachytávali len meno hlavy domácnosti, sedliakov, želiarov, taxa- listov, slobodníkov, šľachticov obrábajúcich nevoľnícku pôdu s uvedením príslušného po- zemkového majetku (pôda, lesy, lúky, vinice), teda len tú časť populácie, ktorej sa priamo týkala daňová povinnosť. Výsledky súpisu, ktorý sa v roku 1720 ešte raz zopakoval aj kvôli nedostatkom a neúplnosti predchádzajúceho z roku 1715, spracoval na konci 19. storočia Ig- nác Acsády.¹⁹ Keďže mal súpis slúžiť pre zdanenie, snahou zainteresovaných skupín obyva- teľstva bolo čo najnižšie daňové bremeno. Tento moment ovplyvnil aj výsledky súpisov, keď jednotliví richtári obcí mali snahu uvádzať čo možno najnižší počet osôb, pôdy a príjmov. Výsledky týchto súpisov preto nemožno označiť ako spoľahlivé. Kritizované boli v tomto smere už v čase svojho vzniku.²⁰ Publikované dáta sú rozdelené podľa žúp a ďalej po jednot- livých sídlach, osobitne pre súpisy 1715 a 1720.

Z pohľadu našej témy a údajov, ktoré sa dotýkajú územia Slovenska, je potrebné upozorniť na niektoré špecifiká. I. Acsády pripravil prehľad údajov z dochovaného súboru konskripcií, ktoré mal k dispozícii. Súpis z roku 1715 tak neobsahuje údaje za Trenčiansku župu (výnim- kou je mesto Trenčín) a absentujú, rovnako ako v následnom opakujúcom sa súpise 1720 via- ceré sídla, ktoré v tomto období existovali. Tento nedostatok je však typický pre celé predšta- tistické obdobie a ojedinele je možné sa s vynechaním, „vypadnutím dát“, stretnúť aj v druhej pol. 19. storočia. I. Acsády sumarizoval štruktúru daňovníkov, pokiaľ to však dovoľoval pra- meň, aj podľa právneho postavenia. Toto členenie vychádzalo priamo zo súpisového prameňa. Tu však absentujú podrobnejšie údaje za Šarišskú župu, odkiaľ máme k dispozícii len samot- ný počet hláv domácností. Daňovníci boli rozdelení na šľachtických vlastníkov, obyvateľov mestečiek, sedliakov, želiarov, taxalistov, slobodníkov, iných a ich celkový počet za konkrét- ne sídlo. V súpisovom prameni boli uvádzaní menom a priezviskom, ku ktorým sa zapísal aj

¹⁷ KOHÚTOVÁ, Mária. K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720 a ich údajom o počte obyvateľstva. In: Historický časopis, roč. 32, 1/1984, s. 86. (s. 83-100)

¹⁸ „...singulae liberae et regiae civitates, oppida privilegiata et non privilegiata, possessiones, villae populosae pariter ac deserta, cum distinctione tamen temporis, quo desolari ceperunt...“ ACSÁDY, Ignác. Magyarország népessége a pragmatika sanctió korában 1720 – 1721. In: Magyar statisztikai közlemények, új folyam XII. kötet. Budapest : KSH, 1896, s. 12*, v poznámke pod bodom I.

¹⁹ Tamže.

²⁰ KOHÚTOVÁ, Mária. K hodnote daňových súpisov..., c. d., s. 88.

rozsah pôdy, lúk, viníc, teda pozemkového majetku. I. Acsády sumarizoval tieto údaje za jednotlivé sídla. Do takto zostavených tabuliek však zaradil aj ďalšiu charakteristiku, rozdelenie daňovníkov podľa etnickej príslušnosti. Jej základom sa stali uvádzané priezviská, resp. zostavovateľom subjektívne zhodnotenie (triedenie) priezvisk. Je pochopiteľné, že takto získané údaje nemožno považovať za hodnoverný prameň, vhodný k akýmkoľvek analýzám a záverom o etnickej štruktúre Slovenska na začiatku 18. storočia. Skôr má charakter kuriozity. Opakovaný súpis z roku 1720 zachytilo niečo vyšší počet daňovníkov po jednotlivých sídlach, teda z tohto pohľadu by sme ho mohli označiť za kompletnejší. Hlavným nedostatkom oboch prameňov je ich charakter a zameranie sa len na jednu časť obyvateľstva, daňovníkov. Ak vieme predpokladať, koľko osôb pripadalo na jedného daňovníka, môže sa tento počet stať základom odhadu približného počtu obyvateľstva. I. Acsády tento počet zjavne podhodnotil, aspoň čo sa týka niektorých regiónov Slovenska.²¹ Poukazujú na to aj jednoduché prepočty a komparácia počtu obyvateľov s neskorším obdobím, o čom ešte budeme hovoriť.

V druhej polovici 18. storočia vznikli ešte ďalšie súpisové akcie podobného charakteru. V 70. rokoch 18. storočia sa začali zostavovať celokrajinské súpisy duší,²² ktorým predchádzali v rokoch 1762 – 1764 súpisy v slobodných kráľovských mestách.²³ Neskôr v rokoch 1767 a 1771 bol vykonaný súpis duší poddanského obyvateľstva obsahujúci informácie o počtoch sedliakov, želiarov a ich majetkovom a právnom postavení.²⁴ Tieto údaje boli publikované len sumárne a neúplne. Súpisy duší v kráľovských mestách vystriedalo v rokoch 1784 – 1787 Jozefovo sčítanie obyvateľstva, ktoré bolo zároveň prvým všeobecným sčítaním obyvateľstva v Uhorsku. Dotýkalo sa všetkého prítomného obyvateľstva a pôvodne bolo zavedené ako stála evidencia. Vykonalo sa v čase od novembra 1784 do konca leta 1785 a v rokoch 1786 – 1787, keď sa vykonala jeho revízia. Jozefovo sčítanie malo vojenský charakter, čo sa odrazilo najmä vo väčšom záujme o mužskú časť populácie. Z celouhorskeho hľadiska ho podrobnejšie spracoval Gusztáv Thirring²⁵ a dáta za jednotlivé obce ponúkajú práce publikované postupne štatistickým úradom v Budapešti.²⁶ Výsledky uvádzajú údaje o počte domov, rodín a počte obyvateľstva. Muži boli triedení podľa rodinného stavu (ženatý/slobodný) a podľa sociálneho statusu (napr. kňaz, šľachtic, mešťan, sedliak, želiar a i.). Osobitne sa zapisovali počty chlapcov vo vekových intervaloch 1 – 12 a 13 – 17 rokov. Náboženská diferenciácia nebola z hľadiska sčítania podstatná. Preto triedila obyvateľov iba na kresťanov a židov. V prípade žien, ktorým sa s ohľadom na charakter cenzu nevenovala takmer žiadna pozornosť, sa zisťoval prakticky len počet a ich rozdelenie na kresťanky

²¹ TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesionálna štruktúra Gemera a Malohontu (prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia). Brno : Tribun EU, 2009, s. 34-35, SVETONĚ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu. Bratislava : SVPL, 1958, s. 12-14.

²² KOHÚTOVÁ, Mária. Štatistiky obyvateľstva v Uhorsku v 18. storočí. [online, 20. 9. 2016] <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/doc/kohutova.pdf>>

²³ Podrobnejšie ich opísal vo svojej štúdií J. Žudel. ŽUDEL, Juraj. Súpisy obyvateľstva slobodných kráľovských miest na Slovensku z 2. polovice 18. storočia. In: Slovenská archivistika, roč. XXII., 1/1987, s. 82-101.

²⁴ MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857..., c. d.

²⁵ THIRRING, Gusztáv. Magyarországi népszámlálás II. József korában. Budapest : MTA, 1938.

²⁶ Az első Magyarországi népszámlálás (1784 – 1787). Budapest : KSH, 1960; II. József népszámlálásának községi adatai. Budapest : KSH, 1996; Történeti statisztikai tanulmányok. Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786-87. Budapest : KHS, 1975. Chýbajú tu informácie (dáta) za Tekov, Hont, Malohont, Abov a Turňu.

a židovky. Z hľadiska nášho územia sme nemali k dispozícii údaje za obce Hontu, Malohontu, Tekova, Abova, Turne a Užskej župy.²⁷

Okrem súpisových akcií a prameňov, ktoré sa k nim vzťahujú, sa v 18. storočí stretávame aj s najstaršími topografickými lexikónmi sídel.²⁸ Z roku 1773 pochádza úradne vyhotovený Tereziánsky lexikón sídel, zachytávajúci jednotlivé obce Uhorska a ich príslušnosť do vyšších územnosprávnych celkov.²⁹ Ku koncu 18. storočia bol publikovaný aj súkromný lexikón Jána Mateja Korabinského³⁰ a lexikón Andrása Vályiho³¹, ktoré sa využívali najmä ako orientačná pomôcka pre cestovateľov a obchodníkov. Topografické lexikóny predstavujú svojim charakterom odlišný typ prameňov oproti daňovým súpisom, či vojenským konskripciám. Ich hlavnou úlohou bolo zaznamenať každé sídlo s príslušnosťou k existujúcej územnej správe. Popri tom sa v týchto prameňoch uvádzali aj prípadné ďalšie charakteristiky sídla, niekedy vyjadrené slovné, ale aj číselne.

Tereziánsky lexikón sídel vznikol na podnet Márie Terézie, ktorá sa v roku 1769 obrátila na Uhorskú kráľovskú miestodržiteľskú radu so žiadosťou o zostavenie súpisu sídel Uhorska, z ktorého by bolo možné zistiť príslušnosť jednotlivých lokalít do vyšších územných celkov verejnej správy.³² Zostavený lexikón obsahoval okrem názvov jednotlivých obcí a osád v úradne, ale aj v bežne používaných jazykoch (najčastejšie išlo o latinčinu, maďarčinu, nemčinu a slovenčinu, občasne však aj rusínsky, chorvátsky a rumunsky jazyk). Lexikón obsahuje aj informácie o právnom statuse sídla (osada, dedina, mestečko). Popri týchto údajoch sa uvádzala existencia farnosti v sídle a jej náboženská príslušnosť (rímskokatolícka, evanjelická a. v., reformovaná a gréckokatolícka, prípadne ich kombinácia, ak ich existovalo v sídle viac). Zisťoval sa aj počet učiteľov v obciach a napokon prevládajúca reč obyvateľstva.³³ Osobitne boli vykazované údaje za slobodné kráľovské mestá. Pramenná hodnota tohto lexikónu je jednak v jazykových variantoch názvu sídel z 18. storočia,³⁴ ale tiež v tom, že na základe uvedených údajov možno pre územie Uhorska vytvoriť etnickú mapu na lokálnej úrovni a vymedziť tak podrobnejšie etnické hranice a definovať jazykové ostrovy. Keďže mal lexikón primárne slúžiť predovšetkým k identifikácii sídel a ich príslušnosti k verejnej správe, jednotlivé lokality sú v ňom zoradené abecedne v rámci služnovských okresov (*processus*), a tie ďalej do najvyššej územnosprávnej roviny, jednotlivých stolíc (*commitatus*). Tereziánsky lexikón vznikol len pre potreby centrálnych úradov, preto nebol vydaný tlačou a dlhšiu dobu ostal v rukopise. Publikovaný bol až v roku 1920, keď sa jeho obsah snažila využiť maďarská mie-

²⁷ TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná štruktúra Gemera..., c. d.

²⁸ Podrobnejšie sme sa topografickými lexikónmi zaoberali v príspevku: TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, roč. 3, č. 1/2015, s. 51-62. ISSN 1339-2204.

²⁹ TIŠLIAR, Pavol. Gemerská stolica a Malohont z pohľadu Tereziánskeho lexikónu sídel z roku 1773. In: Slovenská štatistika a demografia, roč. 18, 2-3/2008, s. 60; ŽUDEL, Juraj. Tereziánsky lexikón sídel Uhorska z roku 1773 : Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum. In: Slovenská archivistika, roč. XV, 2/1980, s. 74-92.

³⁰ KORABINSKÝ, Ján Matej. Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Bratislava, 1786.

³¹ VÁLYI, András. Magyar Országának leírása. I. – III. kötet. Budan : A Királyi Universitásnak Betüivel, 1796 – 1799.

³² TIŠLIAR, Pavol. Gemerská stolica a Malohont z pohľadu Tereziánskeho lexikónu..., c. d., s. 60. Údaje sa však zbierali v teréne až od roku 1772, keď boli ich vykonaním poverené jednotlivé stolice. Bližšie pozri ŽUDEL, Juraj. Tereziánsky lexikón sídel..., c. d., s. 74-92.

³³ Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum. Budapest, 1920.

³⁴ Predstavovali základ publikácie MAJTÁN, Milan. Názvy obcí..., c. d.

rová delegácia na rokovaníach v Paríži ako jeden z dôkazov o tom, že v Uhorsku nedochádzalo k pomadžarčovaniu.³⁵

Najznámejším a najpoužívanejším súkromným lexikónom, nielen na konci 18. storočia, ale aj počas 1. polovice 19. storočia, bol lexikón Jána Mateja Korabinského, publikovaný tlačou v roku 1786 pod názvom *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von garn*.³⁶ Obsahuje abecedne zoradené sídla s vybranými topografickými údajmi, ktoré sa týkajú najmä informácií o príslušnosti sídla do stolice a zväčša aj do slúžnovského okresu. Názov obce J. M. Korabinský uvádzal rovnako ako úradný Tereziánsky lexikón vo viacerých používaných jazykoch a formách. Aj tu sa zväčša pri jednotlivých heslách stretáme s informáciou o prevládajúcej reči a náboženstve miestneho obyvateľstva. Podrobnejšie však charakterizoval hlavne väčšie a významnejšie sídla, najmä mestá, kde spravidla pripojil aj stručný opis obživy obyvateľstva. Tento lexikón dopĺňa „vreckový“ atlas Uhorska, ktorý J. M. Korabinský publikoval v roku 1804 vo Viedni.³⁷ Mapové listy sú však len náčrtmi, bez snahy o presnú mierku, a tomu zodpovedá aj kvalita zakreslených sídel. Atlas zachytáva v priestore jednotlivé stolice a ich sídla, pričom osobitnými značkami pri väčšine sídel uviedol prevládajúcu reč obyvateľstva a náboženstvo. Na jednej strane išlo o premyslený a jednoduchý spôsob publikovania viacerých údajov, no na druhej strane sa s mapovými náčrtmi pracuje veľmi ťažko. Pôsobia neprehľadne, čo v spojení len s približným umiestnením lokality, často s uvedením skomoleného názvu tento zdroj údajov rovnako zaraďuje skôr k prameňom, ktorých kvalitu je vhodné overiť z prípadu na prípad aj z ďalšieho zdroja.

V podobnom duchu a podobnej kvality je aj trojväzkový lexikón Andrása Vályiho, ktorý začal vychádzať tlačou na konci 18. storočia.³⁸ Tento lexikón, rovnako ako predošlý, uvádza údaje nielen topografického charakteru, ale tiež niektoré informácie o obyvateľstve, o prevládajúcom jazyku či náboženstve. Je možné sa tu dozvedieť aj niektoré významnejšie medzníky v dejinách vybraných sídel. Treba však povedať, že aj tu sú jednotlivé heslá, teda abecedne zoradené sídla, spracované značne neproporčne. Len pri významnejších mestách a mestečkách bývajú heslá rozpracované aj podrobnejšie a uvedené údaje, rovnako ako pri Korabinského lexikóne, je potrebné overiť použitím ďalších zdrojov. Pri menších lokalitách, osadách a menších dedinách tvorí heslo často len topografické umiestnenie s príslušnosťou do stolice, prípadne so stručným uvedením prevládajúcej reči obyvateľstva a poznámkou o prevládajúcom náboženstve.

Oba tieto pramene podávajú len približné charakteristiky obyvateľstva. V porovnaní s Tereziánskym lexikónom, ktorý bol úradne vyhotovený, na základe vypisovania formulára (dotazníka) s predpísaným obsahom a pracovalo na ňom systematicky viac osôb, majú tieto súkromné lexikóny iba sekundárny význam.

³⁵ *Lexicon universorum regni Hungariae...*, c. d.

³⁶ KORABINSKÝ, Ján Matej. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Bratislava, 1786.

³⁷ KORABINSKÝ, Ján Matej. *Atlas regni Hungariae portabilis*. Wien, 1804.

³⁸ VÁLYI, András. *Magyar Országának leirása*. I. – III. kötet. Budan : A Királyi Universitásnak Betsüivel, 1796 – 1799.

I.2 Pramene 19. a začiatku 20. storočia

Do polovice 19. storočia vzniklo pre územie Uhorska niekoľko prameňov topografického a štatistického charakteru. Len časť z nich však je v súčasnosti spracovaná, prípadne aj analyzovaná a zhodnotená. Niektoré sa zachovali v našich archívoch len v torzovitom stave. Použiť ich tak možno skôr len ako doplnkový prameň k vybraným lokálnym témam.

Na začiatku 19. storočia bol v Uhorsku zrealizovaný súpis nešľachtického obyvateľstva. Odvolaním mnohých reforiem Jozefa II. sa zrušila aj snaha o pravidelnú evidenciu obyvateľstva, najmä mužov pre vojenské účely. Zanedlho však prijal krajinský snem (1802) myšlienku obnovenia evidencie obyvateľstva, opätovne pre vojenské využitie.³⁹ V rokoch 1804/1805 sa tak vykonala evidencia nešľachtického obyvateľstva. Vypĺňali sa ročné výkazy rodinných listov (*familiae tabella*), ktoré obsahovali, opäť vzhľadom na charakter evidencie, hlavne údaje o mužskej časti populácie. Muži boli rozdelení do troch vekových kategórií 1 – 17, 17 – 40 a nad 40 rokov. Vo vekovej skupine 17 – 40 rokov, ktorá bola aj z pohľadu vojenských potrieb a záujmov najdôležitejšia, delila mužov na ženatých a slobodných (ovdovených). Zachytávalo sa prítomné obyvateľstvo, ale aj osoby, ktoré sa zdržiavali mimo bydliska. Ojedinele sa zachovala táto základná evidencia aj v štátnych archívoch Slovenskej republiky. Pravidelná evidencia, ktorá bol a v skutočnosti často len aktualizáciou predchádzajúcich údajov, sa udržala do roku 1847. Výsledky týchto súpisov však neboli podrobne zhodnotené.⁴⁰ Rovnako sa tak stalo aj v prípade krajinského súpisu z roku 1828. Aj ten zachytával iba časť obyvateľstva (hlavy domácností a v podstate dospelé osoby vo veku 16 – 60 rokov). Mal slúžiť, rovnako ako regnikolárne súpisy z prvej polovice 18. storočia, k zdaneniu obyvateľstva.⁴¹

Popri realizácii súpisu z roku 1828 bola publikovaná dvojzväzková práca Ludovica Nagya z rokov 1828 – 1829,⁴² ktorá predstavuje pomerne zaujímavé pramenné dielo. Nejde o prácu, ktorá by vznikla na základe osobitnej konskripčnej akcie, rovnako neobsahuje ani výsledky posledného krajinského súpisu z roku 1828, no pre obdobie 1. polovice 19. storočia ide o zaujímavý zdroj údajov, mapujúci obyvateľstvo na miestnej úrovni. Autor síce priamo neuviedol odkiaľ čerpal podrobnejšie štatistické dáta, no možno predpokladať, že pochádzajú z obdobia 20. rokov 19. storočia. Keďže L. Nagy pracoval v Uhorskej miestodržiteľskej rade ako vedúci podateľne,⁴³ dá sa predpokladať, že údaje pochádzajú práve z tejto inštitúcie. Tento prameň uvádza abecedne zoradené nielen sídla jednotlivých stolíc v Uhorsku, ale autor k sídlam doplnil aj informácie o počte domov, obyvateľstve a ich štruktúre podľa náboženstva. Obyvateľstvo bolo triedené len na katolíkov a evanjelikov, bez podrobnejšieho spresnenia. Prvý zväzok Nagyovho lexikónu sa týkal Uhorska, v druhom venoval priestor Chorvátsku a Slavónsku. Sídla triedil podľa právneho statusu na mestá, mestečká, dediny a samoty (*civitates, oppida, pagi, preadia et diverticulia*). Tento lexikón obsahuje aj informácie o existencii farností v sídlach.

³⁹ KOVACSICS, József. Bevezetés a történeti statisztikai forrásainak tanulmányozásába. In: J. Kovacsics (ed.). A történeti statisztikai források. Budapest : Közgazdasági és jogi könyvkiadó, 1957, s. 22.

⁴⁰ Sumáré publikoval G. Thirring v roku 1936, pozri bližšie THIRRING, Gusztáv. Az 1804. évi népösszeírás. In: Magyar statisztikai szemle, XIV. Évfolyam, 1/1936, s. 1-22.

⁴¹ KOVACSICS, József. Bevezetés a történeti statisztikai..., c. d. s. 23.

⁴² NAGY, Ludovicus. Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. Budae, 1828.

⁴³ RÁBIK, Vladimír – LABANC, Peter – TIBENSKÝ, Martin. Historická geografia. Trnava : FFTU, 2013, s. 35.

V prvej polovici 19. storočia sa ešte uskutočnilo v roku 1848 sčítanie, no týkalo sa len mestského obyvateľstva.⁴⁴ Ďalším zaujímavým prameňom pre poznanie celouhorskej populácie v tomto období je 4 zväzkový geografický slovník Eleka Fenyesa. Publikovaný bol v roku 1851.⁴⁵ Autor čerpal informácie o počte obyvateľstva najmä z cirkevných schematizmov, ktoré zachytávali počty veriacich.⁴⁶ Tento slovník obsahuje abecedne zoradené sídla, pri ktorých sa okrem topografických informácií (príslušnosť obce do stolice), uviedli aj údaje o počte obyvateľstva, prevládajúca reč a náboženstvo.

Prelom 40. a 50. rokov 19. storočia bol v Uhorsku poznačený viacerými spoločenskými zmenami, ktoré súviseli nielen s maďarskou revolúciou a jej porážkou, ale aj s nastoleným bachovským absolutizmom. Viedenská vláda nariadila v roku 1850 vykonať v Uhorsku nové sčítanie pre vojenské, ale aj administratívne účely. Toto prvé bachovské sčítanie však nebolo organizované úspešne. Už sami realizátori pripustili nevhodne zvolenú metódu sčítania, a tak sa po jeho skončení začalo ihneď uvažovať o príprave nového, ktoré by chyby prvého súpisu opravil.⁴⁷ Návrhy na jeho realizáciu boli pripravené už v roku 1853, no k jeho vykonaniu došlo až po vytvorení novej definitívnej administratívnej a politickej organizácie v roku 1857.⁴⁸ Prvoradým záujmom organizátorov sčítania bolo zistiť počet obyvateľstva. Okrem toho sa zisťovalo náboženské vyznanie, zdroj obživy, vek, rodinný stav a prítomnosť v čase sčítania. Tento opakovaný cenzus už nezisťoval oproti predchádzajúcemu národnosť.⁴⁹ Bachovské sčítania tvoria v uhorskej štatistickej histórii medzníky. Stali sa totiž prechodom medzi staršími, často neúspešnými súpisovými akciami a modernými sčítacími akciami, ktoré sa už organizovali novovybudovaným uhorským štatistickým úradom. Jeho počiatky siahajú práve do polovice 19. storočia. Štatistický úrad v Budapešti postupne prevzal štatistickú službu v Uhorsku do svojej ríše.⁵⁰ Týkalo sa to napokon aj realizácie a spracovania tzv. moderných sčítaní ľudu, pre ktoré bolo charakteristické predovšetkým všeobecné a vedecké využitie údajov, teda nielen na daňové, či vojenské využitie, ale rovnako aj na účely administratívno-správne, ako aj populačné (demografické). Vznikom štatistického úradu tak došlo k prechodu z predštatistického do štatistického obdobia populačných dejín.

Rokom 1869 sa začala éra moderných sčítaní ľudu. Zákonný článok o sčítaní ľudu z 29. marca 1869 zadefinoval 10 ročné intervaly cenzov vždy k 31. decembru v rokoch končiacich nulou, pravda, s výnimkou roku 1869.⁵¹ Tieto sčítania zachytávali všetko civilné (1869, 1880, 1890), resp. všetko prítomné obyvateľstvo (1900 a 1910). Metodika spomenutých sčítaní sa

⁴⁴ KOVACSICS, József. Bevezetés a történeti statisztikai..., c. d., s. 24.

⁴⁵ FENYES, Elek. Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik. Pesten, 1851.

⁴⁶ SVETOŇ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu. Bratislava : SVPL, 1958, s. 19.

⁴⁷ Tamže, s. 19-20. Výsledky o počte obyvateľstva boli osobitne publikované v roku 1856 vo vyhláškach cisárskeho kráľovského generálneho guvernérstva Hírdetés a' magyarországi cs. k. főkörmánytól 1856-diki junius 20-káról 10,323 sz. a.; 12,376 sz. (dištrikty Bratislava a Košice).

⁴⁸ MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857..., c. d., s. 60. Podrobnejšie výsledky z bachovských cenzov v sumároch za župy, slúžnovské okresy a väčšie mestecká publikoval maďarský štatistický úrad v roku 1993: Az 1850. évi és 1857. évi népszámlálás. Budapest : KSH, 1993. Za jednotlivé obce boli publikované doposiaľ len výsledky za Sedmohradsko: Erdély 1857. évi népszámlálása. Budapest : KSH, 1992.

⁴⁹ MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857..., c. d., s. 61; údaje o národnosti použil vo svojej práci K. Czoernig pri charakteristike obyvateľstva Rakúskej monarchie. CZOERNIG, Karl Freiherrn v. Ethnographie der Österreichischen Monarchie. I. Wien : Kaiserlich Koeniglichen Hof., 1857.

⁵⁰ TIŠLIAR, Pavol. Národnostná skladba Slovenska na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia..., c. d., s. 332.

⁵¹ MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857..., c. d., s. 61

počas polstoročného obdobia v mnohých ohľadoch menila, vyvíjala. Pokým sčítanie z roku 1869 ešte zápasilo s mnohými nedostatkami technicko-organizačného charakteru, neskoršie cenzy už empiricky nadväzovali na predchádzajúce skúsenosti a vylepšovali organizačno-technickú prípravu, ale najmä metodickú stránku sčítacích akcií. Cenzus 1869 popri údajoch o počte obyvateľstva, ktoré už možno považovať za spoľahlivé a pomerne presné, a to aj z pohľadu ďalších zisťovaných demografických a sociálnych charakteristík (pohlavie, vek, gramotnosť, povolanie a pod.), zachytával aj údaje o domácich zvieratách.⁵² Výsledky boli publikované sprvu výlučne sumárne za župy a slúžnovské okresy a významnejšie mestá.⁵³ Vybrané výsledky za sídla, vzťahujúce sa k náboženstvu, publikoval štatistický úrad v Budapešti prakticky len nedávno.⁵⁴ V súčasnosti sa súbor sčítacích hárkov nachádza v našich štátnych regionálnych archívoch a digitalizuje sa.⁵⁵ Časti z cenzu 1869 boli elektronicky publikované a slúžia predovšetkým pre účely genealógov, prípadne ako prameň k témam z hospodárskych dejín. Treba však zdôrazniť, že sa nezachoval kompletný súbor hárkov pre všetky župy Slovenska.

Z ďalších cenzov si určite zaslúži osobitnú pozornosť predovšetkým nasledujúce sčítanie z roku 1880. Od tohto cenzu sa stal súčasťou zisťovania aj materinský jazyk obyvateľstva, hoci v priebehu ďalšieho obdobia sa pôvodný význam a zámer tohto zisťovania zmenil. Postupne sa totiž táto časť štatistiky stala jedným z významných politických prvkov a nástrojov v živote uhorskej spoločenskej a politickej špičky. V snahe zabezpečiť väčšinu maďarského obyvateľstva v multietnickom Uhorsku viedla až k politickej degradácii, k spolitizovaniu významu etnickej štatistiky. Prakticky všetky nemaďarské historiografie, ktorých časti území patrili v minulosti do Uhorska, okrem maďarskej, považujú dáta za etnicitu obyvateľstva najmä zo začiatku 20. storočia z oficiálnych cenzov za nepresné, skreslené a nespoľahlivé.⁵⁶

Výsledky moderných sčítaní ľudu boli postupne po každom sčítaní spracovávané a publikované štatistickým úradom v Budapešti vo forme novozaloženej štatistickej edície *Magyar statisztikai közlemények*.⁵⁷ Zdôrazniť však treba, že väčšina údajov bola publikovaná

⁵² Pôvodný zápisný hárok je zároveň zaujímavým prameňom pre genealogický výskum. Obsahuje totiž údaje za domácnosť s konkretizovaním rodinného vzťahu k hlave domácnosti. Tieto pôvodné hárky sa zachovali vo väčšom množstve pri viacerých archívnych fondoch žúp v našich regionálnych archívoch. Napr. MVSR Štátny archív v Nitre so sídlom v Ivanke pri Nitre (ďalej ŠA Nitra), f. Nitrianska župa I., 1464 – 1922, sčítanie 1919.

⁵³ Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei: A hasznos házi állatok. Pest : OMKSH, 1871.

⁵⁴ Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Laszló Sebök (ed.). Budapest : KHS, 2005. Dáta za Turniansku župu ale chýbajú.

⁵⁵ <<https://www.familysearch.org/>> [online, 3. marca 2017].

⁵⁶ TIŠLIAR, Pavol. Národnostná skladba Slovenska na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia..., c. d.; TIŠLIAR, Pavol. Szlovákia lakosságának etnikai összetétele 1919 és 1949 között. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle 2/2012, s. 46-55; TIŠLIAR, Pavol. Ethnicity and the Population of Slovakia between 1919 and 1940. In: European Researcher, r. 4, č. 42/2013, s. 429-436; TIŠLIAR, Pavol. K percepciiám národnosti a jazyka..., c. d., s. 63-88.

⁵⁷ Výsledky boli postupne a priebežne publikované po každom sčítaní, základné údaje za obce boli uverejnené v: A Magyar korona országaiban Az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei. I. kötet. (ďalej Népszámlálás 1880). Budapest : Az országos magyar kir. statisztikai hivatal, 1882; A Magyar korona országaiban az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei. II. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1882; A Magyar korona országainak helységnévtára. (ďalej Népszámlálás 1890). Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1892; A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. (ďalej Népszámlálás 1900). Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1902; A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. (ďalej Népszámlálás 1910). Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1912.

za regióny, v lepšom prípade za slúžnovské okresy, ale často len za administratívne župy. Obecná úroveň bola zastúpená len počtom obyvateľov, domov, pohlavnou štruktúrou, etnicitou, náboženstvom a gramotnosťou. Vzhľadom k tomu je v mnohých smeroch ťažko presnejšie vyčíslieť mnohé charakteristiky obyvateľstva, ktoré sa nachádzali hlavne v južných regiónoch, rozdelených po rozpade Rakúsko-Uhorska a vyčlenení Slovenska z Uhorska.

Po každom modernom sčítaní ľudu bol úradne zostavený aj topografický lexikón sídel, ktorý spočiatku plnil aj úlohu primárneho prameňa. Obsahoval totiž aj vybrané výsledky posledného cenzu (počet obyvateľov, domov a i.). Tu niekde možno vidieť počiatky neskorších štatistických lexikónov, prameňov, ktoré obsahovali aj administratívne, ale aj vybrané štatistické dáta. Popri nich však boli aj naďalej zostavované i administratívne lexikóny, ktoré obsahovali údaje prevažne administratívneho a správneho charakteru, kde sa ako doplnok pridal počet domov a obyvateľov. Uvádzalo sa v nich prioritne oficiálne platné územnosprávne členenie krajiny, ale rovnako aj vymedzenie pôsobnosti súdnych okresov a pod. Uhorský štatistický úrad začal zostavovať tieto miestopisné lexikóny sídel Uhorska od roku 1873.⁵⁸ Obsahovali administratívnu, ale aj štatistickú časť. Prvú časť tvorilo administratívno-správne členenie Uhorska od žúp až po najnižšie sídelné jednotky, obce, ale aj osady, samoty. V druhej časti bol venovaný priestor lexikónu sídel, kde jednotlivé abecedne radené sídla obsahovali údaje o príslušnosti k vyšším územným celkom (slúžnovský, príp. súdny okres, župa), ale aj údaje o rozlohe chotára sídla, počet obyvateľov, náboženské vyznanie, prevládajúci jazyk a pod.⁵⁹ Úradné miestopisy obsahovali úradné, teda oficiálne názvy sídel. Keďže vychádzali v pomerne krátkych intervaloch, a to aj v medzi sčítacom období, zachytávajú tak do značnej miery nielen vývoj názvov sídel, ale tiež zmeny v správe Uhorska v poslednej štvrtine 19. a na začiatku 20. storočia. Úradné miestopisy, ktoré využívala ako pomôcku prakticky celá verejná správa v úradnej činnosti, sa zároveň stala základom pre štatistické publikovanie ďalších výsledkov sčítaní ľudu,⁶⁰ odkiaľ sa preberali oficiálne názvy sídel pre štatistické edície a akceptovala územná správa, za ktorú boli výsledky prepočítavané.

Súbory originálnych sčítacích hárkov moderných uhorských sčítaní dnes opatruje Maďarský národný archív v Budapešti, okrem spomenutých súborov cenzu 1869, ktoré sú torzovito dostupné aj v slovenských archívoch.

Okrem súpisov, ktoré populáciu zachytili staticky, boli do roku 1894 vedené aj cirkevné matričné záznamy. Tie, ako sme spomenuli, zachytili pohyb obyvateľstva. Zavedením štátnych matrik a civilného sobáša v Uhorsku sa dostala aj táto evidencia pod väčšiu kontrolu verejnej správy. Uhorský štatistický úrad už od 70. rokov 19. storočia postupne publikoval hrubé ukazovatele sobášnosti, pôrodnosti a úmrtnosti obyvateľstva. Tie boli zverejňované

⁵⁸ Prvým bol Magyarország Helynévtára. Budapest, 1873.

⁵⁹ Uhorský štatistický úrad publikoval viacero zväzkov miestopisov: A Magyar korona országainak Helységnevtára 1873. Budapest 1873, v ktorom boli o. i. publikované údaje o počte obyvateľstva podľa sčítania ľudu z roku 1869. Pod rovnakým názvom boli publikované aj miestopisy v rokoch 1877, 1882, 1888, 1892 (ten slúžil priamo k publikovaniu výsledkov sčítania 1900 na lokálnej úrovni, najmä reč a náboženstvo), 1895, 1898, 1900, 1902. Od roku 1907 sa pozmenil názov: A Magyar szent korona országainak Helységnevtára 1907. Budapest 1907, ktorý už obsahoval počty obyvateľstva podľa sčítania z roku 1900 a napokon v predvojnovom období vyšiel miestopis ešte v roku 1913.

⁶⁰ Úradné názvy sídel a začlenenie obcí v sústave verejnej správy tak boli použité pri všetkých základných výsledkoch na miestnej, ale tiež širšej regionálnej úrovni, najmä: Népszámlálás 1880..., c. d.; Népszámlálás 1900..., c. d. a Népszámlálás 1910..., c. d.

v štatistických ročenkách⁶¹ a základnú geografickú jednotku tu tvorili administratívne župy, resp. municipálne mestá. Počty udalostí však tvoria len jednoduché číselné rady, umožňujúce charakterizovať smerovanie demografických procesov, nie ich hlbšiu analýzu. Podrobnejšie údaje o pohyboch obyvateľstva na župnej úrovni máme k dispozícii prakticky až z poslednej štvrtiny 19. storočia.⁶²

I.3 Pramene medzivojnového a povojnového obdobia

Vznikom Československej republiky došlo na Slovensku k mnohým zmenám, ktoré sa dotkli prakticky všetkých oblastí života spoločnosti. Pre našu problematiku je podstatné zdôrazniť, že rozpadom Rakúsko-Uhorska na území Slovenska prakticky zanikla štatistická služba. Kompetencie uhorského štatistického úradu až do roku 1919 neboli na Slovensku vykonávané. Kým v českých krajinách prevzala hlavnú úlohu zemská štatistická kancelária,⁶³ ktorá dala základ k vzniku neskoršieho československého štatistického úradu,⁶⁴ na Slovensku sa štatistická služba prakticky nanovo tvorila postupným oživovaním verejnej správy. Tú sa darilo organizovať efektívnejšie prakticky až od prelomu rokov 1918/1919, postupným preberaním regionálnych a miestnych úradov od Uhorsku (Maďarsku) lojálneho úradníctva.⁶⁵

Štatistický úrad vznikol v Československej republike koncom januára 1919.⁶⁶ Stal sa nielen vrcholovou inštitúciou pre štatistickú službu v krajine v celej svojej šírke, ale z hľadiska našej problematiky sa stal hlavnou metodickou ustanovitzňou, zodpovednou za dve medzivojnové sčítania. Tie sa uskutočnili v rokoch 1921 a 1930, čím aj oficiálne nadviazala československá štatistika na 10 ročné cykly predchádzajúcich cenzov Rakúsko-Uhorska, hoci sa sprvu uvažovalo o 5 ročných intervaloch. Nový štatistický úrad stál najmä na tradíciách rakúskej štatistiky s prihliadnutím na niektoré uhorské (slovenské) špecifiká, čo bolo dôležité pre podchytenie kontinuity populačného, spoločenského, hospodárskeho a i. vývoja.

Hoci v roku 1919 vznikol štatistický úrad a sčítanie ľudu bolo v Československu sprvu plánované na rok 1920, špecifické problémy súvisiace s ohrozením Slovenska a jeho postavením v rámci Československej republiky viedli k organizovaniu mimoriadneho sčítania ľudu na Slovensku v roku 1919. Neorganizoval ho však štatistický úrad, ale vykonal ho vo vlastnej réžii najvyšší správny orgán na Slovensku, Minister Československej republiky s plnou mo-

⁶¹ Od roku 1885 vychádzali v Budapešti štatistické ročenky. Nevychádzali každoročne. Magyar statisztikai évkönyv 1885 – 1888, 1893 – 1910. Budapest : OMKSH, 1886 – 1911.

⁶² Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905; Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907; Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910; Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916; Népmozgalma 1913-1918 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.

⁶³ Národní archiv České republiky v Prahe (ďalej: NAČR), f. Předsednictvo ministerské rady, 1918 – 1945 (ďalej: f. PMR), škat. 3285, sign. č. 482/1919.

⁶⁴ NAČR, f. Státní úřad statistický, (1916) 1919 – 1946 (1950) (ďalej: f. SÚS), sign. č. 3321/1919; tiež TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945 – 1951). In: Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945 – 1960). B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). Bratislava : Infostat, 2009, s. 8-9.

⁶⁵ Touto problematikou sme sa podrobnejšie zaoberali v publikácii TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie na Slovensku..., c. d.

⁶⁶ Vznikol na základe zákona č. 49/1919 Sb. z. a n. o organizácii štatistickej služby z 28. januára 1919.

cou pre správu Slovenska a jeho úrad.⁶⁷ Výsledky tohto tzv. Šrobárovho popisu ľudu⁶⁸ sa sprvu plánovalo využiť pri mierových rokovaníach v Paríži, ktoré sumarizovali výsledky 1. svetovej vojny. Hoci napokon neboli použité, keďže malo toto sčítanie mnohé problémy a niektoré jeho výsledky boli spracované až v roku 1921, časti zisťovaných charakteristík obyvateľstva boli dodatočne sprístupnené v osobitnej publikácii.⁶⁹ Sčítanie sa orientovalo špecificky len na vybrané charakteristiky, okrem počtu obyvateľov a domov, hlavne na národnostnú a náboženskú štruktúru. Hoci sa v sčítacích hárkoch zisťovala aj gramotnosť a niektoré zaujímavé údaje o vplyve svetovej vojny na domácnosti, tieto informácie spracované neboli. Žiaľ, v súčasnosti je zachovaný už len súbor hárkov za Nitriansku župu, uložený v štátnom archíve v Nitre.⁷⁰ Zvyšok materiálu, ktorý bol na žiadosť československého štatistického úradu postúpený zo Slovenska do Prahy, napokon v roku 1950 skončil v zberných surovinách.⁷¹

Keďže Šrobárov popis neobsahoval hlavne dôležité údaje o zamestnaní obyvateľstva (ekonomická aktivita) a rovnako neboli ani na konci roku 1920 ešte známe všetky potrebné údaje k populačnej štatistike zo slovenského sčítania 1919, štatistický úrad v Prahe začal organizovať nové sčítanie ľudu, ktoré bolo naplánované a zrealizované napokon pre celé územie Československa. Tento cenzus bol podrobnejší a priniesol kompletnejšie dáta o obyvateľstve, obdobne ako boli metodicky pripravené predchádzajúce rakúsko-uhorské sčítania. Hlavou tohto podujatia bol známy štatistik a demograf Antonín Boháč.⁷²

Definitívne výsledky prvého sčítania ľudu v Československej republike z 15. februára 1921 boli postupne publikované v rokoch 1924 – 1927 v pramennej edícii *Československá statistika*.⁷³ Dôležitým sumárom pre regionálnu a miestnu úroveň sa stal samostatne publikovaný štatistický lexikón obcí Slovenska z roku 1927,⁷⁴ vychádzajúci z výsledkov spomenutého sčítania a o rok neskôr štatistický úrad publikoval aj administratívny lexikón obcí, ktorým bola zavŕšená etapa spracovania výsledkov sčítania 1921.⁷⁵ Na Slovensku nemáme k dispozícii ucelený súbor sčítacích hárkov z roku 1921. Stretnúť sa možno s ojedinelými súbormi, ktoré boli ponechané len „na ukážku“.

Aj napriek tomu, že zákon o sčítaní ľudu určoval do budúcnosti päťročné sčítacie intervaly, nasledujúce sčítanie ľudu sa uskutočnilo až 1. decembra 1930.⁷⁶ Výsledky tohto sčítania ľudu boli rovnako publikované vo viacerých zväzkoch *Československej statistiky*,⁷⁷ v rokoch 1934 – 1938. V roku 1936 bol samostatne vydaný aj štatistický lexikón obcí na Slovensku.⁷⁸

⁶⁷ Sčítaním ľudu z roku 1919 sme podrobne zaoberali vo viacerých prácach, osobitne však v publikácii TIŠ-LIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919 : Príspevok k populačným dejinám Slovenska. Bratislava : STATIS, 2007.

⁶⁸ Vavro Šrobár bol v tom čase ministrom ČSR v plnou mocou pre správu Slovenska.

⁶⁹ Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919. Bratislava : MPS, 1920.

⁷⁰ ŠA Nitra, f. Nitrianska župa I., 1464 – 1922, sčítanie 1919.

⁷¹ NAČR, f. Ustřední archiv Ministerstva vnitra 1949-1950, sign č. 221.

⁷² NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1.

⁷³ Územia Slovenska sa priamo dotýkali najmä zväzky číslo 9, 22, 23 a 37.

⁷⁴ Štatistický lexikón obcí v republike Československej : III. diel Slovensko. Praha : Státní úřad statistický, 1927 (ďalej Štatistický lexikón 1927).

⁷⁵ Administratívni lexikón obcí v republike Československé. Díl II. Morava a Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus. Praha : Státní úřad statistický, 1928.

⁷⁶ Z. č. 256/1920 Sb. z. a n. §2 a VI. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n., ktorým sa sčítanie ľudu v roku 1921 vykonalo.

⁷⁷ Išlo o zväzky ČSS zv. 98, 104, 107, 113, 116, 126, 146, 151 a 153.

⁷⁸ Štatistický lexikón obcí v krajine Slovenskej. Praha : Státní úřad statistický, 1936.

Legislatívne sa sčítanie z roku 1930 opieralo o nový zákon, v ktorom sa už upravila doba nasledujúcich sčítaní na každých 10 rokov.⁷⁹ Tým sa v podstate zrušila platnosť formálne schválených päťročných intervalov, ktoré najmä z finančných dôvodov nebolo možné v medzivojnovom období realizovať.⁸⁰

Zo skúseností z predchádzajúceho sčítania štatistický úrad v roku 1930 rozšíril zisťovanie o ďalšie populačné charakteristiky. Okrem údajov o počte prítomného obyvateľstva boli zbierané dáta aj o bývajúcim obyvateľstve, hoci napokon štatistický úrad publikoval výsledky opäť iba za prítomné obyvateľstvo. Dôvodom bola nadväznosť na výsledky predchádzajúceho sčítania z roku 1921, čo umožnilo jednoduchšiu komparáciu zisťovaných údajov. Novinkou sčítania z roku 1930 bolo širšie zisťovanie minulého (predchádzajúceho) pobytu, pokiaľ sčítaná osoba nebola sčítaná v obci svojho narodenia, využiteľné k sledovaniu hlavne vnútornej migrácie. Najvýznamnejšou inováciou sčítania z roku 1930 však bolo zisťovanie plodnosti žien a niektorých ďalších údajov, ktoré s tým súviseli. Tieto dáta a ich široké využitie v demografickej analýze nám umožňujú hlbšie poznanie procesu reprodukcie populácie, ale aj detailnejšiu charakteristiku manželstiev. Doplnené boli aj viaceré kombinácie pri údajoch o gramotnosti a vzdelaní obyvateľstva, zisťovali sa telesné chyby a vedľajšie povolanie obyvateľstva. Spomenutými doplnkami získalo toto sčítanie celosvetové uznanie. Zdôrazňovalo sa pritom nielen jeho organizačné zvládnutie, ale najmä charakter získaných údajov, osobitne o plodnosti obyvateľstva, ktoré boli na túto dobu jedinečné. Opäť bol hlavným organizátorom Antonín Boháč. I z týchto dôvodov bolo zachované metodické smerovanie cenzu, vytýčené prakticky už v roku 1921. Dotýkalo sa to najmä citlivých otázok zisťovania národnosti obyvateľstva, ktorej výsledky boli v roku 1930 silnejšie ovplyvnené najmä spresnením štatistiky domovskej príslušnosti.⁸¹

Sčítací materiál z roku 1930 sa zachoval takmer kompletne a je v súčasnosti uložený v Slovenskom národnom archíve v Bratislave.⁸²

Medzivojnové obdobie končilo na Slovensku výraznou politickou krízou, ktorá mala nielen vnútropolitické príčiny, ale do veľkej miery bola ovplyvnená zahraničnopolitickými udalosťami, ktoré sa odohrali na jeseň 1938. Mníchovskými udalosťami a Viedenskou arbitrážou prišla Československá republika o rozsiahle prihraničné územia s početným obyvateľstvom a politická kríza na Slovensku v roku 1938 prakticky vyvrcholila vyhlásením autonómie Slovenska. Už po Mníchovskom rokovaní došlo k menším územným zmenám aj na Slovensku. K Nemeckej ríši, ktorá na jar 1938 anektovala Rakúsko, bola pripojená Petržalka a Devín.⁸³ Väčšie zmeny nastali po „vyrovnaní“ sa so severným a južným susedom. Na severných hraniciach s Poľskom boli odstúpené niektorých častí Kysúc, Oravy a Spiša, o ktoré mali Poliaci záujem už po vzniku Československej republiky.⁸⁴ Najväčšie zmeny ale nastali na juhu Slovenska, kde sa výrazne menili slovensko-maďarské hranice.⁸⁵

⁷⁹ Z. č. 47/1927 Sb. z. a n. §1 a vl. nar. č. 86/1930 Sb. z. a n. , na základe ktorého sa sčítanie vykonalo.

⁸⁰ Z. č. 47/1920 Sb. z. a n. §7.

⁸¹ Bližšie pozri: ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940. Bratislava : INFOSTAT, 2009, s. 102-103.

⁸² MVSR Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), f. Sčítanie ľudu z roku 1930.

⁸³ Pozri bližšie JANAS, Karol. K problematike hraničných sporov s Nemeckou ríšou v rokoch 1938 – 1943 v Bratislave a okolí. In: Bratislava, r. 16, 2004, s. 121-128.

⁸⁴ Bližšie pozri práce TIŠLIAROVÁ, Ingrid. Severné hranice Slovenska v rokoch 1918 – 1924 : Spor o územia na Orave a Spiši. Diplomová práca. Bratislave : FiF UK, 2004, TIŠLIAROVÁ, Ingrid – TIŠLIAR, Pavol. K problematike plebiscitu na severnej Orave a na Spiši..., c. d.; JANAS, Karol. Slovensko-poľské územné spory

Výsledky sčítania ľudu, ktoré bolo vykonané po týchto zmenách v roku 1938 preto nemožno priamo porovnávať s predchádzajúcimi sčítaniami obyvateľstva. Územné zmeny, ku ktorým došlo na konci 30. rokov sa niesli práve v znamení „dostať domov“ etnickej menšiny z Československa, respektíve Slovenska. Okyptené Slovensko takto stratilo územia, kde prevládalo hlavne maďarské a v prihraničnej oblasti s Rakúskom (Nemeckom) i nemecké obyvateľstvo, čo spôsobilo napokon celkové rozsiahle zmeny nielen v etnickej štruktúre Slovenska, ale odrazilo sa aj v iných populačných štruktúrach a demografických procesoch. V severnom pohraničí Slovenska žilo minimum Poliakov. Bývalo tam miestami goralské obyvateľstvo, ktoré sa však neidentifikovalo s Poliakmi. V tomto prípade teda nešlo o žiadny „návrat“ menšiny do materského štátu, len o snahu rozšíriť vlastné územie.⁸⁶

Krajinské sčítanie z roku 1938 bolo motivované dvoma príčinami. Jednak došlo k spomenutým rozsiahlym územným zmenám a strate státisícov obyvateľov, ktorí na odstúpených územiach žili. Druhou príčinou ale boli národnostno-politické problémy, ktoré na konci roku 1938 začali aj na Slovensku po územných zmenách rezonovať. Týkalo sa to najmä nemeckej menšiny, ktorá sa po územných zmenách stala najpočetnejšou menšinou Slovenska a začali sa ozývať hlasy požadujúce kultúrnu autonómiu.⁸⁷ Zároveň rástol politický vplyv jej reprezentantov sústredených do Deutsche Partei na čele s Franzom Karmasinom. Na špecifický, či mimoriadny charakter tohto cenzu jasne poukazuje skutočnosť, že ho neriadil, a ani nepripravoval štatistický úrad, ale vykonal sa pod taktovkou slovenského autonómneho Ministerstva vnútra Slovenskej krajiny. Zvláštne bolo, že sa toto sčítanie uskutočnilo narýchlo, bez propagácie, len vyhlásením v deň zberu údajov. Organizátorom sa tak podarilo zaskočiť aj politické vedenia jednotlivých minorít. Úsilím tvorcov totiž bolo vyhnúť sa „predsčítacím“ agitáciám, ktoré sa týkali snahy spolitizovať národnostnú štatistiku a získať reálne výsledky o národnostnej štruktúre k vytvoreniu národnostného katastra Slovenska.⁸⁸ F. Karmasin voči tomuto postupu ihneď protestoval. Kritizoval údajne nesprávny spôsob, akým bol vykonaný census a odmietol jeho výsledky ako nezáväzné pre nemeckú menšinu.⁸⁹ Zvláštnosťou sčítania z 31. decembra 1938 bolo zisťovanie trvalo usadeného obyvateľstva. Inštrukcie pre sčítacích komisárov priamo zdôrazňovala túto netradičnú zmenu. Sčítané osoby tak museli

a spôsoby ich riešenia v severozápadnom Slovensku v rokoch 1938 – 1939. In: Vlastivedný zborník Považia, r. XXII, 2004, s. 93-103; JANAS, Karol. Poľské požiadavky voči Československu v roku 1938 a ich dopad na poľsko-moravsko-slovenské pomedzie. In: České, slovenské a československé dejiny 20. století: Osudové osmičky v našich dejinách. Zost. J. Mervart, J. Štěpán. Ústí nad Orlicí : OFTIS, 2008, s. 171-178.

⁸⁵ K tejto problematike existuje množstvo odborných prác, napr. HETÉNYI, Martin. Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938 – 1945. Nitra : FiF UKF, 2008; HETÉNYI, Martin. Život obyvateľov na slovensko-maďarskom pohraničí po viedenskej arbitráži v roku 1938. In: České, slovenské a československé dejiny 20. století: Osudové osmičky v našich dejinách. Zost. J. Mervart, J. Štěpán. Ústí nad Orlicí : OFTIS, 2008, s. 149-160; HETÉNYI, Martin. Perzekučné zásahy proti maďarskej menšine na Slovensku 1938 – 1945. In: Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII. Zost. P. Sokolovič. Bratislava : ÚPN, 2008, s. 126-138.

⁸⁶ Jasne sa táto skutočnosť preukázala už v 20. rokoch, po vzniku Československa a riešení tzv. plebiscitného územia. Pozri bližšie TIŠLIAROVÁ, Ingrid – TIŠLIAR, Pavol. K problematike plebiscitu na severnej Orave a na Spiši..., c. d. Odstúpené obce so základnými údajmi o obyvateľstva boli publikované v Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1939.

⁸⁷ Bližšie pozri: „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu : Dokumenty I. Zost. M. Schvarc – M. Holák – D. Schriff. Bratislava : ÚPN, 2008, s. 460-461, č. 139.

⁸⁸ MVSR Štátny archív v Košiciach, pobočka v Rožňave (ďalej ŠA Košice, p. Rožňava), f. Okresný úrad v Revúcej, 1923 – 1945 (ďalej f. OÚ Revúca), škat, sign. č. 1671/1938 prez.

⁸⁹ „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu : Dokumenty I., c. d., s. 547-550, č. 158.

byť zapísané v mieste svojho trvalého bydliska. Týkalo sa to aj väzňov, vojakov, hostí v hoteli a pod. Výsledky tohto sčítania máme k dispozícii len v sumároch, za regióny (okresy).⁹⁰ Po protestoch vodcov menších a v súvislosti s ďalšími vnútropolitickými a zahraničnopolitickými zmenami, ktoré sa na Slovensku uskutočnili na jar 1939 sa napokon na toto sčítanie pomerne rýchlo zabudlo. Sčítacie hárky sa dnes nachádzajú po pobočkách štátnych archívov, a to v rôznom stave zachovania. Zväčša však nekompletné, torzovito, často len ako výber na ukážku.⁹¹

Na jar 1939 Československo zaniklo. V Slovenskom sneme bol vyhlásený vznik Slovenského štátu, ktorý sa po prijatí júlovej ústavy oficiálne premenoval na Slovenskú republiku. Z pohľadu našej témy je dôležité, že Slovenská republika (1939 – 1945) nebola úplne priamym pokračovaním autonómneho Slovenska. Nastali totiž ďalšie územné zmeny, ku ktorým došlo v roku 1939. Už tesne po vyhlásení samostatného štátu a po tzv. Malej vojne Slovensko odstúpilo ďalšie časti na juhu, ale aj na východe v prospech susedného Maďarska. Rovnako sa zmeny dotkli severnej hranice, no tu išlo o opätovné pripojenie, inkorporovanie území, ktoré predtým obsadilo Poľsko. Slovenská republika (1939 – 1945) ich vojensky obsadila ako spojenec nemeckej armády, bojujúcej proti Poľsku a k 1. januáru 1940 sa tieto územia stali súčasťou Slovenskej republiky (1939 – 1945). Teda opätovne je potrebné brať do úvahy územné zmeny pri komparáciách so štatistickými údajmi z tohto obdobia.

Vznikom Slovenskej republiky (1939 – 1940) sa vytvoril nový Štátny štatistický úrad v Bratislave. Prevzal celú štatistickú službu, vrátane populačnej štatistiky. V roku 1940 bolo zorganizované „plánované“ sčítanie obyvateľstva. Svojou organizáciou, metodikou a charakterom možno tento cenzus prirovnať k medzivojnovým štatistickým akciám z rokov 1921 a 1930. Treba však konštatovať, že táto podobnosť sa dotýkala hlavne pokračovania v riadne plánovaných sčítacích akciách, v 10. ročných intervaloch. Sčítanie ľudu z roku 1940 totiž malo svoje výrazné špecifiká, ktoré sa neobjavili v sčítacích akciách nikdy predtým, ale ani potom. Odhliadnuc od toho, že prijatý zákon o sčítaní ľudu z roku 1940 označil tento cenzus ako „*prvé sčítanie ľudu*“ (myslené predovšetkým z pohľadu vzniku Slovenskej republiky),⁹² kontinuitu s medzivojnovými sčítaniami tu v mnohých ohľadoch predsa len nachádzame.⁹³ Dotýkalo sa to hlavne základných osobných údajov o sčítancoch, informácie o ekonomickej aktivite a pod.

Predchádzajúce krajské sčítanie ľudu z roku 1938 bolo v roku 1940 označené ako neúplné. Zdôrazňovali sa najmä jeho nedostatky v absencii údajov potrebných pre hospodársku, sčasti aj populačnú a sociálnu politiku nového štátu. Chýbala tu totiž, rovnako ako v roku 1919, najmä charakteristika ekonomickej aktivity obyvateľstva.⁹⁴ Atypickým prvkom, ktorý

⁹⁰ Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených..., c. d.

⁹¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1945 (ďalej f. OÚ Dobšiná), f. OÚ Revúca; MVSR – Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad: f. Okresný úrad v Poprade, (1918) 1923 – 1945 (1949), f. Okresný úrad v Kežmarku, (1921) 1923 – 1945 (1947).

⁹² Z. č. 265/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 8. októbra 1940. O návrhu zákona sa rokovalo už od začiatku septembra 1940 najmä v predsedníctve vlády a na ministerstve vnútra, ktoré bolo zodpovedné za jeho organizovanie a priebeh. Pozri bližšie SNA, f. Ministerstvo vnútra, 1938 – 1945 (ďalej: MV), sign. č. 3091/40.

⁹³ Porovnania sa diali s výsledkami z rokov 1930, 1921 a 1910. Lexikón obcí Slovenskej republiky. (ďalej: Lexikón obcí 1942). Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1942.

⁹⁴ Do konca roka má byť prvé sčítanie ľudu. In: Slovenská pravda, 5. október 1940, s. 3.

nemal dovtedy obdoby, bola segregácia niektorých častí obyvateľstva.⁹⁵ Išlo o židovské a cigánske (rómske) obyvateľstvo, ktoré bolo z počiatku povinné hlásiť sa k „svojej národnosti“. Sčítacia akcia sa uskutočnila iba na území vtedajšej Slovenskej republiky (1939 – 1945).⁹⁶ Údaje o južných častiach, ktoré v tomto období tvorili súčasť Maďarska, je možné doplniť niektorými výsledkami podobných akcií, ktoré sa uskutočnili v Maďarsku a na obsadenom území Slovenska v rokoch 1938 a 1941.⁹⁷

Originálny materiál zo sčítania ľudu z roku 1940 sa v súčasnosti nachádza v Slovenskom národnom archíve v Bratislave, kde tvorí samostatný archívny fond.⁹⁸ Ani toto sčítanie nikdy nebolo spracované kompletne.⁹⁹ Štátny štatistický úrad zverejnil prvé výsledky v druhej polovici marca 1941.¹⁰⁰ Išlo však iba o predbežné dáta, do ktorých neboli zarátané osoby dodatočného januárového súpisu z roku 1941. Predbežné výsledky obsahovali iba údaje o počte osôb, domov a bytov a špeciálne informácie o počte osôb židovskej národnosti. Ďalšie konkrétnejšie dáta už počas existencie Slovenskej republiky (1939 – 1945) prakticky publikované neboli. Lexikón sídel, ktorý bol zverejnený v roku 1942 uvádzal zo sčítania len počet domov a obyvateľov.¹⁰¹ Najpravdepodobnejším dôvodom nezverejnenia kompletných výsledkov tohto cenzu bola obava z reakcie nemeckej politickej špičky na Slovensku,¹⁰² s ktorou už boli skúsenosti po zverejnení predbežných výsledkov cenzu 1938. Navyše sa počas zberu údajov v roku 1940 vyskytli viaceré prípady, kedy sa niektorí obyvatelia hlásili k nemeckej národnosti, hoci ani neovládali nemecký jazyk. Na podnet, či skôr nátlak nemeckého vyslanectva v Bratislave ich ako Nemcov napokon museli uznať.¹⁰³

Po vojne a obnove Československa boli zorganizované do polovice 20. storočia ešte dve sčítacie akcie. V roku 1946 vznikol jednoduchší súpis obyvateľstva.¹⁰⁴ Dôvodom bolo zásobovanie obyvateľstva, zistenie ekonomickej aktivity a celkovo povojnové zmeny v populácii,

⁹⁵ Podrobne sme sa tejto problematike venovali vo viacerých prácach, napr. TIŠLIAR, Pavol. *Statistical Practice and Ethnic Policy...*, c. d., s. 121-146; TIŠLIAR, Pavol. *Národnostná skladba Slovenska na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia...*, c. d., s. 329-352.

⁹⁶ SNA, f. MV, sign. č. 1359/1941.

⁹⁷ V roku 1938 sa provizórne sčítanie ľudu v Maďarsku týkalo iba pričlenených území a dáta boli publikované v edícii *Magyar statisztikai közlemények*. 108 kötet. pod názvom *Az 1938. évi Felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás*. Budapest : M.K. központi statisztikai hivatal, 1939. V roku 1941 bolo organizované aj štandardné sčítanie ľudu v Maďarsku. Niektoré základné výsledky je možné excerptovať z miestopisu *Magyarország Helységnevtára 1941*. Budapest : M.K. központi statisztikai hivatal, 1942, tiež základné údaje pozri v *A Felvidék településeinek vallási adatai (1880 – 1941) I. es II. kötet*. Budapest : Központi statisztikai hivatal, 1999.

⁹⁸ SNA, f. Sčítanie ľudu z roku 1940. Veľkosť súboru je až 670,50 bežných metrov.

⁹⁹ Popri sumárny číslach o počte obyvateľstva boli po skončení vojny publikované dáta za ekonomickú aktivitu (za obce) a až v posledných rokoch dáta za národnosť. *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1946; Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15.XII.1940. Príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948; TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska z roku 1940*. Bratislava : SNA, 2011.

¹⁰⁰ Predbežné výsledky sčítania ľudu : Slovenská republika má okolo 2,653.564 obyvateľov – V Bratislave žije 138.000 ľudí – Slovenské mestá podľa veľkosti. In: *Slovenská pravda*, 23. marec 1941, s. 1; tiež podrobnejšie v *Štatistické zprávy*, č. 6, roč. II/1941, séria A, 1.

¹⁰¹ Lexikón obcí 1942..., c. d. S mierne odlišnými údajmi za sčítanie 1940 však po skončení vojny pracoval Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave: SNA, Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave, 1945 – 1951 (1952) (ďalej f. ŠPSÚ), škat. č. 38, bez sign.

¹⁰² SCHVARC, Michal. Majorita – minorita. Vzťah Nemcov a Slovákov v rokoch 1939 – 1945 na príklade obce Handlová. In: Mičko, P. a kol. *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1948*. Banská Bystrica : UMB, 2009, s. 65.

¹⁰³ Pozri bližšie TIŠLIAR, Pavol. *Odras národnostnej politiky...*, c. d., s. 44 a n.

¹⁰⁴ Na Slovensku na základe Vyhlášky poverenictva pre výživu a zásobovanie č. 168/1946, zo dňa 19. 9. 1946 č. 168. V Českej časti republiky sa konal v roku 1947.

ktoré nastali v súvislosti s prechodom frontu a obnovou Československej republiky. Na území Slovenska sa uskutočnil súpis ku 4. októbru 1946 a zachytával prítomné civilné obyvateľstvo.¹⁰⁵ V rámci edície *Československá statistika* boli vydané sumarizované výsledky súpisu v roku 1951,¹⁰⁶ no už v roku 1947 bol publikovaný administratívny lexikón Slovenska s počtom obyvateľstva.¹⁰⁷ Napokon Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave zverejnil aj dáta o ekonomickej aktivite¹⁰⁸ a regionálny prehľad retrospektívne s výsledkami cenzov 1930 a 1940 (len za územie Slovenskej republiky (1939 – 1945)) v štatistickej príručke z roku 1947.¹⁰⁹

Napokon v roku 1950 prebehlo riadne plánované Československé sčítanie, nadväzujúce opätovne na 10 ročné cykly. Toto sčítanie bolo spojené aj so sčítaním hospodárskych podnikov (priemyselných aj pôdohospodárskych) a súčasťou tohto podujatia bol zároveň aj súpis domov a bytov.¹¹⁰ Išlo o posledný cenzus, v ktorom tvorilo základ všetko prítomné obyvateľstvo a posledný, v ktorom sa ešte zisťovalo náboženstvo obyvateľstva. Výsledky tohto sčítania ostali dlhšiu dobu neverejne publikované, v obmedzenom drobnom náklade. Väčšina výsledkov sa dotýkala vyšších administratívnych jednotiek, okresy, kraje, prípadne sumáre za krajiny.¹¹¹ V rukopise ostali vybrané obecné sumárne výsledky.¹¹²

Popri statických prameňoch, sčítaniach, pokračovala po rozpade Rakúsko-Uhorska aj priebežne vedená štatistika obyvateľstva. Vznikom československého štatistického úradu sa stala súčasťou štatistickej služby. Povinnosť poskytovať dáta k jej každoročnému zostavovaniu mala verejná správa, do kompetencie ktorej patrila aj matričná agenda.¹¹³ Vznikom Československa sa zjednocovali aj manželské zákony, ktoré boli rozdielne v oboch častiach nového štátu.¹¹⁴ Informácie, ktoré zasielala verejná správa o sobášoch, narodeniach a úmrtiach boli sumarizované a publikované štatistickým úradom v pramennej edícii *Československá statisti-*

¹⁰⁵ <https://www.czso.cz/csu/sldb/soupis_obyvatelstva_v_letech_1946_a_1947> [online, 15. 4. 2017].

¹⁰⁶ Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946-1947. In: *Československá statistika*, sv. 184, řada IV., seš. 15. Praha : SÚS, 1951, 561 s.

¹⁰⁷ Soznam obcí na Slovensku podľa administratívneho stavu k 1. júlu 1947. Praha : SÚS, 1947, 56s. Osobitne boli publikované aj výsledky za domy a byty Bratislavy: Súpis domov a bytov v Bratislave v r. 1945. In: Zprávy Štátného plánovacieho a štatistického úradu, č. 2/1946, s. 36-38; Súpis bytov v Bratislave zo dňa 13. a 14. októbra 1945. In: Zprávy Štátného plánovacieho a štatistického úradu, č. 5 a 6/1947, s. 145-166, 169-183.

¹⁰⁸ Povolanie obyvateľstva na Slovensku podľa súpisu civilného obyvateľstva zo dňa 4. októbra 1946. Bratislava : ŠPŠÚ, 1947, 409 s.

¹⁰⁹ Štatistická príručka Slovenska 1947 (ďalej ŠPS 1947). Bratislava : ŠPŠÚ, 1947, 387 s.

¹¹⁰ <https://www.czso.cz/csu/sldb/ceskoslovenske_scitani_lidu_1950> [online, 15. 4. 2017].

¹¹¹ Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. I-IV. díl. Praha : SÚS, 1957-1958; viaceré diely edície *Československá statistika*, B, sv. 11. Praha : SÚS, 1957; B, sv. 44. Praha : SÚS, 1958; B, sv. 45. Praha : SÚS, 1957; Štatistický lexikon obcí Republiky československé 1955. Praha : SEVT, 1955.

¹¹² Nachádzajú sa v registratúre Štatistického úradu SR. Tieto výsledky boli zaradené do národnostného atlasu obyvateľstva a historické atlasu obyvateľstva. BENŽA, Mojmír – KUSENDOVÁ, Dagmar – MAJO, Juraj – TIŠLIAR, Pavol. Národnostný atlas Slovenska. Bratislava : DAJAMA, 2015; Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017.

¹¹³ Podrobne sme tento typ prameňov a prácu s nimi charakterizovali v príručke, ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Údaje o prirodzenej mene obyvateľstva Slovenska publikované v Pohyboch obyvateľstva Československa v rokoch 1919 – 1937 (analyticko-metodická príručka). Bratislava : Infostat, 2009, 127s.

¹¹⁴ Podrobne pozri napr. príspevok: TIŠLIAR, Pavol. Predpoklady k uzavretiu a ukončeniu manželstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, ročník 17, 1-2/2007, s. 93-105; prípadne TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. The rise of civil marriage and divorce in marriage law in Slovakia and changes in marriage law in the interwar period. In: *European journal of science and theology*, vol. 13 (2017), No. 5, s. 35-44.

ka, ale rovnako aj v štatistických ročenkách a príručkách.¹¹⁵ Dominoval v nich regionálny rozmer (okresy, župy, sumáre za Slovensko) a počty jednotlivých udalostí boli kombinované s rôznymi štruktúrnymi charakteristikami o populácii Slovenska.¹¹⁶ Populačná dynamika bola priebežne zisťovaná aj v ďalšom období, hoci nie natoľko podrobne ako v medzivojnovom.¹¹⁷

Ak zhrnieme predchádzajúcu charakteristiku prameňov, okolnosti a dôvody ich vzniku a možné problémy, ktoré z toho plynuli, môžeme skonštatovať, že ich kvalita a výpovedná hodnota stúpala s nadobudnutými skúsenosťami a zvyšovaním profesionality organizátorov. Účel, ktorý viedol k organizovaniu konskripčnej akcie bol významný nielen z hľadiska rozsahu zisťovaných charakteristík, ale kvalita údajov smerovala predovšetkým do údajov, ktoré priamo súviseli s predmetom súpisu. Ostatné údaje mali sekundárny význam. Možno predpokladať, že tomu zodpovedá aj ich kvalita, a teda aj výpovedná hodnota.

K populačným dejinám Slovenska tak máme na jednej strane pomerne veľké množstvo prameňov, no na druhej strane sme týmito prameňmi aj výraznejšie limitovaní. Navyše časti pramenného materiálu neboli dodnes spracované. K hlbšej demografickej analýze sú preto vhodné len mladšie pramene, prakticky od druhej polovice 19. storočia. Staršie pramene ponúkajú skôr približné údaje o stave obyvateľstva, naznačujú určité trendy.

¹¹⁵ Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1919 – 1920. In: Československá statistika sv. 53, řada XIV., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1929; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1921 – 1922. In: Československá statistika sv. 59, řada XIV., sešit 2. Praha : Státní úřad statistický, 1929; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1923 – 1924. In: Československá statistika sv. 63, řada XIV., sešit 3. Praha : Státní úřad statistický, 1930; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1925 – 1927. In: Československá statistika sv. 77, řada XIV., sešit 4. Praha : Státní úřad statistický, 1932; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1928 – 1930. In: Československá statistika sv. 121, řada XIV., sešit 5. Praha : Státní úřad statistický, 1936; Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934 – 1937. In: Československá statistika sv. 163, řada XIV., sešit 7. Praha : Státní úřad statistický, 1941; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1931 – 1933. In: Československá statistika sv. 145, řada XIV., sešit 6. Praha : Státní úřad statistický, 1938; Statistická příručka republiky Československé II. Praha : SÚS, 1925; Statistická příručka republiky Československé III. Praha : SÚS, 1928; Statistická příručka republiky Československé IV. Praha : SÚS, 1932; Statistická ročenka ČSR 1934. Praha : SÚS, 1934; Statistická ročenka ČSR 1935. Praha : SÚS, 1935; Statistická ročenka ČSR 1936. Praha : SÚS 1936; Statistická ročenka ČSR 1938. Praha : SÚS, 1938.

¹¹⁶ Podrobnejšie sme demografické procesy v medzivojnovom Slovensku analyzovali v prácach, ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937. Bratislava : Stimul, 2008; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937. Bratislava : Stimul, 2008; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937. Bratislava : STIMUL, 2008.

¹¹⁷ Počas Slovenskej republiky (1939 – 1945) boli publikované dáta v štatistických správach, v povojnovom období opätovne v rámci edície Československá statistika. Štatistické zprávy 1/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad. Štatistické zprávy 2-3/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad; Štatistické zprávy 4/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad; Štatistické zprávy 7/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad; Štatistické zprávy 10/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad; Štatistické zprávy 11-12/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad; Štatistické zprávy 3/1943, Bratislava : Štátny štatistický úrad.

II. Počet obyvateľov a jeho zloženie

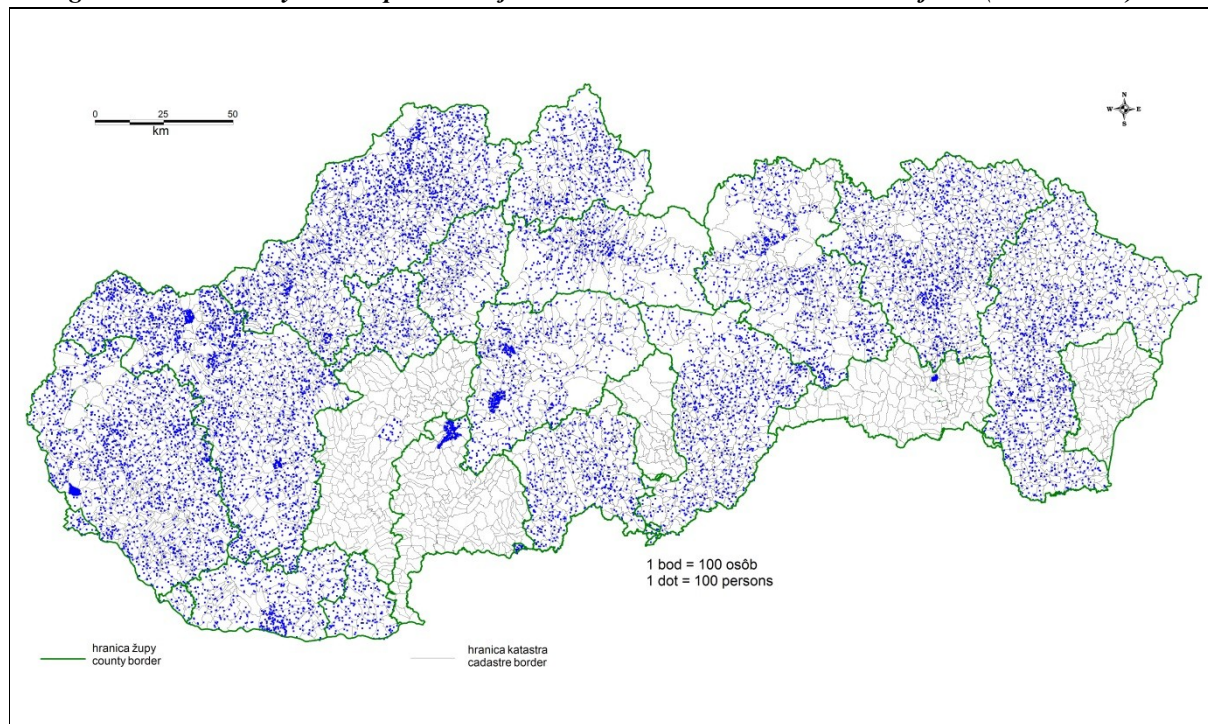
Zistiť počet obyvateľov pre staršie obdobie dejín býva zakaždým problematické. Dôvodom je nedostatok relevantných prameňov, ktoré by zachytili obyvateľstvo v celej šírke. Často pre staršie obdobie nemáme žiadny pramenný materiál. Vtedy sme nútení odhadovať počet obyvateľstva hlavne na základe neskoršieho vývoja, v kombinácii s rôznymi faktormi a javmi (zväčša hospodárskeho a spoločenského charakteru), ktoré vplývali na populačný vývoj a máme ich aspoň sčasti doložené. Pre populačný vývoj Slovenska v 18. storočí máme k dispozícii niekoľko prameňov, ktoré sme si podrobnejšie rozobrali v predchádzajúcej kapitole. Počet obyvateľov nám priamo pre toto storočie prinášajú prakticky len výsledky všeobecného sčítania Jozefa II. z rokov (1784 – 1787, s revidovanou evidenciou). Aj tu však nemožno hovoriť o presnom počte obyvateľov vzhľadom k problémom, ktoré tento súpis sprevádza (nízky počet sčítacích komisií a zber údajov, trvajúci dlhé mesiace).¹¹⁸Tieto problémy znižujú celkovú dôveryhodnosť výsledkov. Pre staršie obdobie 1. polovice 18. storočia nemáme k dispozícii ani takýto prameň. Regnikolárny súpis z roku 1715 a jeho revízia z roku 1720 zachytávali len počet hláv domácností, teda skupinu daňovníkov. Na jej základe sa pokúsil I. Acsády na konci 19. storočia vyčísliť celkový počet obyvateľov. Pre územie Uhorska spoločne so Sedmohradskom sa dopočítal k počtu 2 582 598 obyvateľov a pre územie Slovenska z toho pripadalo približne 657 tis. osôb. Išlo bezpochyby o podhodnotené číslo. Poukazujú na to predovšetkým počty obyvateľov, ktoré priniesol neskôr Jozefov census. Ten totiž podľa prepočtov Jána Svetoňa pre územie Slovenska zachytil približne 1 945 000 osôb.¹¹⁹ Teda za pomerne krátky čas necelých 70. rokov by sa musel počet obyvateľov na Slovensku až strojnásobiť, aby bol dosiahnutý stav z 80. rokov 18. storočia. Vzhľadom k tomu, že nemáme z tohto obdobia doložené výrazné migračné pohyby smerom na územie Slovenska, z plodnosti vlastného obyvateľstva, ktoré v tomto období ešte žilo v starom demografickom režime (vysoká plodnosť a vysoká úmrtnosť, teda nižší celkový prírastok), nemožno predpokladať opísaný dynamický rast (skok) populácie.

Z kartogramu č.1, ktorý zobrazuje obyvateľstvo na základe výsledkov Jozefovho cenzu možno sledovať vyšší počet obyvateľstva, popri správnych centrách, najmä v západnej časti dnešného Slovenska. Na juhozápade v oblasti Podunajskej nížiny, v oblasti Považia (Považské Podolie). Vyššia koncentrácia obyvateľstva sa tak sústredila najmä v Bratislavskej, Nitrianskej a Trenčianskej župe. Naopak redšie osídlenie možno pozorovať vo Zvolenskej, Spišskej, Liptovskej a Oravskej župe.

¹¹⁸ Podrobne toto sčítanie opísal aj z organizačnej stránky G. Thirring v práci, THIRRING, Gusztáv. Magyarországi népessége II. József..., c. d.

¹¹⁹ SVETONĚ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska..., c. d., s. 17. Pri zostavovaní lexikónu sídel, Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18.-1. pol. 20. storočia), sme sa dopočítali zaokrúhlene k sume 1,6 mil. obyvateľov. Chýbali nám však údaje za Hont, Malohont, Abov, Turňu a Užskú župu, ktoré sme nemali konkretizované za jednotlivé obce.

Kartogram č. 1: Počet obyvateľov podľa údajov všeobecného sčítania ľudu za Jozefa II. (1784 – 1787)¹²⁰

Presnejšie a v niektorých ohľadoch aj konkrétnejšie údaje nám poskytujú až mladšie údaje z 19. storočia. Ak by sme mali charakterizovať vývoj počtu obyvateľstva pre obdobie do 1. polovice 19. storočia, môžeme ho označiť len ako pozvoľne rastúci. Aj pre toto obdobie stoja naše predpoklady ešte na niektorých odhadoch počtu obyvateľstva. J. Svetoň, ktorý vychádzal z podielov populácie Slovenska v hraničných župách podľa podrobnejšie publikovaného sčítania z roku 1869, odhadoval ročné prírastky obyvateľstva na koniec 18. a 1. polovicu 19. storočia na 2,8 %.

Tab. č. 1: Odhady vývoja počtu obyvateľstva Slovenska v rokoch 1787 – 1857 podľa J. Svetoňa v tis.¹²¹

Sčítanie	Počet obyvateľov v tis. (odhady)*		Zo 100 obyvateľov Uhorska pripadalo na Slovensko
	Slovensko	vo zvyšku Uhorska	
1787	1 945	6 058	24,3
1804	2 121		
1840**	2 349	8 926	20,8
1850	2 412	9 860	19,6
1857	2 374	10 483	18,5

*Odhad vychádza z výsledkov cenzu 1869, keď celkový počet obyvateľov jednotlivých hraničných žúp percentuálne pripadalo na dnešné územie Slovenska: Orava – 80 %, Spiš – 95 %, Komárno – 49 %, Ostrihom – 43 %, Ráb – 5 %, Hont – 81 %, Novohrad – 39 %, Gemer – 92 %, Abovsko-turnianska župa – 47 %, Zemplín – 68 % a Užhorodská župa – 40 %.

** Odhad podľa E. Fenyesovej štatistiky, ktorá vychádza z cirkevných schematizmov.

Počet osôb by sa takto na Slovensku zvýšili v rokoch 1787 – 1850 o zhruba 19 %. Podobné dáta publikoval aj Ján Mésároš. Podľa jeho odhadov počet obyvateľov Slovenska sa od roku 1787 zvýšil z 1 948 968 osôb na 2 308 411 osôb v roku 1850. Predstavuje to približne

¹²⁰II. József népszámlálásána..., c. d.; Történeti statisztikai tanulmányok..., c. d.

¹²¹SVETOŇ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska..., c. d., s. 20.

16 % prírastok s priemerným ročným rastom 2,5 osoby na 1000 obyvateľov.¹²² Ide teda o porovnateľné odhady s upozornením na celkové spomalenie populačného rastu pre prvú polovicu 19. storočia. To potvrdzuje aj jednoduché porovnanie vývoja počtu prítomného obyvateľstva na regionálnej úrovni.

Ako je na prvý pohľad zrejmé, dynamický nárast počtu obyvateľov na konci 18. storočia (obdobie rokov 1777 – 1804), ktorý následne vystriedala stagnácia až úbytok, je pravdepodobne ovplyvnený aj kvalitou súpisových akcií. Z tohto dôvodu je ťažko reálne zhodnotiť a analyzovať vývoj počtu obyvateľov na území Slovenska a jeho jednotlivých žúp (tab. 2) v prvej polovici 19. storočia. Uvedené údaje poskytujú len obmedzený a do značnej miery pravdepodobne aj skreslený obraz, ktorý nie je možné informačne preceňovať a robiť z neho všeobecné závery.

Tab. č. 2: Prehľad počtu prítomného obyvateľstva vo vybraných župách zasahujúcich na súčasné územie Slovenska v rokoch 1777 – 1869¹²³

Župa/rok	1777	1787	1804	1827	1838	1851	1857	1869
Abovsko-Turnianska	92 078	140 728	146 125	187 916	193 757	172 166	166 368	184 329
Bratislava	184 245	232 060	210 404	276 034	269 153	212 744	227 105	280 088
Gemer a Malohont	80 830	134 608	137 874	181 819	170 962	160 174	158 008	172 102
Hont	88 436	103 939	104 907	112 384	103 326	104 998	112 494	109 903
Komárno	78 013	¹	101 764	132 281	134 098	87 934	101 890	140 504
Liptov	39 606	57 932	59 924	78 186	79 753	71 747	72 415	79 968
Nitra	223 381	295 725	308 020	341 322	345 546	422 918	422 545	354 687
Novohrad	111 661	148 867	157 037	185 566	181 841	172 371	182 340	185 711
Orava	60 887	74 975	82 848	90 682	91 049	70 350	114 231 ²	83 241
Ostrihom	40 242	149 879 ¹	45 999	55 301	61 346	90 962	95 555	63 158
Spiš	85 481	151 934	157 619	185 389	185 946	169 547	159 905	177 558
Šariš	97 154	143 112	150 833	191 516	197 285	160 699	146 333	174 036
Tekov	84 890	107 353	111 820	116 983	122 748	120 616	119 304	134 381
Trenčín	183 016	221 035	239 443	281 555	275 561	213 373	207 375	257 931
Turiec	28 186	37 805	36 024	38 306	45 715	40 752	²	47 642
Užská	-	58 137	76 702	108 619	110 003	117 113	98 607	125 735
Zemplín	147 680	209 861	222 889	280 198	277 494	258 275	245 269	289 240
Zvolen	57 419	68 576	71 963	91 499	95 928	94 402	91 472	102 191

¹ Komárno spoločne s Ostrihomom (1777)

² Turiec spoločne s Oravou (1857)

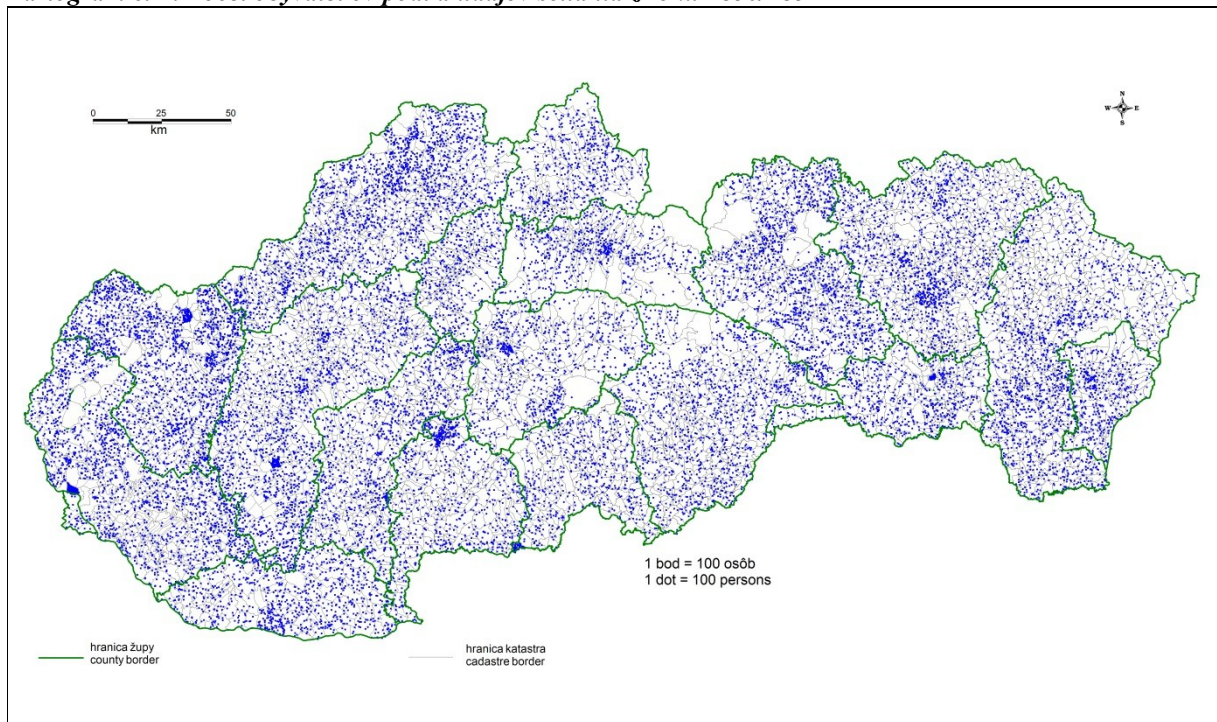
¹²² Dejiny Slovenska II. (1526 – 1848). Bratislava : VEDA, 1987, s. 557-558.

¹²³ Történeti statisztikai tablázatok. In: J. Kovacsics (ed.). A történeti statisztikai források. Budapest : Közgazdasági és jogi könyvkiadó, 1957, s. 388a. Údaje tabuľky sú tvorené z rôznych zdrojov: 1777. Synopsis Conscriptio Animarum pro Anno 1777 cum Calculo proportionali; 1787. prepočty G. Thirringa z práce Magyarország népessége II. József..., c. d.; 1827. L. Nagy. Notitio politico-geografico statisticae..., c. d.; 1838 E. Fenyés. Magyarország statisztikája; 1851. Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie, Az 1850. és 1857. évi népszámlálás..., c. d., s. 21-22; 1857. Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung von 31. October 1857. Wien 1859, Az 1850. és 1857. évi népszámlálás..., c. d., s. 21-22; 1869. A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, Pest 1871.

Ak neberieme do úvahy migračné pohyby, k podchytieniu ktorých nám chýbajú v tomto období akékoľvek údaje, dôvody nízkych populačných prírastkov je možno hľadať predovšetkým v charaktere demografického režimu, pre ktorý bol charakteristický už spomenutý nízky prírastok obyvateľstva. Začiatok 19. storočia výrazne ovplyvnili napoleonské vojny, ale tiež neúrody, ktoré vyvolali hladomory v rokoch 1816 – 1819 a v rokoch 1846 – 1847. Z epidémií treba spomenúť najmä cholery, a to predovšetkým v rokoch 1831 – 1832 a 1836 – 1837, ktorá si v Uhorsku vyžiadala odhadom vyše 250 tis. obetí. V regionálnom meradle sa epidémie cholery, kiahní, šarlachu a ďalších infekčných ochorení vyskytovali prakticky počas celej prvej polovice 19. storočia. Určitú predstavu o populačnej dynamike si môžeme urobiť z údajov publikovaných za „slovenské župy“ z rokov 1851 – 1857, keď sa ročne narodilo približne 90 tis. ľudí, ale až 87 tis. ich ročne aj zomrelo.

Z hľadiska koncentrácie obyvateľstva a osídlenia Slovenska možno v 1. polovici 19. storočia sledovať vyššie spomenutý trend hustejšie zasídleného západného Slovenska, ale aj oblastí Šariša a Zemplína na východe. Naopak redšie osídlené oblasti predstavovalo najmä stredné Slovensko, Zvolen, Liptov, Orava (kartogramy č. 2 a 3). Pokračovala koncentrácia obyvateľstva v správnych centrách, ktoré sa postupne populačne zväčšovali.

Kartogram č. 2: Počet obyvateľov podľa údajov sčítania z roku 1850/1851¹²⁴

Údaje z druhej polovice 19. storočia už môžeme považovať za relatívne presné a reálnejšie hodnotiace populačnú dynamiku. Údaje moderných cenzov potvrdzujú zvýšenie počtu obyvateľov do roku 1910 o vyše 18 %, a to aj napriek vysokej emigrácii obyvateľstva v poslednej štvrtine 19. a na začiatku 20. storočia.

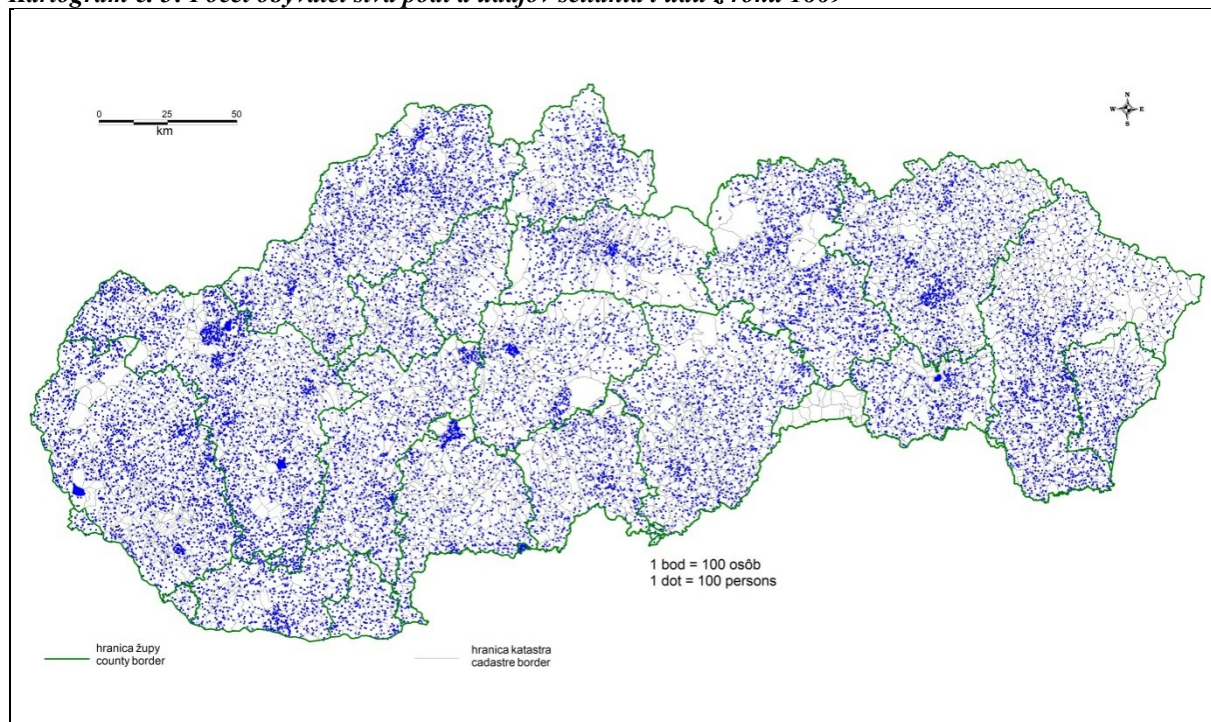
¹²⁴ FENYES, Elek. Magyarország geographiai szótára..., c. d.

Tab. 3: Počet obyvateľov na Slovensku v rokoch 1869 – 1910¹²⁵

Územie	1869*	1880	1890	1900	1910
Slovensko	2 469 763	2 465 247	2 583 213	2 790 234	2 925 251
<i>Na 1 km² pripadlo osôb</i>					
Slovensko (48 891 km ²)	51	50	53	57	60

*16 žúp s prevahou na území Slovenska

Kartogram č. 3: Počet obyvateľstva podľa údajov sčítania ľudu z roku 1869¹²⁶

Najvyšší počet obyvateľov sa aj ku koncu 19. storočia koncentroval stále v západnej časti Slovenska, v regiónoch Nitra, Bratislava, Komárno a Trenčín. Vyššia koncentrácia obyvateľstva však existovala aj v juhovýchodnej časti Slovenska, v oblasti dnešnej Východoslovenskej nížiny (juh Zemplína), v strednej a južnej časti Uzskej župy. Redšie ostávali osídlené hlavne severné časti Slovenska, Orava, Liptov, severné časti Šariša a Zemplínu, ale aj na Spiši, kde sa vyznačovali stagnáciou až úbytkom obyvateľstva. Hlavným faktorom tohto trendu bola masová migrácia pracovného charakteru. Počet obyvateľov sa v tomto období zvyšoval aj na strednom Slovensku, výraznejšie vo Zvolenskej a Novohradskej župe. V rokoch 1880 – 1910 najvyššie prírastky registrovali vo väčších municipálnych mestách, v Bratislave (62,9 %), Košiciach (69,4 %), Komárne (70,4 %).¹²⁷

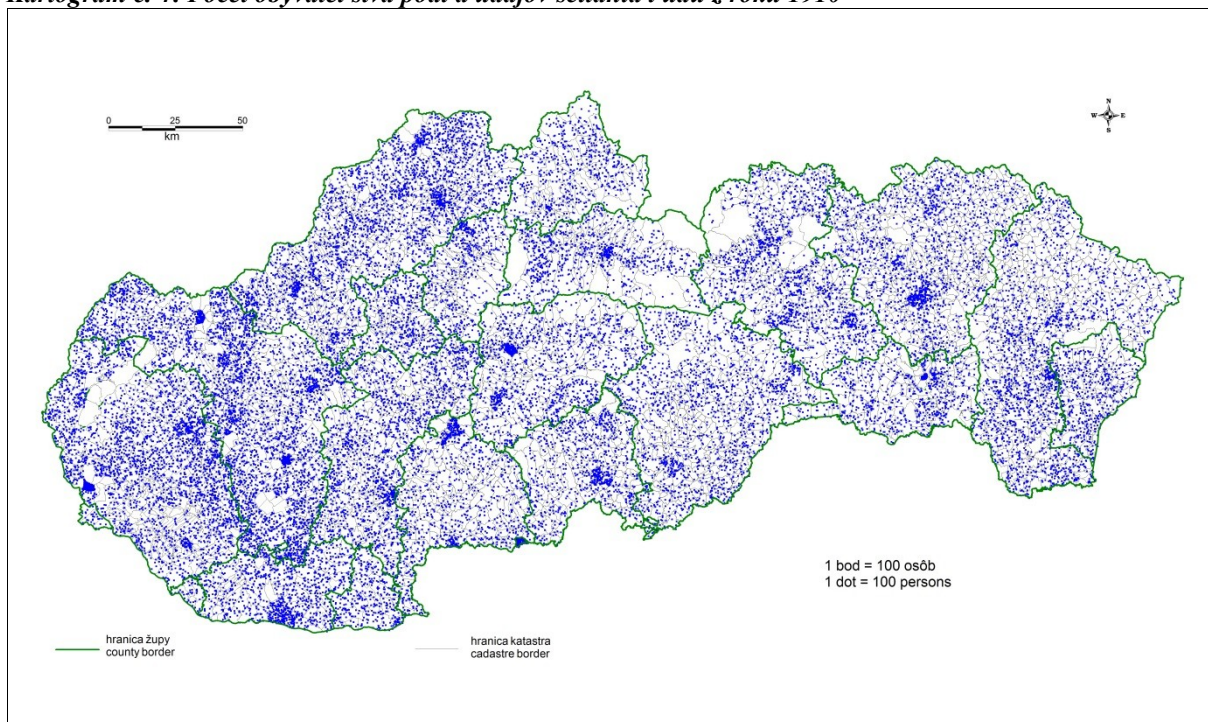
Migračné pohyby prebiehali jednak vo vnútri Uhorska, ale čoraz väčšiu úlohu začal zohrávať zahraničná pracovná migrácia. Keďže obyvateľstvo Slovenska v priebehu 19. storočia zaznamenalo mierne progresívny populačný rast, v kombinácii so spôsobom vidieckeho života a charakterom obživy, v ktorom prevládala primárny sektor, dochádzalo postupne k agrárnej preľudnenosti a nárastu nezamestnanosti.

¹²⁵ Statistická príručka republiky Československé II. Praha : SÚS, 1925 (ďalej SPRČS 1925), s. 53* a 56*; ŠPS 1947, s. 6.

¹²⁶ Az 1869. évi népszámlálás..., c. d.

¹²⁷ TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu..., c. d., s. 49.

Kartogram č. 4: Počet obyvateľstva podľa údajov sčítania ľudu z roku 1910¹²⁸

Tab. 4: Index rastu počtu obyvateľstva v župách, podľa súčasného územia Slovenska v rokoch 1880 – 1910, index 1880 = 100¹²⁹

Župa/rok	1880	1890	1900	1910
Abovsko-Turnianska	100	102	116	120
Bratislava	100	107	119	125
Gemer a Malohont	100	104	109	111
Hont	100	105	111	111
Komárno	100	105	120	130
Liptov	100	103	110	116
Nitra	100	107	116	124
Novohrad	100	107	116	127
Orava	100	104	105	98
Ostrihom	100	83	88	92
Spiš	100	94	100	101
Šariš	100	102	106	106
Tekov	100	108	116	125
Trenčín	100	106	117	127
Turieč	100	109	113	121
Užská	100	104	111	113
Zemplín	100	105	112	115
Zvolen	100	110	121	130

¹²⁸ Népszámlálás 1910.

¹²⁹ Vlastné prepočty, zdroj: Népszámlálás 1880; Népszámlálás 1890; Népszámlálás 1900; Népszámlálás 1910.

Riešenie mohla priniesť len reštrukturalizácia vtedajšieho hospodárstva, čo však vzhľadom k možnostiam, ktoré ponúkal slabý, nedostatočne rozvinutý uhorský priemysel nebolo možné. Východiskom z tejto situácie bol odchod za prácou mimo Uhorsko. Aj keď spočiatku tieto ekonomicky motivované odchody mali skôr ráz dočasného opustenia rodiska s tendenciou vrátenia sa, postupne sa čoraz častejšie menili na trvalú emigráciu.

Počiatky vystažovalstva ako masového javu možno na území Slovenska položiť do 70. a 80. rokov 19. storočia, keď najmä v župách Šariš, Spiš a Zemplín začali za prácou odchádzať tisíce ľudí. Neskôr sa vystažovalstvo uplatnilo aj v ďalších župách Slovenska, najmä v severnej časti. Na prelome 19. a 20. storočia bola emigráciou výrazne postihnutá populácia Oravy. Tabuľka č. 5 zobrazuje odhad celkového objemu emigrácie na základe rozdielov medzi počtom sčítaných osôb a osôb získaných demografickou bilanciou (tzv. bilančná metóda). Presné číselné údaje, ktoré by dokumentovali vystažovalstvo však chýbajú. Úradná štatistika sa týmto problémom začala zaoberať prakticky až v medzivojnovom období.¹³⁰

Tab. 5: Migračná strata na Slovensku v rokoch 1869 – 1910¹³¹

Sčítanie	Počet obyvateľov	Prirodený prírastok	Celkový prírastok		Odhadovaný migračný úbytok
			v tis. osôb		
1869	2 479
1880	2 474	123	-5		-128
1890	2 591	240	-117		-123
1900	2 780	318	+189		-129
1910	2 913	350	+133		-217

Migračné pohyby menili nielen celkový početný stav obyvateľstva a jeho štruktúry, ale vplývali dlhodobo aj na samotný vývoj obyvateľstva. Vytvárali totiž predpoklady k zmenám v reprodukčnom správaní. Pracovná migrácia sa týkala hlavne mužskej časti populácie. Dlhodobejšie odlúčenie mužov od rodín následne deformovalo pohlavnú štruktúru, no prejavovalo sa aj v celkovej plodnosti obyvateľstva. Podľa našich odhadov každé intercenálne obdobie s výnimkou začiatku 20. storočia zo Slovenska emigrovalo približne 122 – 126 tis. osôb. V poslednom intercenálnom období, keď sa emigrácia stupňovala, sa rozdiel medzi bilanciou a cenzom zvýšil až na takmer 217 tis. osôb. Celkovo by v rokoch 1870 až 1910 Slovensko malo emigráciou stratiť približne 590 tis. osôb. J. Svetoň do začiatku prvej svetovej vojny odhadoval, že by to mohlo byť dokonca až 650 tis. osôb.¹³² Ministerstvo sociálnej starostlivosti Československej republiky za roky 1899 – 1914 predpokladalo v zhode s výpočtami popredného československého demografa A. Boháča na vyše 477 tis. vystažovaných osôb zo Slovenska, čo by štatisticky znamenalo odchod vyše 30 000 osôb ročne.¹³³ Zahraničná migrácia smerovala predovšetkým do zámoria, do Spojených štátov amerických, ale aj Kanady, Argentíny a ďalších krajín. Najväčšie vystažovateľské vlny však nastali potom až v prvom

¹³⁰ TIŠLIAR, Pavol. Formy organizovania vystažovalstva..., c. d., s. 56-71.

¹³¹ SVETONĚ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska..., c. d., s. 151.

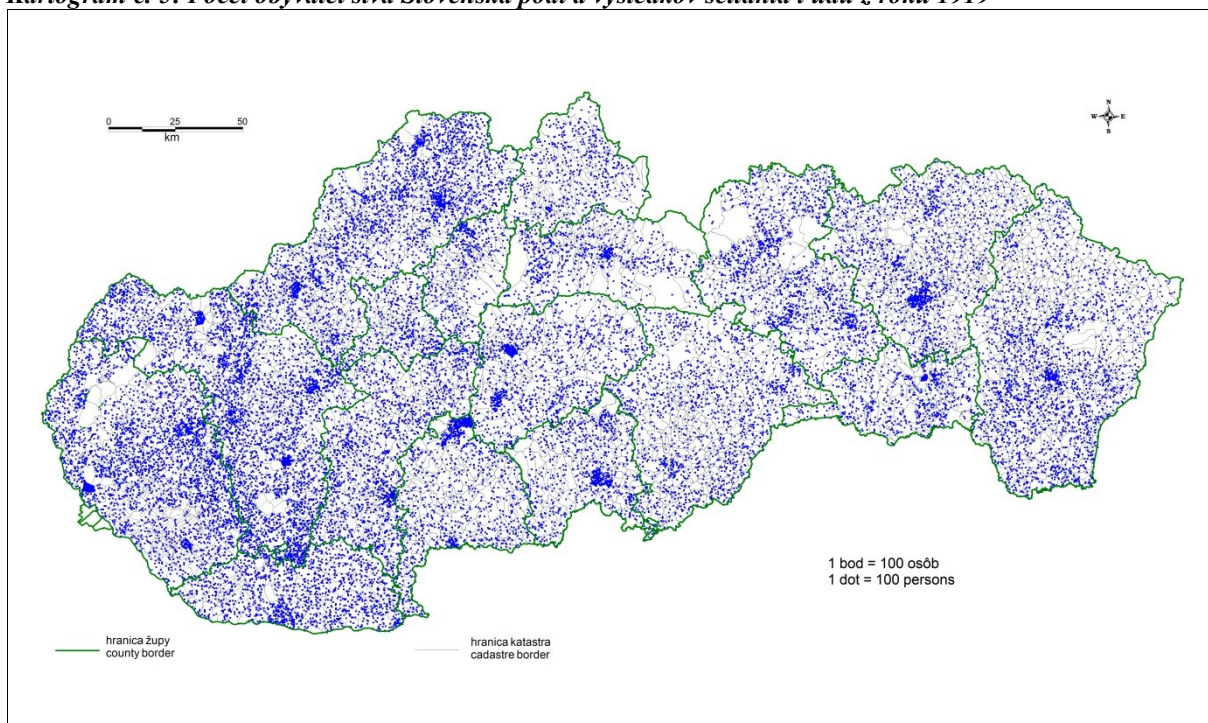
¹³² SVETONĚ, Ján. Slovenské vystažovalstvo v období uhorského kapitalizmu. In: Vývoj obyvateľstva Slovenska : výber z diela k nedežitém 65. narodeninám J. Svetoňa. Bratislava : Epoque, 1970, s. 191.

¹³³ Deset let Československé republiky. III. Praha : Státní tiskárna v Praze, 1928, s. 94; BOHÁČ, Antonín. Otázka populační a vystěhovalctví. In: Československé vystěhovalctví : jeho příčiny, důsledky a výhledy. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha : Lidová tiskárna, 1928, s. 27; ZAVŘEL, Lev. Vystěhovalctví. In: Československé vystěhovalctví : jeho příčiny, důsledky a výhledy. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha : Lidová tiskárna, 1928, s. 12.

desaťročí 20. storočia. Poukazujú na to aj údaje amerických prístavných úradov, keď za roky 1901 – 1910 sa z Uhorska do Spojených štátov prisťahovalo skoro 1,24 mil. osôb.¹³⁴

Rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik Československej republiky bol spojený aj s výraznejšími migračnými pohybmi. Tie mali dvojaký charakter. Smerom zo Slovenska odišla najmä časť maďarského úradníctva s rodinami. Išlo najmä o dôsledok zmien v úradovaní, kde sa vyžadovala znalosť slovenského, resp. českého jazyka, zloženie sľubu vernosti Československu a pod.¹³⁵ Opačne smerovala približne 50 tis. skupina repatriantov.¹³⁶ Vojnové straty, odlúčenie mužov – vojakov od rodín, odkladanie sobášov počas 1. svetovej vojny, ktoré mali za následok rapidný úbytok počtu narodených detí, spôsobili spoločne stagnáciu v počte obyvateľstva Slovenska oproti výsledkom sčítania 1910. Mimoriadne sčítanie z roku 1919 narátalo na Slovensku len 2 923 214 obyvateľov,¹³⁷ teda iba mierny nárast. Ten sa napokon potvrdil v blízkom sčítaní z roku 1921.

Kartogram č. 5: Počet obyvateľstva Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1919¹³⁸

Pri prvom československom sčítaní obyvateľov z roku 1921 bolo na Slovensku prítomných celkovo 2 998 244 osôb a o necelých desať rokov neskôr, pri sčítaní z roku 1930, sa ich počet zvýšil už na 3 329 793 osôb. Je tak zrejmé, že pokojnejšie 20. roky 20. storočia priniesli zmenu. Nárast počtu obyvateľstva v tomto intercenzálnom období bol dôsledkom nielen povojnovej kompenzácie sobášov, ktorá sa prejavila aj zvýšenou pôrodnosťou, ale rovnako tu pomerne významne zasiahla aj značne redukovaná migrácia. Spočiatku, po vzniku Československa bola minimálna, no neskôr sa obnovila a záujem migrovať za prácou mimo hranice republiky boli pomerne vysoké. Reálne však išlo o migráciu v podstatne menšom rozsahu, ako to bolo

¹³⁴ SVETONĚ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska..., c. d., s. 150.

¹³⁵ Podrobnejšie pozri napr. TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie na Slovensku..., c. d., s. 9 a n.

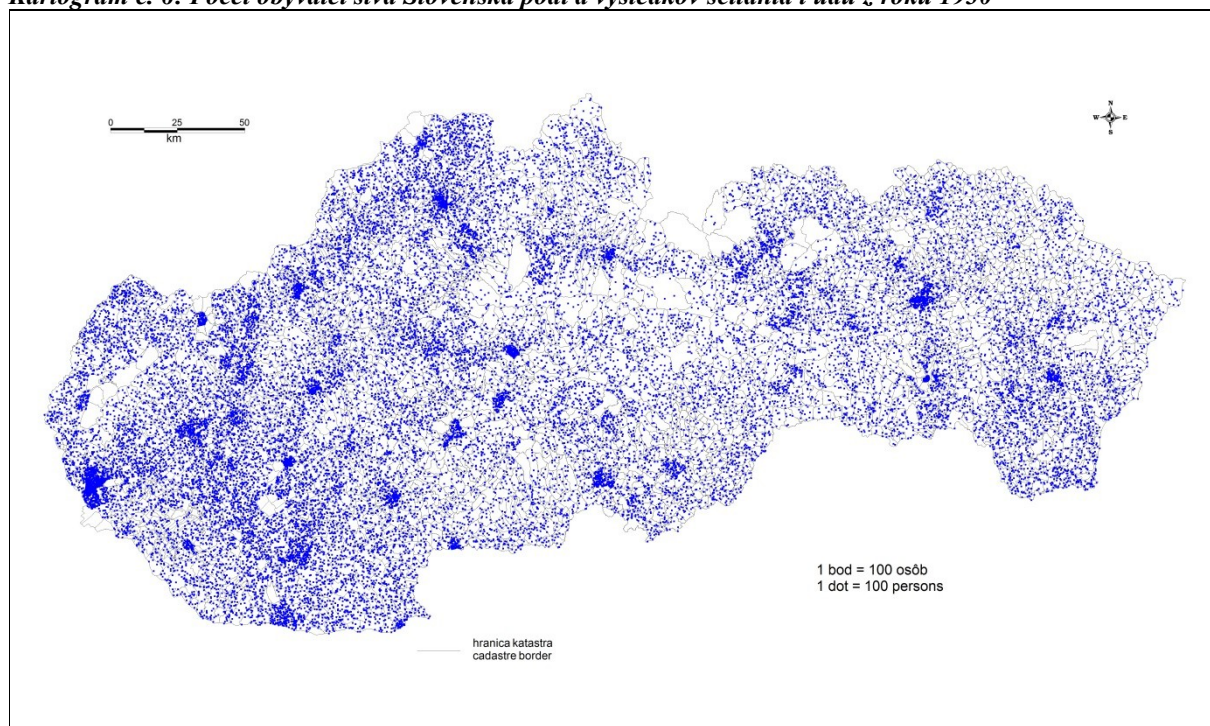
¹³⁶ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal. Pohyb etník, etnické hranice..., c. d., s. 21

¹³⁷ TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu..., c. d., s.46.

¹³⁸ Soznam miest..., c. d.

na začiatku 20. storočia do vypuknutia 1. svetovej vojny. Príčinou zníženia bola hlavne imigračná politika krajín, kam už „tradične“ smerovala aj slovenská migrácia. Napr. Spojené štáty americké zaviedli systém kvót, ktorým sa výrazne obmedzil počet prijatých migrantov z Československej republiky.

Kartogram č. 6: Počet obyvateľstva Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1930¹³⁹

Tab. č. 6: Vývoj počtu obyvateľov, jeho podielu z celkového počtu obyvateľov Československa a reťazových indexov medzi vybranými rokmi v jednotlivých krajinách Československa k 1. decembru 1930¹⁴⁰

Krajina	1880	1890	1900	1910	1921	1930
Počet obyvateľov						
Slovensko	2 465 247	2 583 213	2 790 234	2 925 251	2 998 244	3 329 793
Čechy	5 568 964	5 852 127	6 329 530	6 781 997	6 670 610	7 109 376
Morava a Sliezske	2 653 049	2 813 294	3 042 684	3 296 640	3 338 977	3 565 010
Podkarpatská Rus	395 692	456 097	526 686	595 598	604 593	725 357
Podiel obyvateľov z celkového počtu obyvateľov v Československej republike						
Slovensko	22,2	22,1	22,0	21,5	22,0	22,6
Čechy	50,2	50,0	49,9	49,9	49,0	48,3
Morava a Sliezske	23,9	24,0	24,0	24,2	24,5	24,2
Podkarpatská Rus	3,6	3,9	4,2	4,4	4,4	4,9
Reťazový index zmeny medzi vybranými rokmi (v %)						
	1930/1880	1890/1880	1900/1890	1910/1900	1921/1910	1930/1921
Slovensko	35,1	4,8	8,0	4,8	2,5	11,1
Čechy	27,7	5,1	8,2	7,1	-1,6	6,6
Morava a Sliezske	34,4	6,0	8,2	8,3	1,3	6,8
Podkarpatská Rus	83,3	15,3	15,5	13,1	1,5	20,0

¹³⁹ Štatistický lexikón obcí... 1936, c. d.

¹⁴⁰ Zostavené a vypočítané podľa údajov publikovaných v Sčítaní ľudu v republike Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. In: Československá statistika sv. 98, řada VI., sešit 7 (ďalej ČSS zv. 98). Praha : SÚS, 1934, s. 28*.

Tabuľka č. 6 uvádza počet obyvateľov prepočítaný na územný rozsah v jednotlivých častiach Československej republiky od sčítania 1880. Populácia Slovenska sa medzi rokmi 1880 a 1930 stabilne pohybovala mierne nad úrovňou 22 %. V tomto období sa zvýšil celkový počet obyvateľov o takmer 865 tis. osôb. Obyvateľstvo Slovenska tak narástlo o viac ako 35 %. Po Podkarpatskej Rusi tak Slovensko predstavovalo najrýchlejšie rastúcu populáciu medzi-vojnového Československa. Preukazné to bolo najmä po 1. svetovej vojne. Kým bol rast obyvateľstva Slovenska v predvojnovom období brzdený spomínanou masovou emigráciou, k zmene došlo v medzivojnovom období, po znížení emigrácie. Prejavilo sa to zmenami v reťazovom indexe rastu, ktorý bol na Slovensku výrazne vyšší ako v západných krajinách. Tie boli aj výsledkom podstatne vyššej plodnosti obyvateľstva Slovenska.

Vplyv procesu emigrácie na populačné prírastky na Slovensku zobrazuje tabuľka č. 7. Tabuľka uvádza celkový prírastok počtu obyvateľov pre desaťročné obdobia od roku 1901, rozdelený na dve základné zložky, prírastok (úbytok) prirodzenou menou a prírastok (úbytok) sťahovaním. Vo všetkých troch medzi sčítacích obdobiach bol na Slovensku, hneď po Podkarpatskej Rusi, zaznamenaný druhý najvyšší prirodzený prírastok. V rokoch 1901 – 1910 pribudlo prirodzenou menou skoro 13 % obyvateľov. V ďalšom období bol prírastok ovplyvnený vojnovými udalosťami a dosahoval len necelých 6 %, no v rokoch 1921 – 1930 sa zvýšil až na vyše 15 %. Za približne deväť rokov sa na Slovensku zvýšil prirodzenou menou počet obyvateľov o viac ako šestinú. Na druhej strane populácia Slovenska bola vo všetkých obdobiach výrazne migračne stratová. Najväčší pokles zaznamenala v rokoch 1901 – 1910, kedy sťahovaním stratila takmer 8 % obyvateľstva. V povojnových rokoch bol už vplyv migračných pohybov nižší. Spolu s vysokými populačnými prírastkami prirodzenou menou a znížením úbytkov sťahovaním predstavoval celkový prírastok na Slovensku medzi rokmi 1921 a 1930 viac ako 11 %.

Tab. č. 7: Vývoj obyvateľstva jednotlivých krajín Československa* prirodzenou menou a sťahovaním od roku 1901¹⁴¹

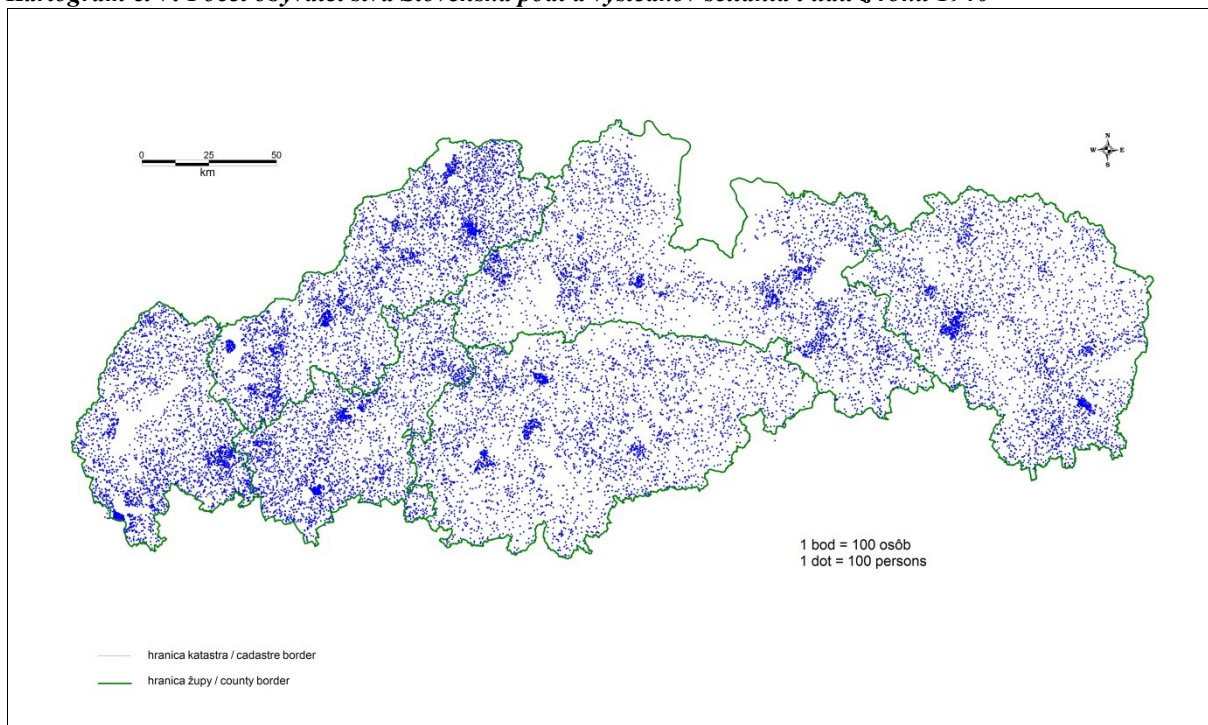
Krajina	Prírastok (+) alebo úbytok (-) obyvateľstva					
	celkový		prirodzenou menou		sťahovaním	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Obdobie 1901 – 1910						
Slovensko	135 656	4,9	350 502	12,6	-214 846	-7,7
Podkarpatská Rus	69 119	13,1	93 091	17,6	-23 972	-4,5
Čechy	450 681	7,1	622 405	9,9	-171 724	-2,7
Morava a Sliezske	245 413	8,2	356 191	11,9	-110 778	-3,7
Obdobie 1911 – 1920						
Slovensko	74 046	2,5	171 320	5,9	-97 274	-3,3
Podkarpatská Rus	9 506	1,6	40 925	6,9	-31 419	-5,3
Čechy	-109 863	1,6	58 658	0,9	-168 521	-2,5
Morava a Sliezske	45 381	1,4	117 107	3,6	-71 726	-2,2
Obdobie 1921 – 1930						
Slovensko	331 549	11,1	453 492	15,1	-121 943	-4,1
Podkarpatská Rus	120 764	20,0	136 043	22,5	-15 279	-2,5
Čechy	438 766	6,6	407 196	6,1	31 570	0,5
Morava a Sliezske	226 033	6,8	319 043	9,6	-93 010	-2,8

*V rokoch 1901 – 1920 Čechy bez Vítorazska, Morava bez Valticka, Slovensko a Podkarpatská Rus bez ohľadu na neskoršie zmeny hraníc, Sliezske v rokoch 1901 – 1910 bez Hlučínska.

¹⁴¹ Zostavené podľa údajov v ČSS zv. 98, s. 29*.

Údaje o počte obyvateľov Slovenska zo sčítania ľudu 1938 a 1940 nie sú úplne porovnateľné s predchádzajúcimi medzivojnovými cenzami, čo zapríčinili územné straty. Retrospektívne prepočty a následné dopočty z obsadených území odhadujú, že v roku 1940 mohlo byť na území medzivojnového Slovenska prítomných 3 538 709 obyvateľov.¹⁴² V porovnaní so sčítaním ľudu z roku 1930 by sa tak počet obyvateľov Slovenska zvýšil v priebehu desiatich rokov o takmer 209 tis. osôb (6,3 %). Počet obyvateľov, ktorý na oklieštenom území Slovenska odhalil cenzus v roku 1938 predstavoval 2 436 816 osôb a v roku 1940 bolo sčítaných 2 655 627 obyvateľov.¹⁴³

Kartogram č. 7: Počet obyvateľstva Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940¹⁴⁴

Vojnové útrapy, ktoré sa dotkli aj územia Slovenska prechodom frontu, transporty židovského obyvateľstva, migračné pohyby, odsuny časti obyvateľstva a výmeny obyvateľov po ukončení 2. svetovej vojny napokon znamenali, že v roku 1946 bolo na Slovensku spočítaných 3 327 803,¹⁴⁵ teda pokles od dopočtu z roku 1940 o takmer 211 tis. obyvateľov. Sčítanie z roku 1950 zaznamenalo 3 442 317 prítomných obyvateľov Slovenska.¹⁴⁶

Koncentrácia osôb ostala prakticky počas celého sledovaného obdobia (18. – 1. pol. 20. storočia) najvyššia na západnom Slovensku. Okrem bratislavskej aglomerácie, najhustejšie obývanými regiónmi boli oblasti Podunajskej nížiny (Žitný ostrov), Považie, dolné a stredné Nitriansko, Tekov. Hustejšie bol osídlený aj stredný a južný Zemplín (Východoslovenská nížina), južný Šariš, juh Uzskej župy, východná časť Abova. Redšie osídlenými oblasťami boli najmä severné regióny, Orava, Liptov, severná časť Spiša. Kartogramy č. 1 – 8, ktoré

¹⁴² ŠPS 1947, s. 6.

¹⁴³ Tamže; TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d., s. 30.

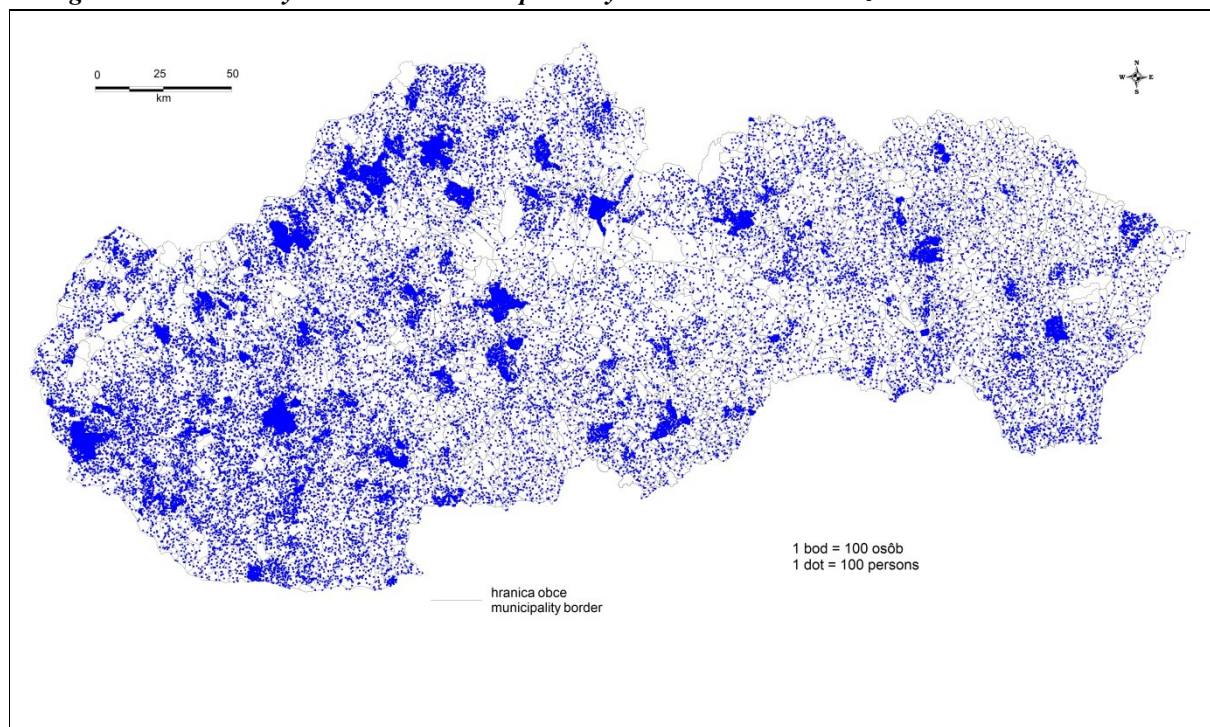
¹⁴⁴ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d.

¹⁴⁵ ŠPS 1947, s. 6.

¹⁴⁶ BENŽA, Mojmír et al. Národnostný atlas..., c. d., s. 41.

dokumentujú počet obyvateľov, zreteľne zachytávajú postupné zvyšovanie počtu obyvateľov v sídlach mestského typu, teda urbanizačný rast.

Kartogram č. 8: Počet obyvateľstva Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1950¹⁴⁷

¹⁴⁷Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

III. Pohlavie a vek

Pohlavie v populácii ovplyvňuje vo všeobecnosti niekoľko faktorov. V prípade väčšieho súboru narodených detí platí, že sa rodí vyšší počet chlapcov ako dievčat. Ide o biologickú zákonitosť, keď sa pomer medzi pohlaviami v prípade spoľahlivej štatistiky pohybuje na úrovni 1040 – 1070 chlapcov na 1000 dievčat.¹⁴⁸ Ďalším fenoménom je rozdielna intenzita úmrtnosti medzi mužmi a ženami. Diferenčná úmrtnosť znižuje rozdiely medzi pohlaviami, ktoré vznikajú pri narodení. Vo všeobecnosti totiž platí, že vyššiu intenzitu úmrtnosti majú muži, čím dochádza k zmenšeniu celkového rozdielu medzi mužmi a ženami, až sa postupne podiel mužov a žien vyrovnáva a vo vyššom veku napokon ženy získavajú prevahu. Vek, v ktorom dochádza k vyrovnaniu podielu oboch pohlaví súvisí s rozsahom rozdielov úmrtnostných pomerov medzi mužmi a ženami a ich vývojom od narodenia.

Významne sa na formovaní pomeru pohlaví môže podieľať aj vonkajšia migrácia. V prípade zahraničnej migrácie najčastejšie odchádzali osoby v produktívnom veku (20 – 40 rokov). Najmä u pracovných migrácií malina Slovensku prevahu muži. V mnohých prípadoch sa však vopred mienená dočasná pracovná migrácia zmenila na trvalú. V takomto prípade často dochádzalo následne k emigrácii žien a detí do zahraničia, za manželmi. Zdá sa, že tento zjednodušený model migrácie na Slovensku platný v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia by mohol vysvetliť aj vývoj indexu maskulinity v celej populácii. Ten sa v demograficky vyspelých populáciách pohybuje na hodnotách nižších ako 1000 osôb.

V prípade vekovo mladej populácii platí, že relatívne malá prevaha mužov v mladších vekových skupinách sa na celej populácii prejaví ďaleko výraznejšie ako pomerne veľká prevaha žien vo vyššom veku, kde však málopočetné generácie nemajú taký vplyv na celkové zastúpenie ženskej zložky. Naopak v populáciách so staršou vekovou štruktúrou je váha vekových skupín s prevahou žien výraznejšia ako v predchádzajúcom prípade, čo sa následne prejavuje aj v hodnotách celkového indexu maskulinity.

Pre poznanie pomeru pohlaví máme k dispozícii pre staršie obdobie len skromné údaje. Prakticky z celoslovenského pohľadu máme k dispozícii ako prvé výsledky o pohlavnej štruktúre až z Jozefovho sčítania z konca 18. storočia. Pomer pohlaví bol v tom čase na území Slovenska približne vyrovnaný. Index maskulinity sa pohyboval na úrovni 1009 mužov na 1000 žien. Je ale otázne, do akej miery je tento údaj presný, keďže ženská časť populácie z pohľadu vojenského charakteru sčítania a snahy zistiť prioritne vybrané charakteristiky mužov, predstavovala len sekundárnu, podružnú informáciu. K presnejším údajom o pomere pohlaví sa tak dostaneme až v neskoršom období, z druhej polovice 19. storočia. Na základe sčítania obyvateľstva z roku 1857 bol index maskulinity na úrovni približne 945 mužov na 1000 žien.¹⁴⁹

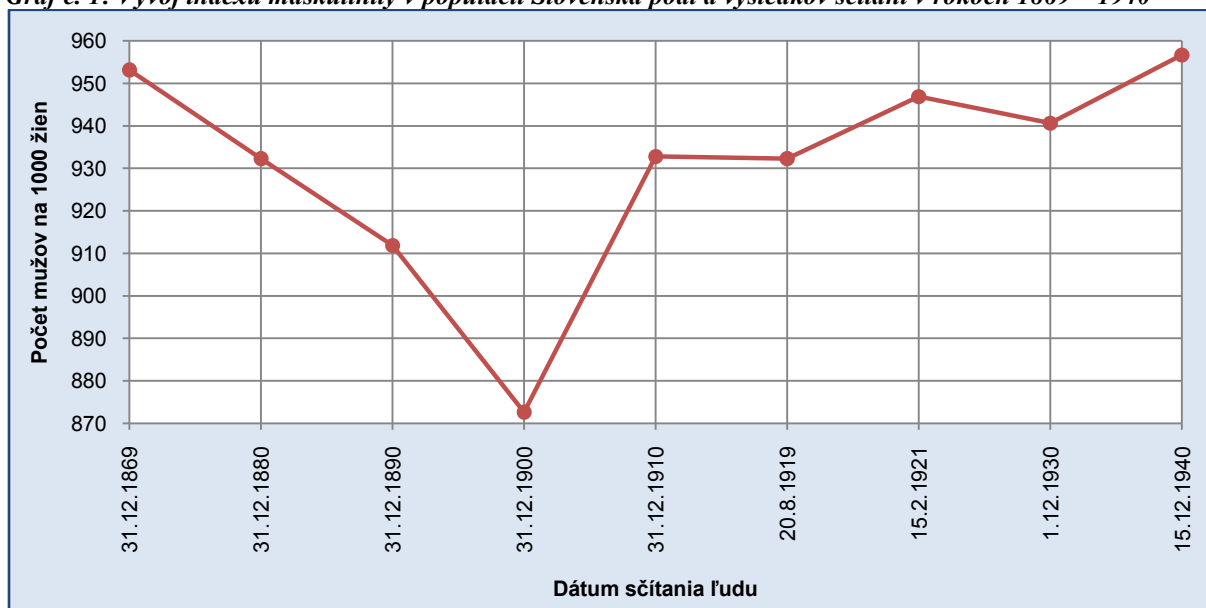
Ako ukazuje graf č. 1, v druhej polovici 19. storočia výraznejšie klesalo zastúpenie mužov, ktoré vrcholilo na prelome 19. a 20. storočia. Práve emigrácia mužov bola s najväčšou pravdepodobnosťou príčinou poklesu indexu maskulinity populácie Slovenska z 950 na skoro 870 mužov na 1000 žien. V nasledujúcom období došlo k nárastu a výraznejšie potom v 30. rokoch 20. storočia. Podľa výsledkov sčítaní 1921 a 1930 tak na Slovensku pripadalo na 1000 žien približne 933 a v nasledujúcom sčítaní 947 mužov. Pre medzivojnové obdobie je následne potrebné brať do úvahy okrem migračných pohybov aj vplyv prvej svetovej vojny a pri regionálnom a lokálnom hodnotení aj už spomínanú dislokáciu vojenských posádok, ktorá výraznou mierou mohla ovplyvniť pomer pohlaví.

¹⁴⁸ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. Základy demografie. Praha : Academia, 1986, s. 110.

¹⁴⁹ SPRČS II. 1925, s. 66*.

Špecifikácia podľa pohlavia sa najčastejšie kombinuje s vekom. Tu však narážame na limity prameňov, ktoré nám pre staršie obdobie neumožňujú podrobnejšiu analýzu kombinácie pohlavia a veku.

Graf č. 1: Vývoj indexu maskulinity v populácii Slovenska podľa výsledkov sčítaní v rokoch 1869 – 1940¹⁵⁰

Zloženie obyvateľstva podľa veku je v určitom okamihu komplexným obrazom predchádzajúceho populačného vývoja a jeho vonkajších či vnútorných podmienok. Viac ako sto rokov pôsobenia pôrodnosti, úmrtnosti a migračných pohybov sa priamo premieta do charakteru vekovej štruktúry a súčasne tým vytvára jednu zo základných podmienok budúceho populačného vývoja. Zloženie podľa veku je tak nositeľom a výsledkom demografickej histórie každej populácie.

Podľa výsledkov prvého uhorského moderného sčítania ľudu z konca roku 1869 tvorila detská zložka (osoby vo veku do 15 rokov) v slovenských župách približne 37,5 % z celej populácie. Na osoby vo veku 15 – 49 rokov (reprodukčný vek) pripadalo niečo viac ako 50 % a vo veku nad 50 rokov tak žilo v tomto priestore len približne 12 % osôb. Podiel ľudí vo veku 65 a viac rokov nedosahoval ani 3 %. Priemerný vek celej populácie sa na konci roku 1869 pohyboval na úrovni 25,4 roku a polovica osôb bola mladších ako 21 rokov.

Posledné uhorské sčítanie ľudu z roku 1910 v podstate zachytilo rovnaký podiel detskej zložky (necelých 38 %) ako tomu bolo pred štyrmi desaťročiami. Je zrejme, že nastupujúce zmeny v reprodukčnom správaní v takto širokej vekovej skupine sa ešte nedokázali výraznejšie prejaviť. V najmladších vekových skupinách (do 5 rokov) už však určité zmeny predsa len je možné pozorovať. Kým v roku 1869 tieto deti predstavovali viac ako 15 % z celej populácie, v sčítaní 1910 tvorili už len niečo viac ako 13 %. Uvedený rozdiel mohol byť ešte väčší, ale okrem vplyvu zmien v procese plodnosti je potrebné počítať so zlepšujúcimi sa úmrtnosťnými pomermi, ktoré umožnili, že tieto najkritickejšie roky života prežival väčší počet detí ako tomu bolo v 60. rokoch 19. storočia.

Najväčšie zmeny zaznamenalo zastúpenie osôb v reprodukčnom veku (15 – 49 rokov), ktorých váha sa znížila na približne 45 %. Súčasne s tým vzrástol podiel osôb vo veku 50 a viac rokov na necelých 17 % a čiastočne aj najstarších ľudí vo veku 65 a viac rokov, ktorí tvorili v roku 1910 približne 5 %. Priemerný vek sledovanej populácie sa vďaka týmto zmenám zvý-

¹⁵⁰ MLÁDEK, Jozef – KUSENDOVÁ, Dagmar – MARENČÁKOVÁ, Jana – PODOLÁK, Peter – VAŇO, Boris. Demografická analýza Slovenska. Bratislava: Univerzita Komenského, 2006, s. 170.

šil na približne 26,7 roku, no vekový medián sa takmer nezmenil a naďalej polovica osôb zostávala mladších ako 21 rokov.

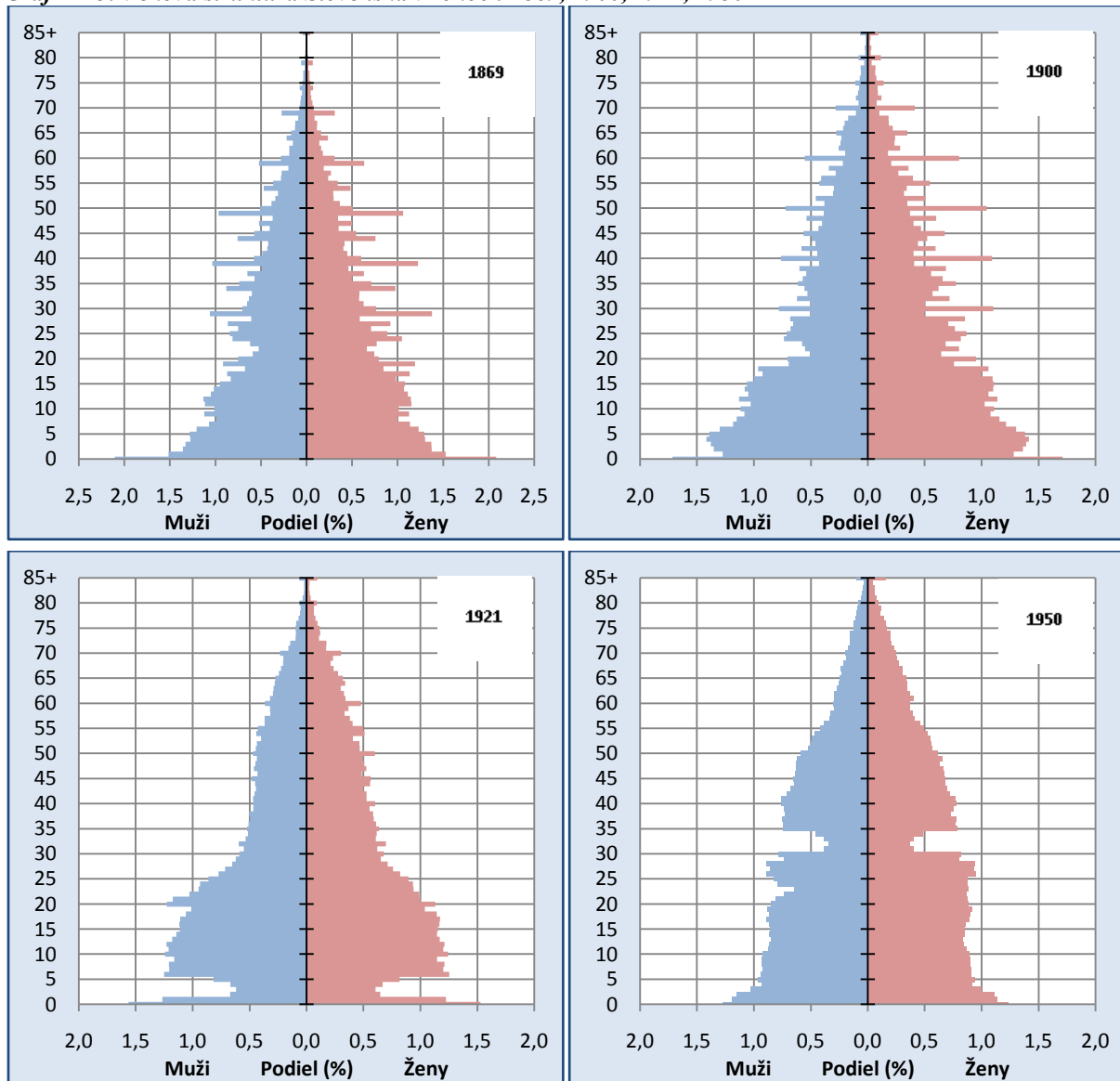
Za „starú“ populáciu je možné v tomto období považovať tie, v ktorých podiel osôb vo veku 65 a viac rokov prekročil hranicu 7 %. Keďže transformácia reprodukčného správania začala najskôr vo Francúzsku, bolo aj prvé, ktoré pokorilo túto hranicu spomedzi všetkých krajín na svete. Stalo sa tak už v polovici 60. rokov 19. storočia. Na sklonku 80. rokov 19. storočia sa k nemu pridali niektoré škandinávské krajiny (Švédsko, Nórsko) a pomerne skoro sa do tejto skupiny dostali aj pobaltské štáty Estónsko a Lotyšsko. Väčšina štátov západnej a čiastočne aj strednej Európy sa medzi „staré“ populácie zaradila v medzivojnovom období, no Slovensko spolu s krajinami východnej a juhovýchodnej Európy vzhľadom na neskorší nástup demografickej tranzície až v období po druhej svetovej vojne.

Až po prvej svetovej vojne dochádza k radikálnejším zmenám v charaktere vekovej štruktúry. Tie boli v prvom československom sčítaní predovšetkým odrazom predchádzajúceho svetového konfliktu. Na vekovú štruktúru Slovenska pôsobil hneď niekoľkými spôsobmi. Prvý predstavoval dramatický pokles početnosti detí vo veku 2 – 5 rokov, teda kohort narodených práve počas nepriaznivých vojnových rokov. Mechanizmus vzniku tohto zárezu predstavoval klasický prípad demografickej krízy a jej dopadov na populačný vývoj. Ako prvá na nepriaznivé pomery reagovala sobášnosť. Jej prepad sa následne prejavil s určitým odstupom aj na dynamickom poklese pôrodnosti. Vzájomné spolupôsobenie vnútorných i vonkajších faktorov reprodukcie sa prejavilo dočasnou deštrukciou tvaru vekovej pyramídy. Druhým faktorom bola zvýšená úmrtnosť, a to nielen v dôsledku priamych vojnových strát, ale aj zhoršením životnej úrovne civilného obyvateľstva. Na sklonku a po skončení vojnového konfliktu je k tomu potrebné pripočítať aj epidémiu tzv. španielskej chrípky. Od roku 1919 sme postupne svedkami nástupu povojnovej kompenzačnej fázy, ktorá sa vyznačovala realizáciou vysokého počtu uzavretých sobášov (slobodné, ale aj ovdovené osoby) a následne aj nárastom pôrodnosti pri dočasnom zlepšení úmrtnosti. Išlo však len o dočasné oživenie, keďže v ďalších rokoch pokračoval klesajúci trend plodnosti a znižovania úmrtnosti ako hlavných znakov presadzovania sa komplexnej premeny reprodukčného správania. Práve medzivojnové obdobie sa z tohto pohľadu ukázalo byť kľúčovým v prípade populácie Slovenska. Podiel detskej zložky sa v roku 1921 prvýkrát dostal pod hranicu 35 % a ďalej mierne klesal. V druhom československom sčítaní v roku 1930 tak vo veku do 15 rokov bolo na Slovensku prítomných len približne 32 % osôb. Keďže zmeny v úmrtnostných pomeroch sa týkali predovšetkým dojčenského a detského veku, podiel poreprodukčnej zložky sa zvyšoval stále len veľmi pomaly. V roku 1921 a 1930 tvorili preto osoby vo veku 50 a viac rokov stále len niečo viac ako 17 %. Na úkor detí do 15 rokov sa tak mierne zvýšilo zastúpenie mužov a žien v reprodukčnom veku. Ich podiel v oboch medzivojnových cenzoch prekročil hranicu 50 %. Priemerný vek populácie Slovenska sa vďaka týmto zmenám zvýšil na približne 28 rokov. Pomerne dynamicky rástla hodnota vekového mediánu, ktorý v roku 1930 už prekročil hranicu 24 rokov. Na 100 detí pripadalo podľa výsledkov druhého československého sčítania necelých 19 seniorov. Index závislosti mladého obyvateľstva ešte stále prekročoval hranicu 50 osôb, kým index závislosti starého obyvateľstva ešte stále neprekročil hodnotu 10 seniorov. Výraznejšie však narástol počet a podiel obyvateľov starších ako 65 rokov (nárast o 25 % a zvýšenie podielu na hodnotu 6 %).

Veková štruktúra Slovenska zo sčítania 1940 nie je úplne kompatibilná s predchádzajúcimi ani nasledujúcimi sčítaniami, keďže zobrazuje len tú časť populácie, ktorá zostala na oklieštenom území Slovenskej republiky (1939 – 1945). Aj napriek tomu je zrejme, že vyššie nastavené trendy pokračovali ďalej. Mierne sa zvyšoval podiel reprodukčnej zložky (viac ako 52 %) na úkor detí do 15 rokov (31 %) pri súčasnej stagnácii podielu osôb vo veku 50 a viac rokov (17 %). Priemerný vek prekročil hranicu 29 rokov a vekový medián sa dostal takmer na úroveň 26,5 roka. Index starnutia dosahoval hodnotu skoro 21 osôb. Tento nárast bol zazna-

menaný aj napriek tomu, že súčasťou Slovenskej republiky (1939 – 1945) prestali byť staršie regióny juhozápadného Slovenska. Na druhej strane v priestore okliešteného Slovenska zostali regióny, kde podiel detskej zložky stále prekročoval hranicu 40 %. Išlo najmä o okresy na severe stredného Slovenska. Po druhej svetovej vojne proces transformácie vekovej štruktúry populácie Slovenska pokračoval. Naďalej sledujeme pokles detskej zložky najmä ako výsledok kontinuálneho znižovania plodnosti a pôrodnosti. V roku 1950 už tvorila menej ako 29 % z celej populácie Slovenska.

Graf 2 – 5: Veková štruktúra Slovenska v rokoch 1869, 1900, 1921, 1950

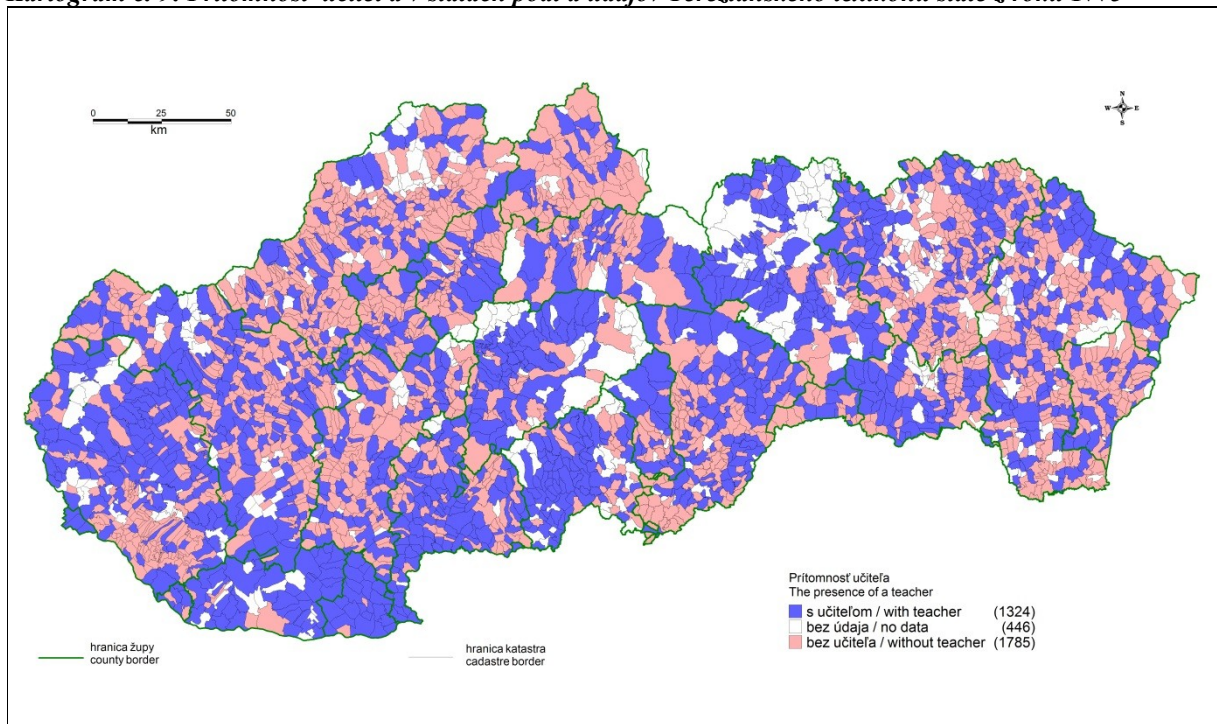

IV. Gramotnosť obyvateľstva

Podrobnejšie údaje o znalosti čítania a písania sa viaže až na moderné sčítacie akcie. V staršom období sa gramotnosť priamo nezisťovala. Z 18. storočia sa nám však zachoval prameň, ktorý zisťoval akési „školské pomery“ tým, že zaznamenal v jednotlivých sídlach aj prítomnosť učiteľa. Z výsledkov úradného lexikónu sídel z roku 1773 vidno, že viac ako polovica sídel v tomto období ešte nemala vlastného učiteľa. Lexikón ich na území terajšieho Slovenska zachytil vyše 1300, čo ale neznamená, že v tomto období aj skutočne na Slovensku existovalo vyše 1300 škôl. Podľa súpisu škôl z roku 1770 na Slovensku fungovalo necelých 900 škôl.¹⁵¹

Treba však povedať, že práve 18. storočie a doba osvietenstva sa stala medzníkom v zlepšovaní vzdelanostných pomerov aj širšieho obyvateľstva. Snahy Márie Terézie (1777 Ratio educationis, týkalo sa len katolíckeho školstva) a Jozefa II. (1788) viedli k otvoreniu školského systému aj dievčatám, ale aj k zavedeniu povinnej dochádzky. Hoci sa do praxe dostávala len pomaly, stali sa reformy a snahy osvietených panovníkov určitým základom pre neskorší rozvoj školstva. Vytvorila sa najmä jednotná školská sústava od základných škôl po univerzity.¹⁵²

Kartogram č. 9: Prítomnosť učiteľa v sídlach podľa údajov Tereziánskeho lexikónu sídel z roku 1773¹⁵³

Údaje z neskoršieho obdobia (tabuľka č. 8) prezrádzajú, že ešte aj na konci 19. storočia a na začiatku 20. storočia, nebola znalosť čítania a písania na Slovensku úplne samozrejma. Z krajín neskoršieho Československa bola gramotnosť horšia ako na Slovensku už len na Podkarpatskej Rusi. Úroveň negramotnosti sa u osôb starších ako 6 rokov v „slovenských župách“ pohybovala na úrovni približne 28 % a v „rusínskych župách“ to bolo dokonca až 60 %. Nie príliš priaznivá situácia na Slovensku sa udržala aj napriek určitému zlepšeniu

¹⁵¹ Dejiny Slovenska II (1526 – 1848). Bratislava : Veda, 1987, s. 431.

¹⁵² Tamže, s. 432-433.

¹⁵³ Lexicon locorum..., c. d.

oproti poslednému cenzu z roku 1910 aj po prvej svetovej vojne. Takmer 17 % žien a viac ako 13 % mužov na začiatku 20. rokov 20. storočia nevedelo ani čítať a ani písať. Vyššiu úroveň negramotnosti dosahovali ženy (55 %).

Tab. č. 8: Znalosť čítania a písania v krajinách medzivojnového Československa pred prvou svetovou vojnou¹⁵⁴

Územie, krajiny	1880	1890	1900	1910
	<i>Zo 100 osôb starších 6 rokov vedelo čítať a písať</i>			
„Slovenské župy“	44,6	55,8	64,0	72,3
„Rusínske župy“	19,2	26,0	32,1	40,1
<i>Zo 100 osôb starších 10 rokov vedelo čítať a písať</i>				
Čechy	*	92,7	95,8	97,3
Morava	*	88,4	92,9	95,7
Sliezske	*	83,9	89,6	94,2

* údaj nebol k dispozícii

Tab. č.9: Znalosť čítania a písania u obyvateľstva staršieho ako 5 rokov v Československu podľa výsledkov sčítania 1921¹⁵⁵

Krajina	Zo 100 obyvateľov starších ako 5 rokov								
	Vedeli čítať aj písať			Vedeli len čítať			Nevedeli ani čítať ani písať		
	muži	ženy	spolu	muži	ženy	spolu	muži	ženy	spolu
Slovensko	85,5	79,0	82,1	1,3	4,2	2,8	13,2	16,8	15,0
Podkarpatská Rus	53,8	42,9	48,2	1,2	1,9	1,6	45,0	55,1	50,2
Čechy	97,7	96,6	97,1	0,2	0,6	0,4	2,1	2,8	2,4
Morava	96,8	95,4	96,0	0,3	1,2	0,8	2,9	3,4	3,1
Sliezske	96,0	95,0	95,5	0,4	1,2	0,8	3,6	3,8	3,7

Medzivojnové obdobie bolo z pohľadu zvyšovania vzdelanosti populácie Slovenska veľmi priaznivé. Po vzniku Československej republiky sa aj na Slovensku veľmi skoro začali zlepšovať školské pomery. Maďarizácia škôl skončila, do škôl sa ako významná výpomoc dostali aj početní učitelia zo západnej časti Československa, čo výrazne prospelo k rozvoju najmä slovenského jazyka a vzdelania, keďže deti v školách s porozumením českého jazyka väčšie problémy nemali. Nasledujúca tabuľka č. 10, poukazuje na výrazné znižovanie negramotnosti na Slovensku, ale aj v susednej Podkarpatskej Rusi v priebehu 20. rokov 20. storočia. Podiel osôb starších 5 rokov, ktoré nevedeli ani čítať ani písať, sa na Slovensku znížil z 15 % na niečo viac ako 7 % a v Podkarpatskej Rusi takmer o polovicu. V absolútnom vyjadrení to na Slovensku predstavovalo úbytok takmer 193 tisíc analfabetov.¹⁵⁶ Je potrebné zdôrazniť, že zlepšovanie vzdelanostnej úrovne obyvateľstva bolo aj výsledkom postupného vymierania starších generácií, kde sa negramotnosť udržiavala na vysokých hodnotách.

Horšia miera negramotnosti na Slovensku sa prejavovala vo východnej časti Slovenska, ale významnejší rozdiel bol aj medzi severom a juhom Slovenska. Platilo to nielen pre medzivojnové obdobie, ale aj staršie obdobie. Prehľadne to vidno v tabuľke č. 12, ktorá nám poukazuje aj na vyššiu gramotnosť v mestskom prostredí, kde boli školské zariadenia aj v staršom období dostupnejšie.

¹⁵⁴ Zostavené podľa údajov zo SPRČS II., 1925, s. 38*, 80*.

¹⁵⁵ Tamže.

¹⁵⁶ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl III. Ostatní data demografická (vnitřní stěhování, tělesné vady, znalost čtení a psaní, cizinci). In: Československá statistika sv. 146, řada VI., sešit 11. (ďalej ČSS zv. 146). Praha : Státní úřad statistický, 1937, s. 13.

Tab. č. 10: Gramotnosť obyvateľstva staršieho 6 rokov v Československu; SE 1921, 1930¹⁵⁷

Krajina	Zo 100 prítomných osôb starších ako 6 rokov nevedelo ani čítať ani písať					
	muži		ženy		spolu	
	1921	1930	1921	1930	1921	1930
Podkarpatská Rus	45,0	21,6	55,1	32,8	50,2	27,4
Slovensko	13,2	6,0	16,8	8,5	15,0	7,3
Česko	2,1	0,9	2,8	1,4	2,4	1,1
Morava a Sliezsko	3,0	1,1	3,5	1,6	3,3	1,4
Československo	6,6	3,0	8,1	4,4	7,4	3,7

Tab. č. 11: Znalosť čítania a písania u obyvateľstva staršieho 5 rokov v župách Slovenska; SE 1921¹⁵⁸

Župa	Vedelo čítať i písať			Vedelo len čítať			Nevedelo ani čítať ani písať		
	muži	ženy	spolu	muži	ženy	spolu	muži	ženy	spolu
<i>Zo 100 obyvateľov starších 5 rokov</i>									
XV. Bratislava	91,3	86,6	88,9	0,7	2,7	1,7	7,9	10,7	9,3
XVI. Nitra	87,1	82,0	84,5	1,1	3,8	2,5	11,7	14,1	13,0
XVII. Turčiansky Svätý Martin	81,8	70,9	76,0	2,3	7,7	5,2	15,8	21,3	18,7
XVIII. Zvolen	87,7	83,3	85,4	1,2	3,9	2,6	11,0	12,7	11,9
XIX. Liptovský Svätý Mikuláš	86,9	82,3	84,5	1,1	3,6	2,4	12,0	14,0	13,0
XX. Košice	77,1	68,2	72,5	1,5	4,1	2,9	21,2	27,5	24,5

Z hľadiska etnicity nám komparácia údajov poukazuje na najvyššiu gramotnosť pri nemecky hovoriacom obyvateľstve, resp. pre neskoršie medzivojnové obdobie pre obyvateľov nemeckej a židovskej národnosti. Opačne, negramotnosť sa najviac grupovala v tzv. inej národnosti. Týkalo sa to oboch medzivojnových cenzov, keď v roku 1921 uviedlo až 70 % osôb tejto skupiny, že sú analfabeti. V roku 1930 ich bolo 60 %. Túto skupinu tvorili okrem poľskej, juhoslovanskej a rumunskej národnosti, ktoré ani zďaleka v roku 1930 (a určite ani v roku 1921) nedosahovali takú úroveň negramotnosti, aj osoby, ktoré sa hlásili k cigánskej národnosti. Výsledky sčítania 1930 (tab. č. 13) poukázali, že práve táto národnosť sa v medzivojnovom období vyznačovala najvyššou mierou negramotnosti. V tejto skupine obyvateľstva dosahovala 69 % u mužov a 75 % u žien.

Rusínske obyvateľstvo patrilo medzi najmenej gramotné obyvateľstvo na Slovensku. Sčítanie z roku 1921 poukázalo až na skoro 44% negramotnosť. V medzisčítacom období sa podiel negramotných v tejto národnostnej skupine znížil o takmer 18 %.

Positívne zmeny v školskom systéme, rozvoj školskej sústavy spolu s veľkou snahou vládnych orgánov o odstránenie negramotnosti na Slovensku do veľkej miery slávili úspechy. Problém analfabetizmu sa tak postupne stával marginálnou záležitosťou, a aj preto po druhej svetovej vojne už nepostačovalo ako objektívne kritérium vzdelanostnej úrovne zisťovať znalosť čítania a písania, ale bolo potrebné prejsť na nový systém založený na najvyššom dokončenom vzdelaní. Z tohto pohľadu predstavujú medzivojnové sčítania a ich zisťovanie gramotnosti špecifický, no neodmysliteľný prvok vo vývoji sčítaní ľudu na Slovensku.

¹⁵⁷ Tamže, s. 12*.

¹⁵⁸ Zostavené na základe údajov publikovaných v ČSS zv. 37, ref. 185, s. 186-188.

Tab. č. 12. Znalosť čítania a písania v slovenských župách v rokoch 1880 – 1910¹⁵⁹

Znalosť čítania a písania pri obyvateľstve slovenských žúp v 1880 – 1910															
Župy, munic. mestá	zo 100 osôb cez 6 rokov					vedelo písať a čítať zo 100 osôb		vedelo písať a čítať zo 100 osôb materskej reči							
	civilného			všetkého		civilného	všetkého	slovenskej		rusínskej		nemeckej		maďarskej	
	1880	1890	1900	1900	1910	1880	1910	1880	1910	1880	1910	1880	1910	1880	1910
	vedelo čítať a písať														
Bratislava	55,8	68,2	75	75,2	80,8	46,6	67,6	41,2	66,3			69	78,7	48,4	67,9
Bratislava m.	77,1	82,2	87	87,7	90,5	68,0	80,2	48,1	71,9			70,8	81,3	75,2	81,9
Nitra	47,3	59,8	68,4	68,5	75,9	39,5	62,8	35,1	59,7			57,2	70,6	49,7	72
Trenčín	29,8	42,3	52,2	52,4	62,1	24,7	51,3	21,8	48,9			72,6	82,6	74,8	81,6
Tekov	513	60,1	67,3	67,4	75,9	43,0	63,4	36,1	59			40,5	48	56,8	75,3
Turiec	50,3	61,3	67,7	67,8	76,7	42,5	64,1	43,1	64,9			36,3	55,1		79,9
Liptov	54,1	66,6	73,1	73,1	78,7	45,9	65,9	44,1	64,9			80,1	84,2	75	81,4
Zvolen	51,9	63,1	71,8	71,9	79,1	43,6	65,9	41,9	63,7			75,4	87,2	70,2	82,9
Šariš	22,7	33,9	45,7	46,2	58,6	18,9	48,6	16,8	48,8	6,6	33,3	56,6	67,4	73,6	82
Orava	34,0	47,9	56,4	56,4	67,9	28,8	57,7	27,4	58			69,7	80,3		83,7
Spiš	46,0	56,1	62,6	62,5	69,8	38,4	58,2	27,4	53,3	14	32	66,9	75,5	75,4	79,1
Hont	54,3	67,2	74,1	74,1	81,4	46,3	70,2	47,2	70,3			56,9	73,7	44,3	70,8
Štiavica m.	62,3	67,5	73,5	73,5	81,4	53,6	70,7	47,4	59			70,8		83,1	85,1
Novohrad	44,5	58,1	66,6	66,7	76,1	37,4	64,1	39,2	62,6			59	70,3	35,8	64,8
Gemer	64,9	72,6	76,7	76,7	80,7	55,2	68,6	54,4	67,5			75,5	80,8	55,7	70,5
Abauj - Turňa	44,2	56,3	65,4	65,4	73,4	36,7	61,3	20,3	53,1			59,7	69,5	41,7	63,7
Košice m.	64,3	70,6	78,1	78,8	84,6	56,1	74,2	32	50,3			77,1	82,3	72,1	78,5
Zemplín	32,9	41,1	51,5	51,6	61,6	27,8	51,4	15,1	41,9	11,4	23,7	46,2	59,5	41	62,4
Užhorod	23,7	32,3	41	41,3	53	20	43,9	12,7	45,3	5,7	23,1	37,1	53,6	40,5	66
Komárno m.	68,6	76,6	83,7	85,9	89,9	59,4	80,3					91,2	59,2	79,4	
Slovenské župy	44,6	55,8	64,0	64,2	72,3	37,5	60,6	13,8	57,4	8,5	26,6	61,5	71,4	46,4	68,9

Tab. č. 13: Negramotnosť obyvateľstva staršieho 6 rokov podľa národnosti na Slovensku; SE 1921, 1930¹⁶⁰

Národnosť	muži		ženy		spolu	
	1921	1930	1921	1930	1921	1930
československá	13,5	5,5	17,8	8,1	15,7	6,9
ruská a maloruská	39,3	21,0	47,5	29,8	43,6	25,7
nemecká	8,5	3,2	10,6	4,6	9,6	3,9
maďarská	9,4	4,0	11,0	5,1	10,2	4,6
židovská	4,1	0,9	6,9	2,6	5,5	1,8
iná	66,2	57,7	73,0	62,4	69,7	60,2
českoslov. štát. príslušníci spolu	13,1	5,9	16,8	8,4	15,0	7,2
cudzinci	18,6	10,4	18,0	11,4	18,4	10,9
spolu	13,2	6,0	16,8	8,5	15,0	7,3

¹⁵⁹ SPRČS II. 1925, s. 80*.

¹⁶⁰ ČSS zv. 146, s. 234-235.

Tab. č. 14: Znalosť čítania a písania obyvateľstva staršieho 10 rokov podľa národnosti na Slovensku; SE 1930¹⁶¹

Národnosť	Z 1000 obyvateľov starších 10 rokov								
	Vedeli čítať i písať			Vedeli len čítať			Nevedeli ani čítať ani písať		
	muži	ženy	Spolu	muži	ženy	spolu	muži	ženy	spolu
československá	92,8	87,5	90,0	0,9	3,4	2,2	6,3	9,2	7,8
ruská a maloruská	73,8	62,4	67,7	1,6	3,4	2,6	24,5	34,2	29,7
nemecká	96,2	93,3	94,7	0,3	1,7	1,0	3,5	5,0	4,3
maďarská	95,3	93,4	94,3	0,3	1,1	0,7	4,4	5,6	5,0
židovská	98,9	96,9	97,9	0,1	0,3	0,2	1,0	2,8	1,9
poľská	75,8	74,5	74,9	3,1	3,7	3,5	21,2	21,8	21,6
juhoslovenská	87,5	95,9	92,8	2,3	0,0	0,9	10,2	4,2	6,4
rumunská	67,3	69,4	68,6	0,0	1,4	0,8	32,7	29,2	30,7
cigánska	30,6	24,4	27,3	0,9	0,6	0,7	68,6	75,0	72,0
iná a neznáma	83,3	92,4	89,0	0,0	0,0	0,0	16,7	7,6	11,0
cudzinci	87,7	85,7	86,7	0,8	1,7	1,2	11,6	12,6	12,1
spolu	92,5	87,8	90,0	0,8	2,8	1,8	6,8	9,5	8,2

¹⁶¹ Tamže.

V. Demografické procesy

Koniec 19. a prvá polovica 20. storočia priniesla na Slovensku veľmi dôležité a historicky jedinečné transformačné zmeny reprodukčného správania. Obdobie pred nástupom týchto prevratných kvalitatívno-quantitatívnych zmien v charaktere reprodukcie známych pod označením demografická revolúcie (tranzícia) je možné zastrešiť termínom „starý režim“ (*ancien regime*).¹⁶² Z pohľadu reprodukcie sa vyznačoval dvomi základnými črtami: kombináciou vysokej plodnosti a úmrtnosti, ktoré generovali nízke populačné prírastky. Kým plodnosť bola relatívne stabilná a k dočasným zmenám dochádzalo len v období demografických kríz a následnej kompenzačnej fáze, úmrtnosť citlivo reagovala na vonkajšie negatívne podnety ako epidémie, hladomory, vojny a pod. S tým bola úzko spojená jej častá oscilácia a výrazné znižovanie populačných prírastkov na veľmi nízku úroveň. Počas dlhšie trvajúcich nepriaznivých období dokonca dochádzalo k úbytku populácie, a preto dynamika jej rastu bola v historickom kontexte veľmi nízka.¹⁶³

V.1 Pôrodnosť a plodnosť

Slovensko z pohľadu existencie „starého režimu“ reprodukcie nebolo výnimkou. V podstate až do konca 19. storočia sa plodnosť a úmrtnosť udržiavala na vysokej úrovni. Napríklad hrubá miera pôrodnosti pod úroveň 40 % trvalo klesla až v prvej dekáde 20. storočia a pod hladinu 35 % v predvečer prvej svetovej vojny. Kombinácia vysokej pôrodnosti a vysokej úmrtnosti (aj keď už v tejto dobe klesajúcej) spolu vysokými stratami zahraničnou migráciou¹⁶⁴ vytvárali len nízke populačné prírastky (pozri graf 6).

Podľa Pavlíka za hranicu, kedy už bezpečne dochádza k premene režimu plodnosti, je možné označiť obdobie, v ktorom hodnota hrubej miery pôrodnosti trvalo klesla pod 35 %.¹⁶⁵ Chesnais túto hranicu stanovil ešte o niečo nižšie, a to na 30 %.¹⁶⁶ V prípade aplikácie prvého prístupu je z grafu 1 zjavné, že pod predmetnú hodnotu sa populácia Slovenska dostala trvale až v predvečer prvej svetovej vojny. Ak za hornú hranicu použijeme druhé vymedzenie, potom ukončenie starého režimu z pohľadu procesu plodnosti môžeme hľadať až na začiatku 20. rokov 20. storočia. Pri porovnaní s ďalšími európskymi krajinami je zjavné, že Slovensko v tomto procese do určitej miery časovo zaostávalo.

Pozíciu Slovenska z pohľadu transformácie plodnosti v rámci procesu demografickej revolúcie môžeme sledovať ešte lepšie pomocou tzv. Coalových indexov¹⁶⁷ a najmä index mužskej plodnosti. Tie sú založené na nepriamej štandardizácii, pričom za štandard sa volia miery plodnosti takej populácie, u ktorej sa nepredpokladá vedomé obmedzovanie plodnosti.

¹⁶² K problematike charakteru demografického systému počas existencie starého režimu pozri napríklad FLINN, Michael, W. *The Demographic System, 1500-1820*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1981, s. 13-24.

¹⁶³ Pre európsky priestor pozri napríklad LIVI BACCI Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s.14-15. Na porovnanie historický vývoj svetovej populácie a jednotlivých kontinentov nájde čitateľ napríklad v práci LIVI BACCI Massimo. *A Concise History of World Population*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001, s. 27.

¹⁶⁴ Na základe rozdielov medzi výsledkami sčítaní ľudu a demografickej bilancie prirodzeného pohybu obyvateľstva by od 1.1.1870 do 31.12.1910 Slovensko mohlo zahraničnou migráciou stratiť až 587 tis. osôb.

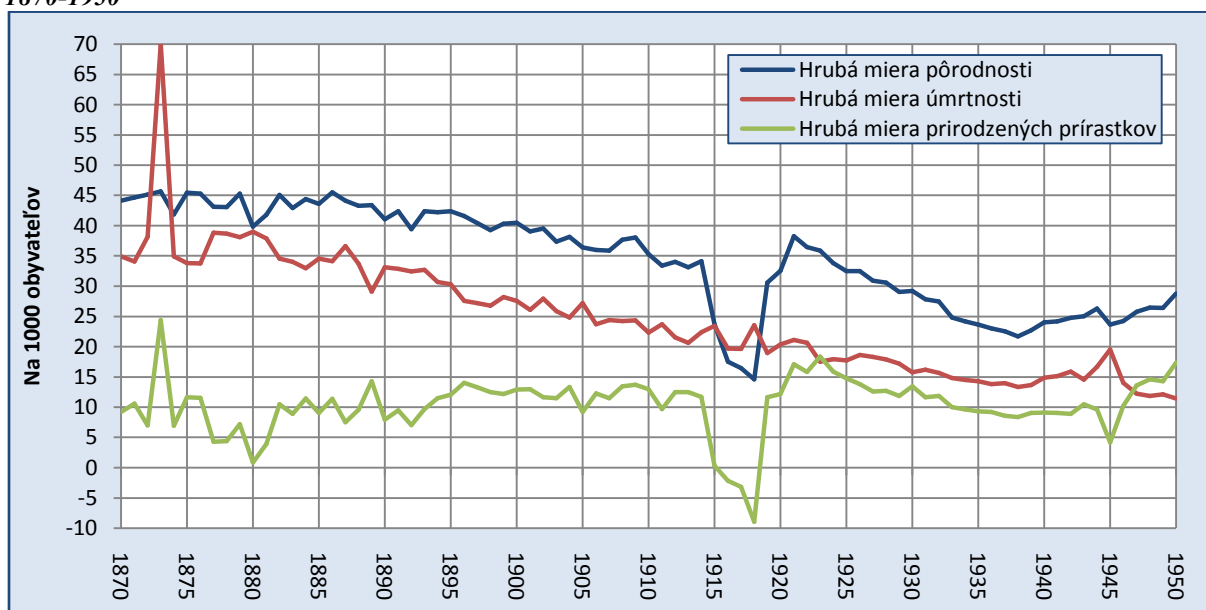
¹⁶⁵ PAVLÍK, Zdeněk. Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje. Praha: Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, 1977, s. 169.

¹⁶⁶ CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition...c.d.*, s. 117.

¹⁶⁷ COALE, Ansley. J. Factors associated with the development of low fertility: an historic summary. In: United Nations World Population Conference, Belgrade, 1965, New York. s. 205-207; COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: S. J. Behrmann - L. Corsa - R. Freedman *Fertility and Family Planning*, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press. 1969, s. 3-24.

Na tento účel bola zvolená plodnosť vydatých žien hutteritov, náboženskej komunity zo Severnej Ameriky ostro vystupujúcej voči akémukoľvek obmedzovaniu plodnosti.¹⁶⁸

Graf 6: Vývoj hrubej miery pôrodnosti, úmrtnosti a prirodzených prírastkov na Slovensku v rokoch 1870-1950¹⁶⁹

Samotný index manželskej plodnosti (Ig) vyjadruje, do akej miery sa líši počet manželsky narodených od teoretického počtu narodených pri maximálnej plodnosti. V súvislosti so získanými hodnotami E. van de Walle¹⁷⁰ dokázala, že bezpečne môžeme hovoriť o poklese plodnosti podmienenom vedomým obmedzovaním počtu detí prostredníctvom kontracepčných metód až v prípade, keď index manželskej plodnosti klesne trvalo pod hranicu 0,5. V prípade, že sa index pohybuje na hranici 0,6, je možné kontrolu plodnosti len predpokladať. Dolná hranica, keď transformácia plodnosti je zavŕšená, je ohraničená hodnotou 0,35.¹⁷¹

Z hodnôt indexu manželskej plodnosti je zrejmé, že na Slovensku až do konca 19. storočia k výraznejším zmenám charakteru plodnosti nedochádzalo. Index sa pohyboval stabilne nad hranicou 60 %. O vysokej plodnosti nás pre toto obdobie informuje aj index všeobecnej plodnosti, ktorý sa v rokoch 1880-1900 pohyboval v úzkom rozpätí 44-45 % z celkovej plodnosti Hutteritov. Keďže tá dosahovala 12,4 dieťaťa na ženu,¹⁷² v prípade Slovenska by to bolo približne 5,5-5,6 dieťaťa na ženu. V predvečer prvej svetovej vojny index manželskej plodnosti mierne klesol pod hranicu 60 %. Aj keď vzhľadom na vyššie uvedené kritériá ešte nie je možné jednoznačne potvrdiť výraznejší nástup vedomého obmedzovania plodnosti, dá sa predpokladať, že ku kontrole plodnosti v slovenskej populácii začalo pomaly dochádzať. Priemerný počet detí na jednu ženu podľa indexu všeobecnej plodnosti klesol približne na 5 detí. Po druhej svetovej vojne sa hodnota indexu manželskej plodnosti výraznejšie nezmenila vzhľadom na prebiehajúcu kompenzačnú fázu. Index všeobecnej plodnosti aj napriek tomu klesol k hranici 4,2 dieťaťa na ženu. Výrazne odlišnú situáciu môžeme identifikovať na začiatku 30. rokov 20. storočia. Index manželskej plodnosti sa prepadol až pod hranicu 45 %, čo

¹⁶⁸ Pozri napríklad EATON, Joseph, W. - MEYER, Albert J. The social biology of very high fertility among the Hutterites. The demography of a unique population, In: Human Biology, 1953, 25, 3, s. 206-264; LARSEN, Ulla - VAUPEL, James, W. Hutterite Fecundability by Age and Parity: Strategies for Frailty Modeling of Event Histories. In: Demography, 1993, 30, 1, s. 83.

¹⁶⁹ Zostavené z údajov publikovaných v *Demografická príručka*, Praha: ČSÚ, 1996, s. 165-166 a 175-176.

¹⁷⁰ Van de WALLE, Etienne. The female population on France in the nineteenth century. Princeton, 1974.

¹⁷¹ PAVLÍK, Zdeněk - RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka - ŠUBRTOVÁ, Alena. Základy demografie...c.d., s. 293.

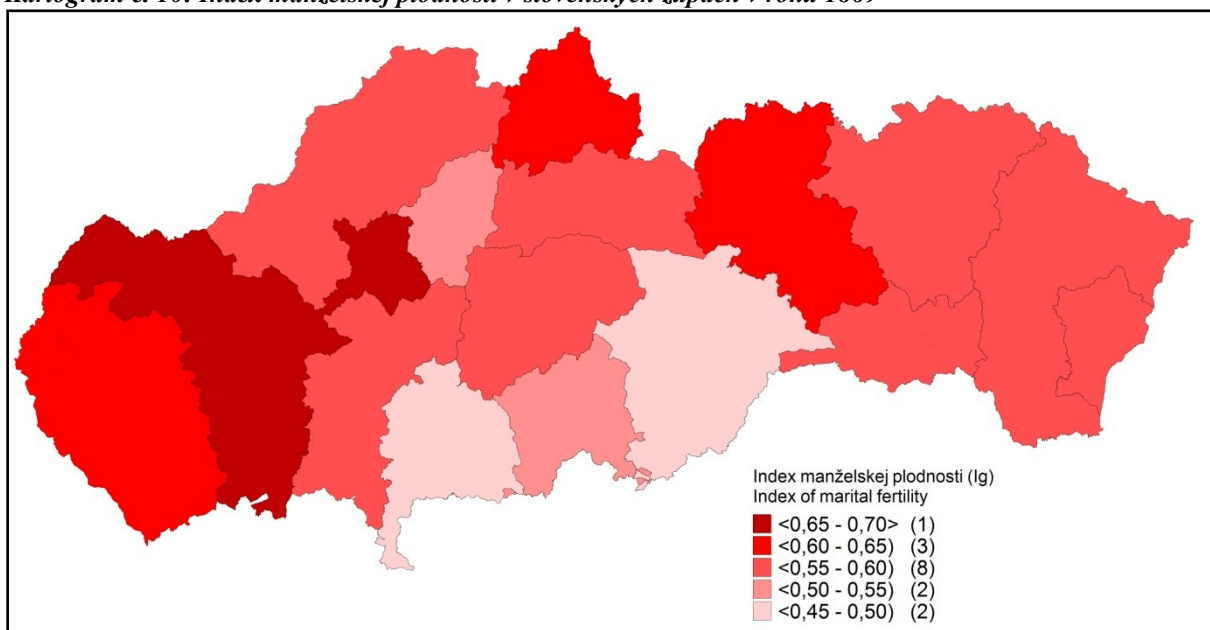
¹⁷² Tamže s. 34.

v porovnaní s úrovňou na konci 19. storočia bolo zníženie o takmer 30 %. Nielen svojou hodnotou, ale aj mierou poklesu vieme jednoznačne povedať, že v 20. rokoch došlo na Slovensku k výraznému rozšíreniu vedomej kontroly plodnosti. Priemerný počet detí na ženu vypočítaný z indexu všeobecnej plodnosti sa oproti roku 1921 znížil o viac ako 1 dieťa (3,2 dieťaťa). Koniec transformácie plodnosti nachádzame vzhľadom na hodnotu indexu manželskej plodnosti na začiatku 60. rokov.

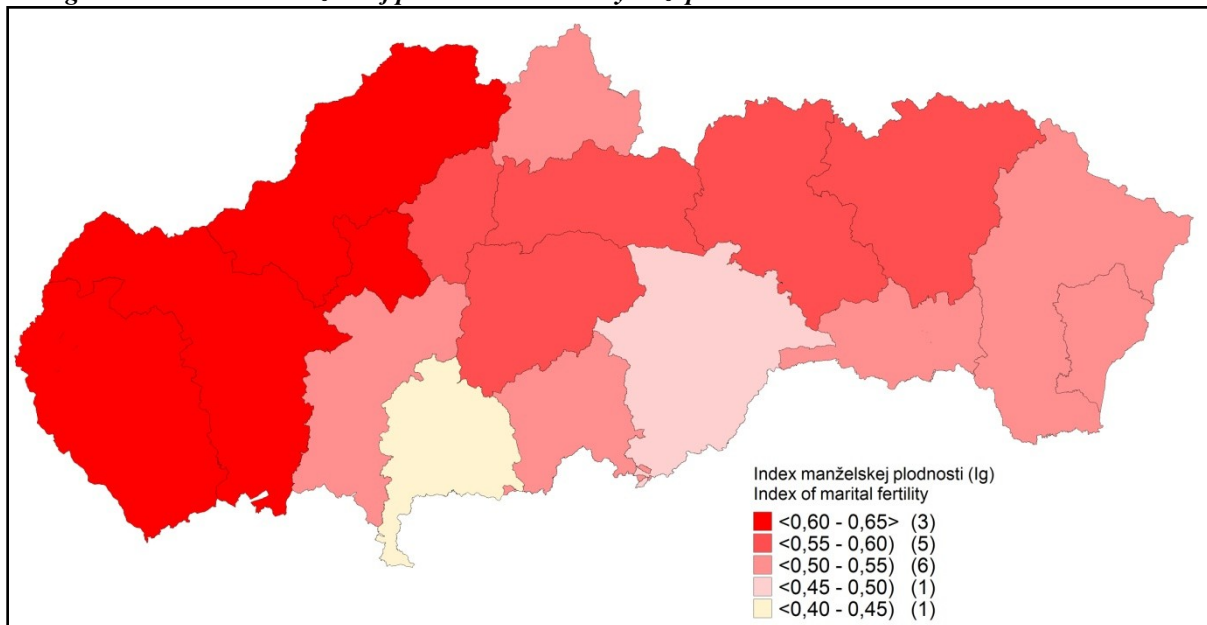
K transformácii plodnosti nikdy nedochádza naraz v celej populácii, ale existovali a existujú vždy určité subpopulácie, skupiny, oblasti, v ktorých sa nový reprodukčný model začal uplatňovať skôr. Jedným z dôležitých znakov procesu plodnosti a jej transformácie je preto existencia značných priestorových rozdielov. Na ich identifikáciu sme využili dva druhy údajov. Prvý sa opiera o výpočet indexu manželskej plodnosti pre „slovenské župy“. Základné výsledky zobrazujú kartogramy č. 10 a 11. Druhý využíva publikované údaje zo sčítania ľudu 1930, v ktorom sa prvýkrát objavila otázka na počet narodených detí ženám. Z nej následne bolo možné konštruovať niektoré indikátory kohortnej plodnosti prezentované sériou kartogramov č. 12 - 15.

Ako je zrejmé z indexu manželskej plodnosti, na území Slovenska v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia bolo možné identifikovať pomerne výrazné rozdiely v intenzite reprodukcie. Vo všeobecnosti nižšie hodnoty indexu dosahovali župy na juhu a najmä juhu stredného Slovenska, kým najvyššia plodnosť bola na západe a severozápade. Získané výsledky tiež potvrdili medzi rokmi 1869 a 1910 postupný pokles plodnosti manželskej plodnosti, ktorá sa v niektorých prípadoch už dostávala pod hranicu, u ktorej je možné bezpečne hovoriť o vedomej regulácii veľkosti rodiny. Veľmi podobné výsledky prinieslo aj sčítanie ľudu z roku 1930.

Kartogram č. 10: Index manželskej plodnosti v slovenských župách v roku 1869

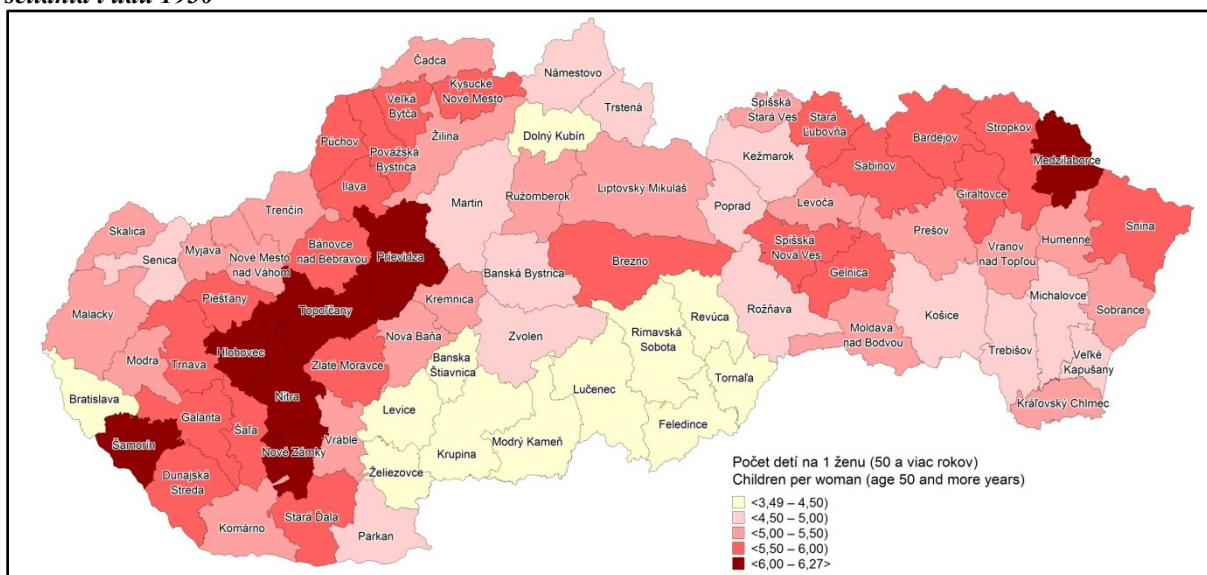

Kartogram č. 11: Index manželskej plodnosti v slovenských župách v roku 1910

Najvyššiu konečnú plodnosť dosahovali okresy na Ponitří s 6 a viac deťmi na ženu, ku ktorým sa pripájala väčšina okresov na Považí. Tento priestor vysokej konečnej plodnosti pokračoval smerom na juh až k regiónu Žitného ostrova. Druhú kompaktniejšiu oblasť s vyššou plodnosťou (5,5 - 6,0 dieťaťa na ženu) tvorili okresy severovýchodného Slovenska. Do tejto skupiny je možné tiež zaradiť okres Brezno na strednom Slovensku a Spišská Nová Ves a Gelnica z východného Slovenska.

Kartogram č. 12: Priemerný počet detí na ženu vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930¹⁷³

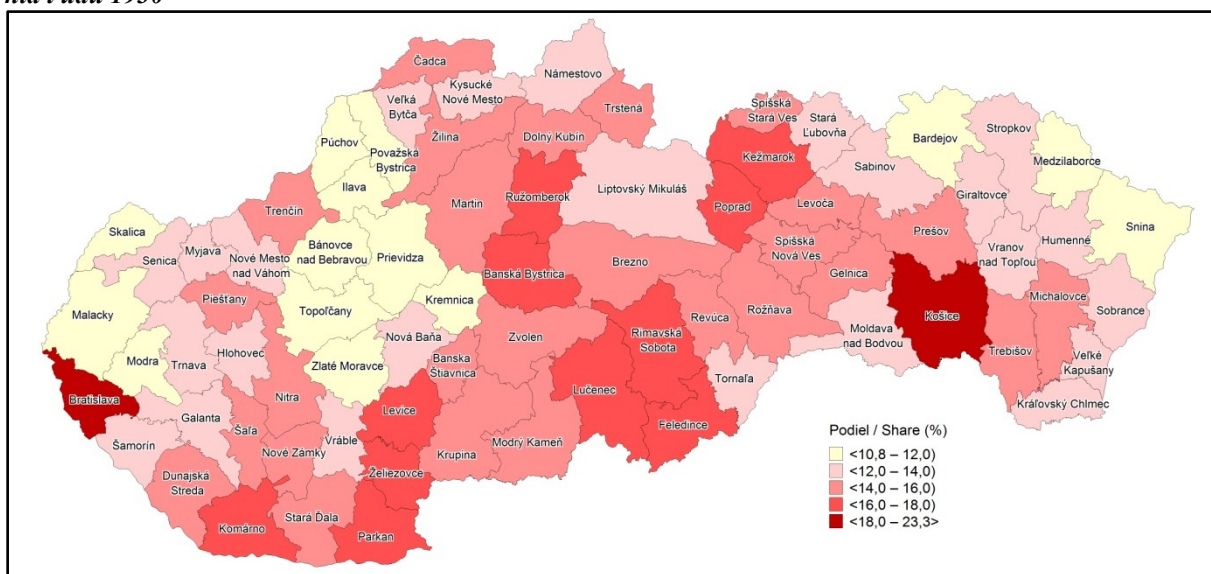

Na druhej strane sčítanie ľudu z roku 1930 pomerne jednoznačne potvrdilo existenciu súvislej oblasti s nízkou a na pomery Slovenska až veľmi nízkou plodnosťou. Ide o juh stredného Slovenska, kde sa priemerný počet detí na jednu ženu na konci jej reprodukčného obdobia pohyboval na úrovni 3,5-4,5 dieťaťa. Išlo najmä o prihraničné okresy v páse od Želiezoviec, Levíc

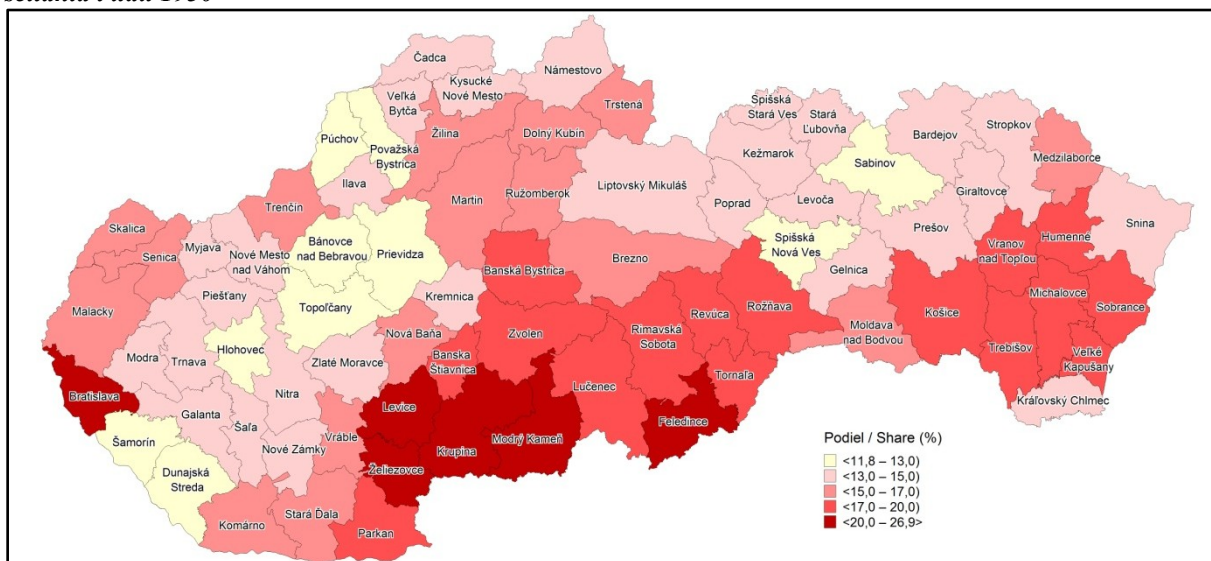
¹⁷³ Zdroj údajov: ČSS zv. 126, s. 9 a 10, výpočty autorov

a Banskú Štiavnicu cez Krupinu, Modrý Kameň, Lučenec, Rimavskú Sobotu, Feledince až po Tornaľu a Revúcu. Do tejto skupiny tiež patril okres Dolný Kubín na dolnej Orave a tiež okres Bratislava. Relatívne nízku plodnosť dosahovali aj niektoré okresy priamo nadväzujúce na tento priestor veľmi nízkej plodnosti (napr. Banská Bystrica, Zvolen, Rožňava, Parkan), ale aj niektoré okresy východoslovenskej nížiny (Košice, Trebišov, Michalovce, Veľké Kapušany), Turca (okres Martin), Oravy (Námestovo, Trstená) a severného Spiša (Kežmarok, Poprad). Základné vnútorné príčiny existujúcich diferencií v konečnej plodnosti umožňuje uchopiť hlbší pohľad na štruktúru žien podľa počtu narodených detí. Okresy juhu stredného a východného Slovenska a tiež okres Bratislava sa vyznačovali veľmi nízkym zastúpením viacdenných rodín (do 25 %) a súčasne strane tu môžeme nájsť vysokú váhu žien len s jedným dieťaťom (17 a viac %), ako aj častejšie zastúpenie bezdetných žien.

Kartogram č. 13: Podiel bezdetných žien vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930¹⁷⁴

Kartogram č. 14: Podiel žien s 1 dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930¹⁷⁵

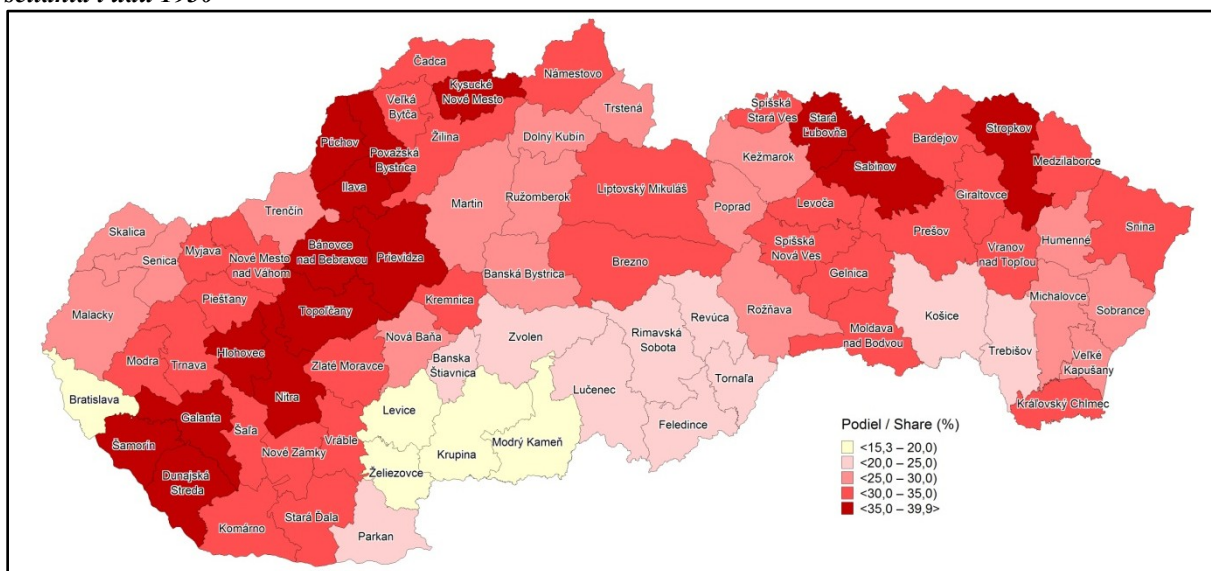

¹⁷⁴ Zdroj údajov: ČSS zv. 126, s. 9 a 10, výpočty autorov

¹⁷⁵ Zdroj údajov: ČSS zv. 126, s. 9 a 10, výpočty autorov

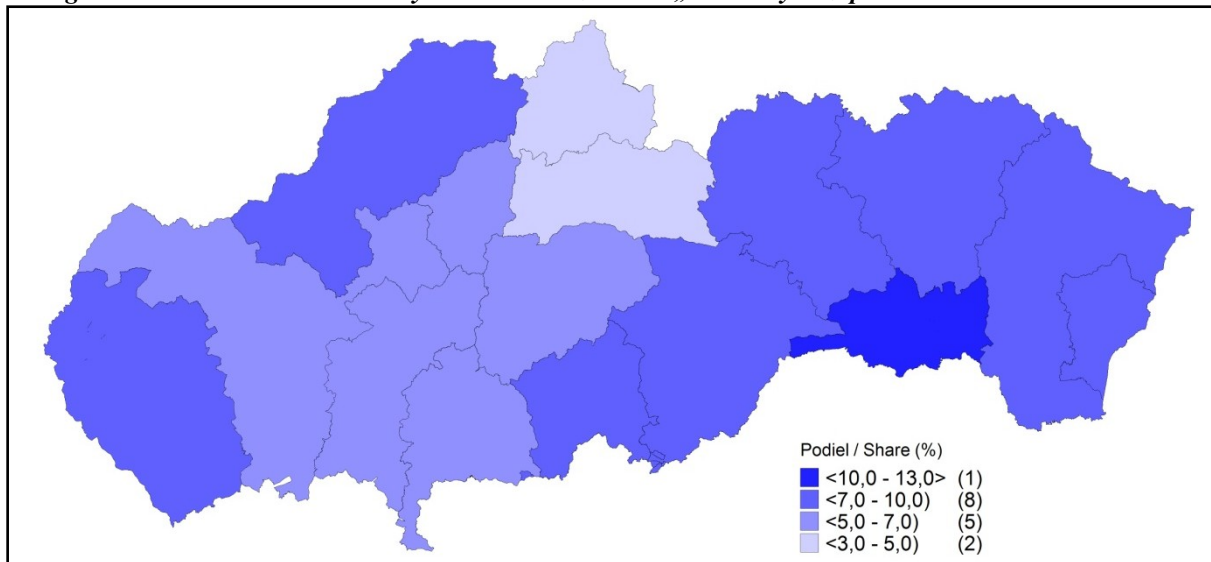
Opačná situácia bola pritom v okresoch stredného a južného Považia, vo väčšine okresov Po-nitria a tiež na juhu Podunajskej nížiny. Ďalej na severe a severovýchode krajiny, kde nachá-dzame veľmi nízky podiel žien len s jedným dieťaťom a naopak vysoké zastúpenie viacdet-ných rodín.

Kartogram č. 15: Podiel žien s 1 dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930¹⁷⁶

Slovensko dlhodobo patrilo k priestorom, kde pôrodnosť a plodnosť boli úzko spojené so ži-votom v manželstve. Dokazuje to aj vývoj podielu detí narodených mimo manželstva. Ten sa na území Slovenska pred prvou svetovou vojnou udržiaval na úrovni 8 %. Určité priestorové rozdiely zobrazuje kartogram č. 16 a 17.

Kartogram č. 16: Podiel detí narodených mimo manželstva v „slovenských župách“ v rokoch 1900 - 1904

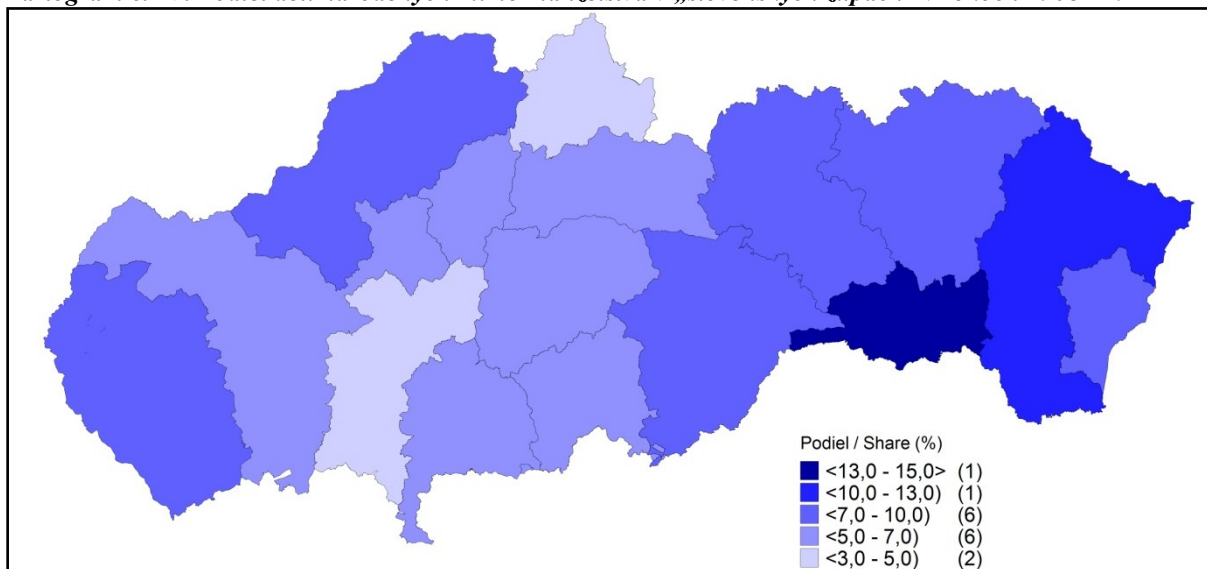

Po svetovom konflikte v rámci kompenzačnej fázy a zvýšenej sobášnosti došlo k dočasnému zníženiu podielu pod hranicu 7 %. Následne až do prvej polovice 30. rokov sa podiel nemanželských

¹⁷⁶ Zdroj údajov: ČSS zv. 126, s. 9 a 10, výpočty autorov

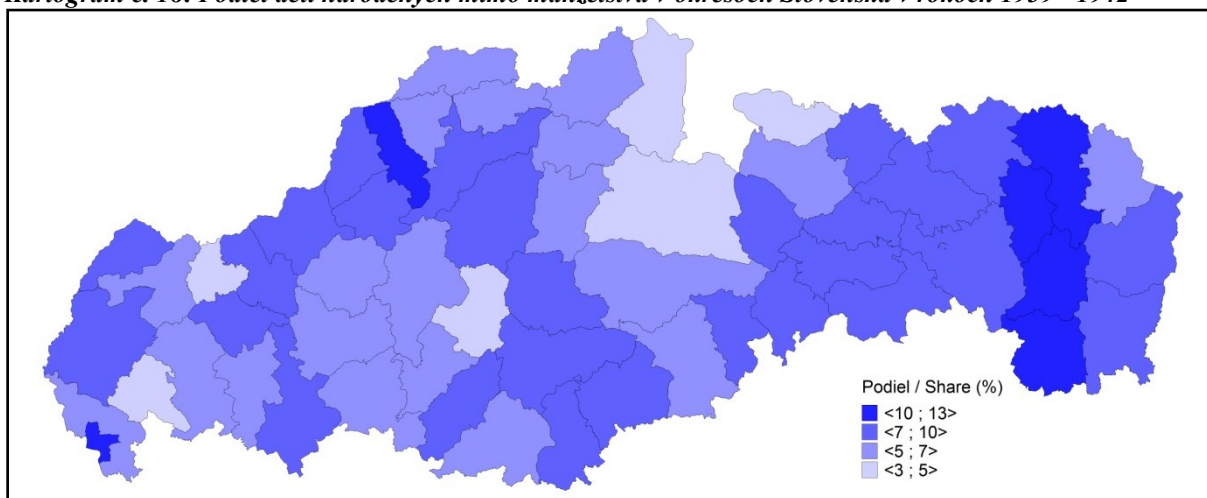
detí zvyšoval až na takmer 9 %. Môžeme sa len domnievať, že tento vývoj bol určitou reakciou na zhoršujúce sa životné podmienky, ktoré eskalovali počas veľkej hospodárskej krízy. Od tohto momentu vidíme pokles súvisiaci nielen s celkovým znižovaním pôrodnosti, ale aj intenzity plodnosti nevydatých žien. Na konci 30. rokov deti mimo manželstva predstavovali menej ako 8 %.

Kartogram č. 17: Podiel detí narodených mimo manželstva v „slovenských župách“ v rokoch 1908 - 1912

Pokles pokračoval aj v prvých rokoch existencie Slovenskej republiky, čo podmienili aj viaceré snahy vtedajšieho režimu o obrodienie slovenskej rodiny. Podiel detí narodených mimo manželstva dosahoval v rokoch 1940-1943 najnižšiu dovtedy zaznamenanú úroveň (7,2-7,5 %). Posledný vojnový rok 1945 priniesol výrazný nárast podielu nemanželských detí až na hranicu 11 %.

Kartogram č. 18: Podiel detí narodených mimo manželstva v okresoch Slovenska v rokoch 1939 - 1942

V.2 Úmrtnosť

Na Slovensku sa až do 80. rokov 19. storočia hrubá miera úmrtnosti pohybovala na hranici 35 ‰ a viac. Ak za hranicu nástupu trvalých kvantitatívno-kvalitatívnych zmien v charaktere reprodukcie z pohľadu úmrtnosti (druhá fáza demografickej revolúcie) označíme hranicu 25 ‰¹⁷⁷, potom pod túto úroveň sa Slovensko trvalo dostalo až na začiatku 20. storočia. Ani hodnota strednej dĺžky života pri narodení sa výraznejšie v posledných dvoch dekádach 19. storočia ešte nelíšila od predpokladanej úrovne pre tzv. starý demografický režim. Tá sa podľa Livi-Bacciho¹⁷⁸ pohybovala na úrovni 30–35 rokov a len ojedinele prekračovala hranicu 40 rokov.¹⁷⁹ V prípade Slovenska predpokladáme, že k pokoreniu hranice 40 rokov došlo v prvom desaťročí 20. storočia. Príčinu daného stavu je potrebné hľadať v celkovom systéme podmienok, ktoré ovplyvňovali populačný vývoj vtedajšej spoločnosti. Na vysokej intenzite úmrtnosti sa podpísala predovšetkým kombinácia materiálnej chudoby a nedostatku informácií, ktoré dostali označenie syndróm zaostalosti.¹⁸⁰ Práve tento syndróm bol najsilnejšou brzdou demografického rastu až do konca 19. storočia.

Vo všeobecnosti úmrtnostné pomery na Slovensku ako aj v celej východnej a južnej Európe boli dlhodobo značne nepriaznivé na rozdiel od populácií západnej a najmä severnej časti starého kontinentu.¹⁸¹ Platí to aj pre obdobie po prvej svetovej vojne. Slovensko spolu s ďalšími okolitými krajinami výrazne zaostávalo v dynamike znižovania úmrtnosti a aj v transformácii jej charakteru. Veľmi dôležitým faktorom celkových úmrtnostných pomerov tak naďalej zostávala úmrtnosť detí a najmä detí v prvom roku života a úmrtnosť na epidemické a infekčné ochorenia. Pretrvávajúce ich značné vplyvu na proces úmrtnosti dokladuje aj vznik veľkej epidémie cholery ešte na začiatku 70. rokov 19. storočia na čo reagovala hrubá miera úmrtnosti náhlým nárastom až na úroveň 70 ‰. V podstate až do konca 80. rokov však na 1000 osôb pripadalo približne 35 a viac zomretých.¹⁸² V 90. rokoch však už aj na Slovensku identifikujeme postupný a najmä stabilný pokles hodnôt hrubej miery úmrtnosti. Nepriaznivá epidemiologická situácia, nedostatočná dostupnosť, kvalita a využívanie zdravotníckych služieb v kombinácii s určitou celkovou zaostalosťou slovenskej spoločnosti spôsobovali, že úmrtnosť sa v európskom priestore vyznačovala pomerne vysokou intenzitou. V 70. rokoch 19. storočia sa stredná dĺžka života na Slovensku mala u mužov pohybovať na úrovni 31,5 roku a novonarodené ženy sa mohli pri nezmenených úmrtnostných pomeroch dožiť približne o 2 roky viac.¹⁸³ Pre porovnanie celkovo najdlhší život v tomto období mali potenciálne pred sebou muži i ženy žijúci v niektorých severných krajinách. Napríklad v Nórsku stredná dĺžka života pri narodení v 70. rokoch 19. storočia stabilne výrazne prekračovala hranicu 45 rokov a v druhej polovici dokonca už prekročila hranicu 50 rokov. Rovnako aj u žien najdlhší život mohli prežiť novonarodené dievčatá v Nórsku. Ich dĺžka života sa pohybovala na úrovni 50 rokov a v druhej polovici 70. rokov 19. storočia ju už pomerne výrazne prekročila. Na prelome 19. a 20. storočia sa hodnota strednej dĺžky života pri narodení u mužov Slovenska dostala na úroveň 36,5 rokov a u žien to bolo viac ako 38,6 roku.

¹⁷⁷Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*. Praha 1986, s. 508.

¹⁷⁸Massimo LIVI-BACCI, *Populace v evropské historii*. Praha 2003, s. 76

¹⁷⁹Tamže

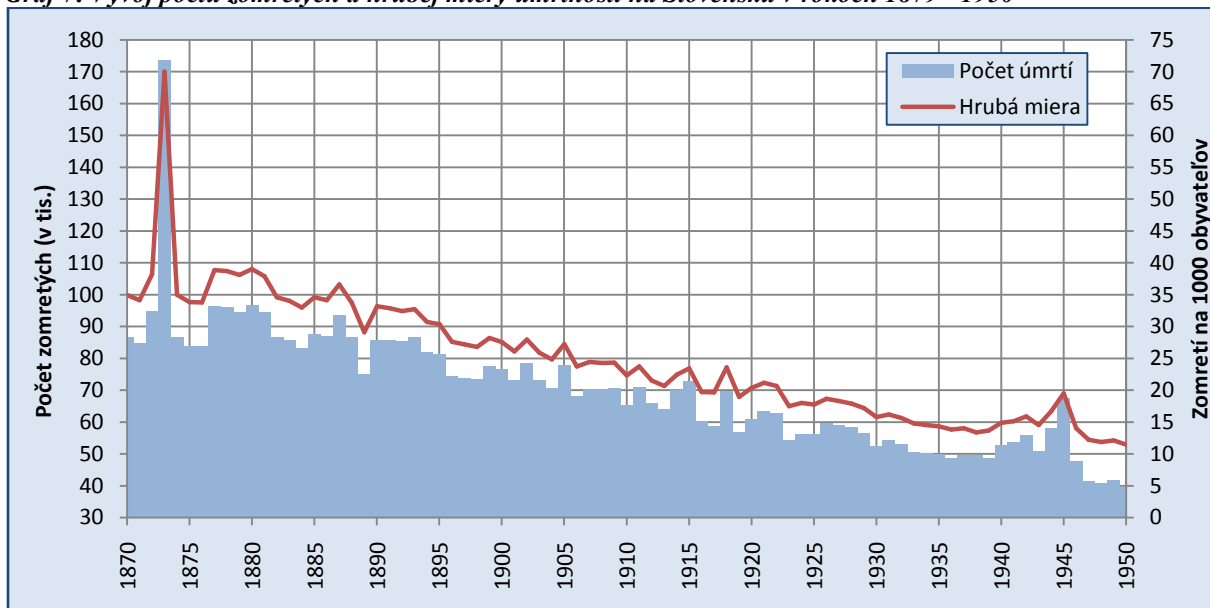
¹⁸⁰M. LIVI-BACCI, *Populace...s.* 77.

¹⁸¹Bližšie k tejto problematike napríklad France MESLÉ – Jacques VALLIN, *Mortality in Europe: the Divergence Between East and West*, Population 1, 2002, Vol. 57, p. 157–197; France MESLÉ, *Mortality in Central and Eastern Europe: long-term trends and recent upturns*. Demographic research. Special Collection 2, 2004, Article 3, p 45–70.

¹⁸²Milan ALEŠ a kol., *Demografická příručka*, Praha 1996, s. 165–166, 175.

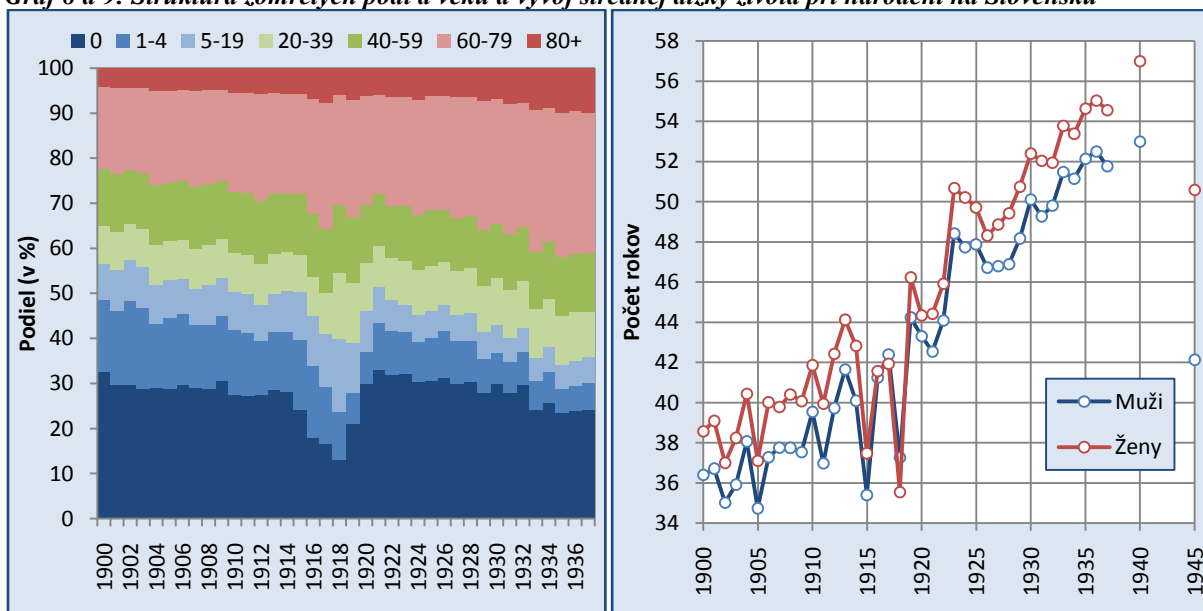
¹⁸³ÚMRTNOSTNÍ tabulky 1920–1922. Československo, České země, Slovensko. In: *Zprávy a Rozbory*. Praha : Federální statistický úřad, 1978, s. 4.

Graf 7: Vývoj počtu zomretých a hrubej miery úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1879 - 1950¹⁸⁴

V priebehu približne štyroch dekád sa tak život mužov predĺžil o približne 8,7 rokov a u žien Slovenska to bolo o 9,6 roku. Oveľa dynamickejšie stredná dĺžka života pri narodení rástla v medzivojnovom období. Kým v roku 1920 u mužov dosahovala úroveň 43,7 roka a u žien to bol približne 44,6 roku, v predvečer zániku Československa sa stredná dĺžka života pri narodení mužov pohybovala na hladine 52 rokov a u žien 54,5-55 rokov. V priebehu 18 rokov (1920–1937) tak došlo k predĺženiu potenciálneho života u práve narodených chlapcov o 8 rokov a u dievčat o 9,9 roku.

Graf 8 a 9: Štruktúra zomretých podľa veku a vývoj strednej dĺžky života pri narodení na Slovensku

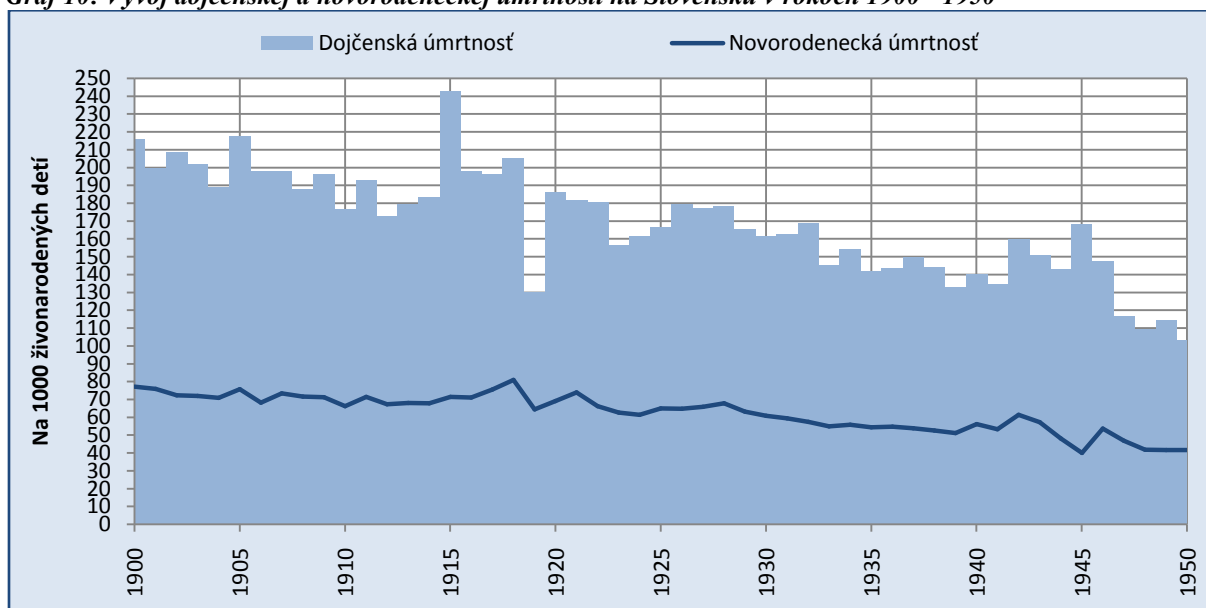
Jedným z najdôležitejších faktorov celkového charakteru úmrtnostných pomerov na Slovensku predstavovala až do začiatku 50. rokov 20. storočia dojčenská úmrtnosť. Asi najjednoduchším dôkazom veľkého významu úmrtnosti najmladších detí je ich váha na celkovom počte zomretých v danom roku prípadne období. Úmrtia najmladších detí tvorili približne

¹⁸⁴ Zostavené z údajov Milan ALEŠ a kol., *Demografická príručka*, Praha 1996, s. 165–166, 175.

tretinu z celkového počtu zomretých. Nepriaznivá situácia bola aj u starších detí. Celkovo úmrtia vo veku do 5. rokov života predstavovali v podstate až do 30. rokov 20. Storočia 40 - 50 % zo všetkých úmrtí.

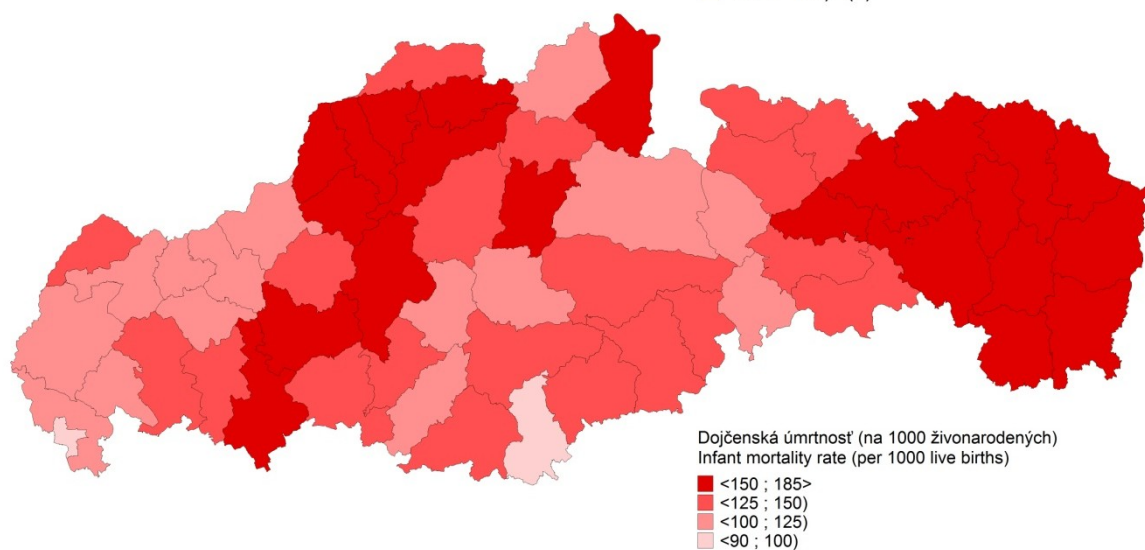
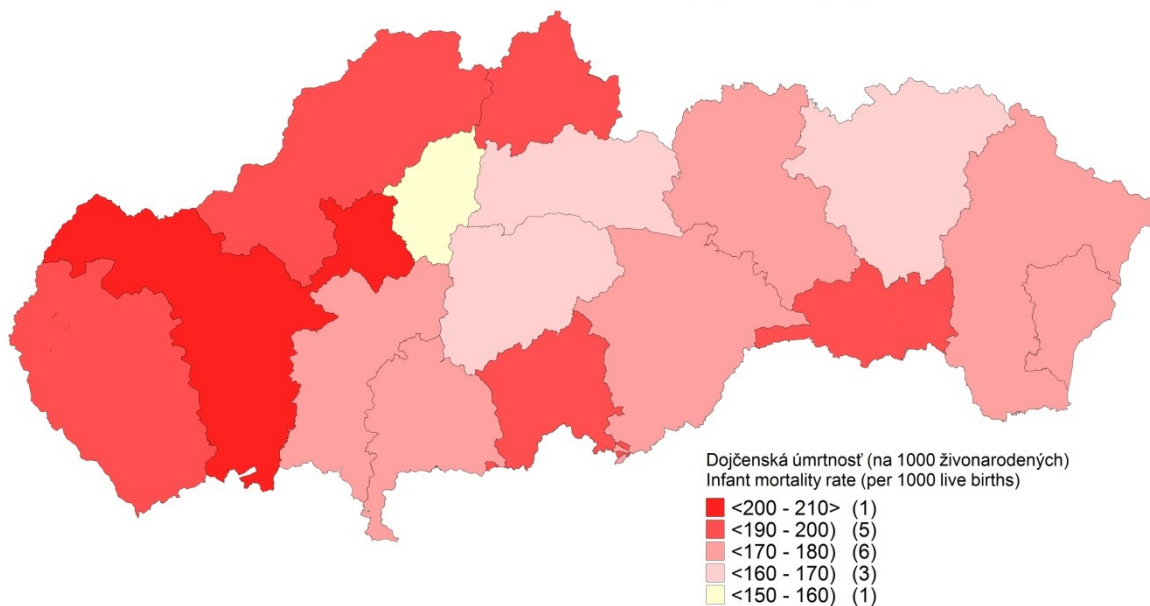
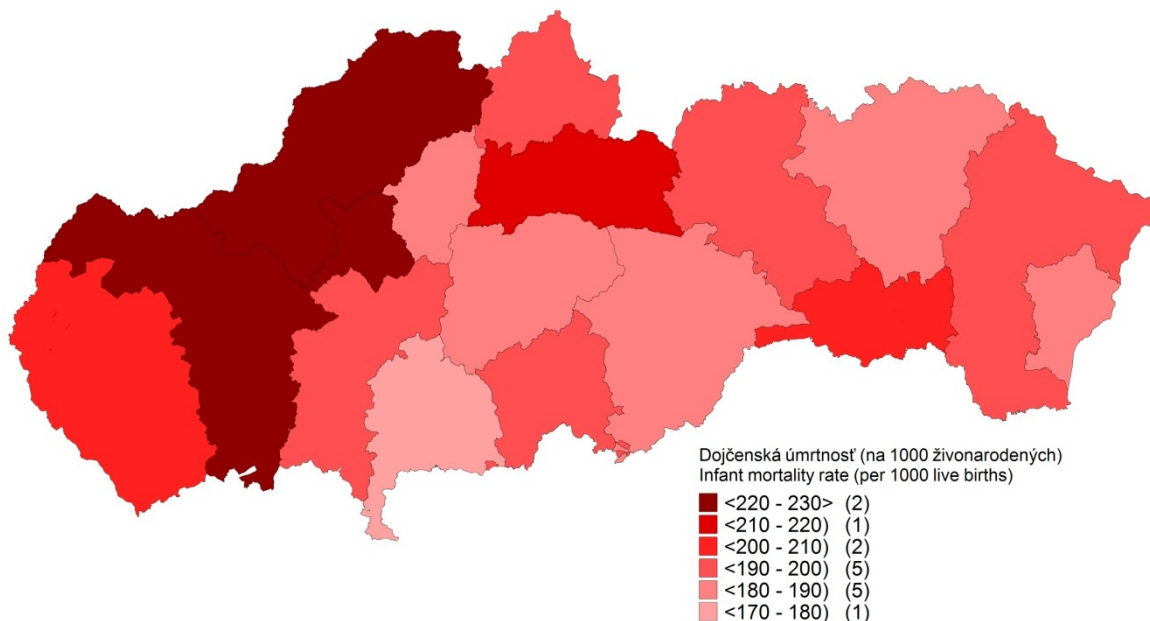
Snahy o presadzovanie modernizovanej zdravotníckej starostlivosti, zavádzanie preventívnych a hygienických opatrení v boji s epidemickými ochoreniami pre čo najširšie vrstvy obyvateľstva, široká osvetová činnosť predovšetkým rôznych organizácií prispeli k postupnému znižovaniu intenzity dojčenskej úmrtnosti. Tento vývoj však bol len veľmi pozvoľný a intenzita úmrtnosti detí do jedného roku života naďalej zohrávala dôležitú úlohu v celkovej úmrtnosti. Úroveň dojčenskej úmrtnosti pri nepravidelnom vývoji klesla z povojnovej úrovne takmer 186 ‰ na 142 ‰ v roku 1935. Až po druhej svetovej vojne dojčenská úmrtnosť začala dramaticky klesať a najmä vďaka kvalitnej pediatickej starostlivosti a plošnej vakcinácii sa v 50. rokoch dostala výrazne pod hranicu 100 ‰.

Graf 10: Vývoj dojčenskej a novorodeneckej úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1900 - 1950

Aj keď až do polovice 50. rokov 20. storočia dojčenská úmrtnosť vo všeobecnosti na celom Slovensku dosahovala veľmi nepriaznivú úroveň, nasledujúce kartogramy 19 - 21 potvrdzujú, že aj z pohľadu úmrtnosti najmladších detí bolo možné identifikovať pomerne výrazné regionálne rozdiely. Pred prvou svetovou vojnou najhoršia situácia vládla najmä na západe a severozápade Slovenska, kým župy stredného a južného Slovenska sa skôr vyznačovali nižšou dojčenskou úmrtnosťou. Na druhej strane je však potrebné upozorniť, že aj v týchto priestoroch išlo o relatívne lepšie úmrtnostné pomery detí do 1 roku života, keďže dojčenská úmrtnosť tu výrazne prekročovala hranicu 150 ‰. Priestorový obraz regionálnej diferenciácie úmrtnosti dočiat sa do určitej miery zachoval aj na konci 30. a začiatku 40. rokov 20. storočia. K oblastiam s nadpriemernou dojčenskou úmrtnosťou však pribudol pomerne kompaktný priestor východného Slovenska.

Kartogram č. 19 - 21: Dojčenská úmrtnosť v župách a okresoch Slovenska, 1900-1904, 1908-1912 a 1939-1942

V.3 Sobášnosť

Vplyv najmä katolíckej cirkvi na území Slovenska a jej oficiálny postoj voči nevydatým matkám a nemanželským deťom v prevažujúcom vidieckom priestore silných kontrolných mechanizmov miestneho spoločenstva významnou mierou ovplyvňoval charakter reprodukcie obyvateľstva z pohľadu legitimacy. Výskumy viacerých vedných disciplín pritom zhodne poukazujú na skutočnosť, že v slovenskom priestore dlhodobé postavenie nevydatých matiek a ich detí bolo veľmi negatívne.

Je zrejmé, že vstup do manželstva predstavoval z pohľadu reprodukcie na Slovensku veľmi dôležitý medzník a súčasne bol jej nesmierne dôležitým vonkajším faktorom. Manželstvo predstavovalo spoločensky (a v podstate aj nábožensky) akceptovateľnú formu legitímneho spolužitia muža a ženy a vytváralo priestor k plodeniu detí.

Pre samotnú reprodukciu pritom boli dôležité dva faktory spojené so sobášnym správaním. Prvý predstavovalo časovanie, kedy muži a ženy vstupovali do manželstva a druhý tvoril celkový podiel osôb, ktoré počas svojho reprodukčného obdobia do neho z rôznych dôvodov nevstúpili.

Pri zovšeobecnení a zanedbaní určitých výnimiek a prechodných stavov v prípade niektorých populácií¹⁸⁵ bol európsky priestor z pohľadu sobášnosti v dlhom 19. storočí rozdelený pomyselnou líniou tiahnuťou od Petrohradu po Terst na východnú a západnú časť. Pri detailnejšom pohľade hranica prechádzala moravsko-slovenským pomedzím a územie Slovenska tak ako celok už bolo klasifikované ako oblasť s tzv. neeurópskym¹⁸⁶ sobášnym správaním. Populácie na západ od tejto línie sa vyznačovali podľa autora tejto klasifikácie, Johna-Hajnal¹⁸⁷, vyšším priemerným vekom pri sobáši (väčšinou viac ako 24 rokov u žien a viac ako 26 rokov u mužov) pri súčasne vyššom podiele osôb, ktoré na konci reprodukčného obdobia zostávali trvalo slobodné (viac ako 10 %). Pre model sobášneho správania v európskom priestore na východ od tejto hranice, teda aj na Slovensku, mal byť typický výrazne skorší vek pre vstup do manželstva (ženy okolo 21 rokov a muži 24 rokov), a tiež výrazne nižšie zastúpenie mužov a najmä žien, ktoré sa nikdy neoženili a nevydali (okolo 5 %).¹⁸⁸

Priamu informáciu o intenzite sobášnosti dokážeme pre slovenské župy odvodiť len pre začiatok 50. rokov, prvú polovicu 70. rokov a následne od polovice 80. rokov 19. storočia až po koniec prvej svetovej vojny. Od začiatku 30. do konca 40. rokov 19. storočia disponujeme len údajom o hrubej miere sobášnosti pre celé Uhorsko. Ten hovorí, že na 1000 obyvateľov pripadalo pomerne stabilne ročne v priemere 7,0 – 7,5 sobáša. Od začiatku 40. rokov sa hrubá miera sobášnosti v Uhorsku mierne zvýšila nad hranicu 8 %, kde sa v podstate udržala s výnimkou dvoch rokov (1845 a 1847) až do roku 1848. Prvý údaj o sobášnosti za slovenské župy z roku 1851 hovorí, že na 1000 obyvateľov pripadlo viac ako 12 sobášov. Takto vysoká hrubá miera sobášnosti je aj vzhľadom na nasledujúce zistenia netradičná a skôr je pravdepodobne výsledkom epizodického nárastu sobášnosti po nepriaznivých okolnostiach počas a po revolučných rokoch. Že ide o efekt kompenzačnej fázy nepriamo potvrdzuje aj podobne vysoká úroveň hrubej miery sobášnosti v celom Uhorsku, a tiež rýchly a súčasne výrazný prepád jej hodnôt v nasledujúcich rokoch. Ešte v roku 1852 na 1000 obyvateľov slovenských žúp síce pripadalo viac ako 9 sobášov, no v roku 1853 to už bolo len niečo viac ako 7. Aj v prvej polovici 70. rokov nachádzame v slovenských župách relatívne vysokú úroveň sobášnosti, keďže hrubá miera sa pohybovala v rokoch 1871 – 1875 na hranici 10,5 – 12 %. Zdá sa však,

¹⁸⁵ Bližšie pozri ROTHENBACHER, Franz. *The European Population 1850 – 1945*. Palgrave, 2002, s. 33-35.

¹⁸⁶ Autor tejto klasifikácie John Hajnal pre určité zjednodušenie používa označenie európsky model sobášneho správania pre krajiny na západ od tejto línie.

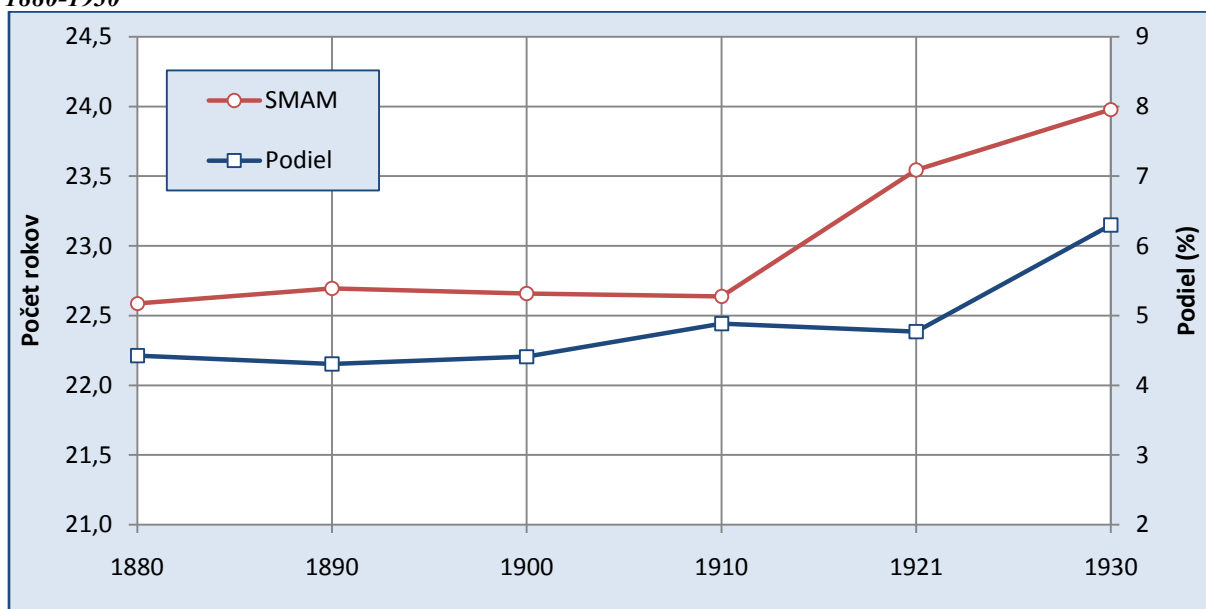
¹⁸⁷ Bližšie pozri HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, pp. 101-143.

¹⁸⁸ LIVI-BACCI s. 124

že takáto vysoká úroveň sobášnosti mohla v slovenských župách dlhšie existovať keďže súvislejší časový rad údajov od polovice 80. rokov hovorí, že hrubá miera sobášnosti sa v tomto období stabilne pohybovala na hranici 9 – 10 ‰. Ďalší vývoj však jednoznačne poukazuje na pokles sobášnosti, ktorá sa v prvej dekáde 20. storočia dostáva pod úroveň 9 ‰ a na sklonku sledovaného obdobia dokonca aj pod hranicu 8 sobášov na 1000 obyvateľov. Hodnota niečo viac ako 6 ‰ z roku 1914 len poukazuje na postupne sa prehĺbujúci veľmi nepriaznivý efekt vojnového konfliktu na proces sobášnosti, ktorý vyvrcholí v rokoch 1915 a 1916, keď sa hrubá miera sobášnosti na Slovensku dostala na úroveň 2 ‰. Získané skromné empirické údaje naznačujú, že sobášnosť na Slovensku bola v určitých úsekoch dlhého 19. storočia na pomerne vysokej úrovni, súčasne však treba dodať, že dokázala pomerne promptne reagovať na akékoľvek priaznivejšie, či nepriaznivé udalosti. Z dlhodobého hľadiska však môžeme predpokladať, že najmä v poslednej štvrtine sledovaného obdobia sme svedkami postupného mierneho poklesu jej intenzity. Bez ďalšieho výskumu tejto problematiky sa môžeme len domnievať, že jedným z hlavných faktorov, ktorý túto skutočnosť ovplyvnil bola zhoršujúca sa situácia na sobášnom trhu, keď odchodom tisícov najmä mladých mužov do zahraničia vznikol značný nepomer medzi pohlaviami práve vo veku najvyššej sobášnosti.

Ako je zrejme z grafu 11, podiel slobodných žien vo veku 50-54 rokov na Slovensku v podstate až do roku 1930 bol stabilne pod hranicou 5 %. Znamená to, že skúsenosť so životom v manželstve v reprodukčnom veku malo viac ako 95 % žien. Podobne stabilnú úroveň dosahoval indikátor SMAM - *singulate mean age at marriage*, ktorý nás informuje o počte rokov, ktoré v priemere prežije osoba ako slobodná do dovŕšenia 50. roku života. Podľa sčítaní 1880-1910 sa jeho hodnota udržiavala tesne nad hranicou 22,5 roka. Vývoj v medzivojnovom a povojnovom období bol už ovplyvnený dopadmi predchádzajúcich vojnových konfliktov. Aj napriek tomu podiel trvalo slobodných žien zostával hlboko pod hranicou 10 % a SMAM sa len v rokoch 1921 a 1930 dostal na hodnotu 23 rokov (pozri graf 11).

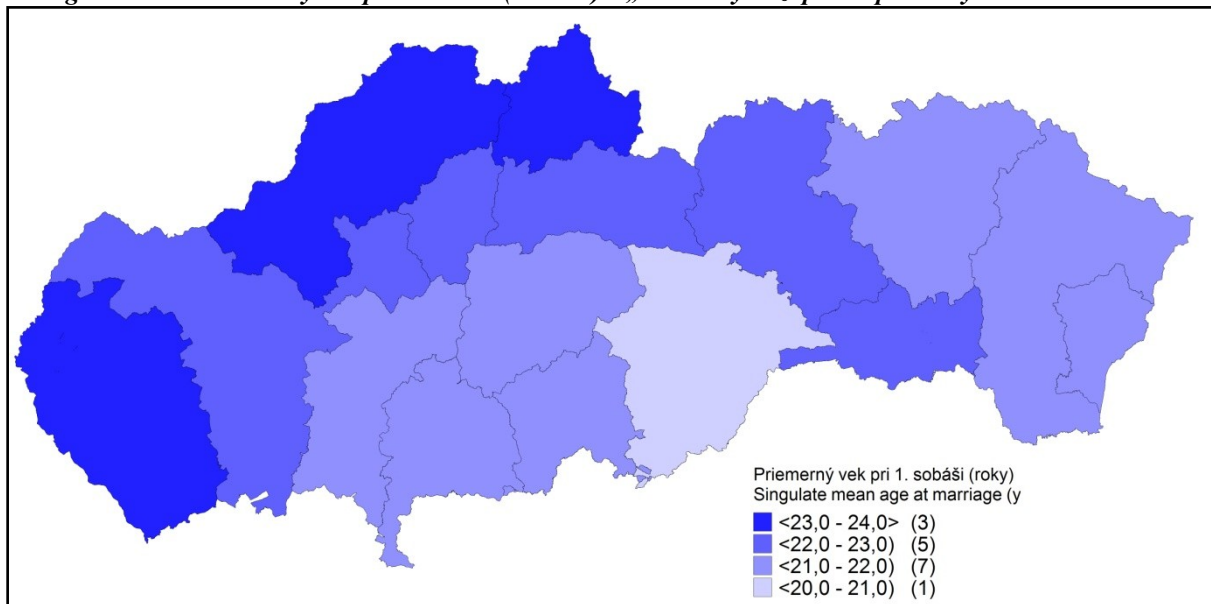
Graf 11: Vývoj podielu slobodných žien vo veku 50-54 rokov a indikátora SMAM na Slovensku, sčítania ľudu 1880-1930

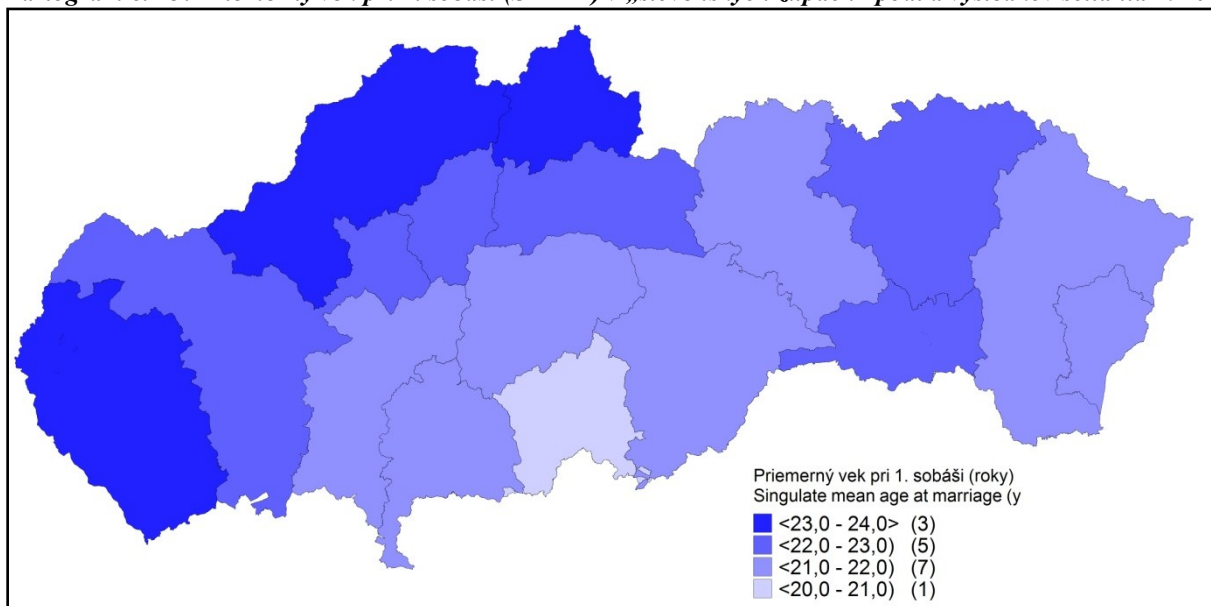
Ani v prípade časovania vstupov do manželstva sa však Slovensko nesprávalo jednotne. Kartogramy č. 22 a 23 z roku 1880 a 1910 ukazujú, že stabilne najdlhšie odkladali prvý sobáš ženy na západe a severe Slovenska, kým na juhu vstupovali do manželstva relatívne skôr.

Súčasne je však potrebné povedať, že vo väčšine „slovenských žúp“ sa SMAM pohyboval v rozpätí 21 - 23 rokov.

Kartogram č. 22: Priemerný vek pri 1. sobáši (SMAM) v „slovenských žúpách“ podľa výsledkov sčítania 1880

Kartogram č. 23: Priemerný vek pri 1. sobáši (SMAM) v „slovenských žúpách“ podľa výsledkov sčítania 1910

VI. Etnická štruktúra obyvateľstva Slovenska

VI. 1 Spôsoby, špecifiká a možnosti zisťovania etnicity na území Slovenska

Etnickú štruktúru na území Slovenska možno podrobnejšie sledovať prakticky len za pomerne krátke obdobie. Oficiálne sa totiž táto charakteristika obyvateľstva stala súčasťou sčítaní ľudu až v roku 1880. Pre staršie obdobie si musíme vystačiť s údajmi, ktoré zachytávali prevládajúcu reč. No, aj týmto spôsobom sa dostaneme prakticky len do poslednej štvrtiny 18. storočia. Staršie pramene, ktoré by mapovali túto charakteristiku obyvateľstva za celé územie Slovenska sumárne nemáme. Ako sme spomenuli pri charakteristike dochovaných prameňov, v období do polovice 19. storočia organizovali sčítacie akcie najmä z praktických dôvodov, predovšetkým pre daňové alebo vojenské účely. Jazyk obyvateľstva z hľadiska tohto účelu dôležitý nebol, bol len okrajovou informáciou. Vyskytol sa prvýkrát ako súčasť topografického lexikónu z roku 1773.¹⁸⁹ Prevládajúca reč obyvateľstva, ktorú tento lexikón zaznamenal bola skôr akýmsi dôvetkom k názvom sídel, uvádzaných vo viacerých jazykových variantoch. Napriek tomu, nám práve tento lexikón umožňuje vytvoriť si prvú konkrétnejšiu predstavu o etnických hraniciach, jazykových ostrovoch a výbežkoch, ktorými sa ešte budeme podrobnejšie zaoberať.

V ďalšom období sa zo strany štátu reč obyvateľstva neskúmala. Jozefov census mal vojenský charakter s dôrazom na získanie údajov o mužskej časti populácie. Informácie o prevládajúcom jazyku v obci tak máme opäť len z topografických lexikónov, tentoraz však súkromného charakteru od J. M. Korabinského (1786)¹⁹⁰ a A. Vályiho (1796 – 1799)¹⁹¹. Oba tieto pramene majú skôr sekundárny význam. Navyše nájdeme medzi nimi aj výraznejšie rozdiely medzi uvádzanou prevládajúcou rečou v niektorých sídlach, a tak sa pre kvalitnejšie informácie o etnicite posúvame ďalej až do polovice 19. storočia. V roku 1851 publikoval svoj geografický slovník Uhorska Elek Fenyés.¹⁹² Ten býva považovaný za pomerne korektný prameň aj s ohľadom na uvádzanú etnicitu, stále však ide o lexikón súkromného charakteru, ktorý uvádzal len prevládajúci jazyk bez reflexie na obyvateľstvo, ktoré rozprávalo iným jazykom, a ktorého existenciu takto zachytenú vôbec nemáme. Ak by sme mali zhodnotiť kvalitu spomenutých údajov, tak pre toto predštatistické obdobie možno za kvalitnejší prameň považovať prakticky len úradný Tereziánsky lexikón z roku 1773. Údaje lexikónov súkromnej povahy mali totiž rôznu, aj neznámu provenienciu. Otázne je teda, ako bola pri týchto súkromných lexikónoch určená prevládajúca reč. Empiricky? Názorovo? Ich hodnotu preto nemožno preceňovať a vhodné je tieto pramene overovať ešte prípadne z ďalších zdrojov. Hlavným nedostatkom predštatistického obdobia bola už spomenutá absencia údajov o neprevládajúcich jazykoch, ktoré sa v sídlach mohli rovnako používať (a používali), nehovoriac o nemožnosti podielového vyjadrenia takýchto skupín obyvateľstva.

Podrobné konkretizovanie etnickej štruktúry Uhorska tak máme prakticky až zo spomenutého roku 1880, ktorý sa tým stal významným medzníkom v dejinách moderných sčítaní ľudu na Slovensku (Uhorsku). V cene 1880 bola prvýkrát zaznamenaná materinská reč každej

¹⁸⁹ Lexicon universorum regni Hungariae..., c. d.

¹⁹⁰ KORABINSKÝ, Ján Matej. Geographisch-historisches und Produkten Lexikon..., c. d.

¹⁹¹ VÁLYI, András. Magyar Országok leirása..., c. d.

¹⁹² FENYÉS, Elek. Magyarország geographiai szótára..., c. d.

sčítanej osoby a tento atribút sa stal v 10. ročných cykloch do sčítania ľudu z roku 1910 základom zisťovania etnicity obyvateľstva v Uhorsku. Dôležité je spomenúť, že sa etnická štruktúra a jej zisťovanie prakticky ihneď, ako sa stala súčasťou štatistických zistení, spoliti- zovala. Tento jav trval ďalej aj po rozpade Rakúsko-Uhorska a pohľad na zisťovanie etnicity, na jej preukazovanie, priebeh zberu údajov, predsčítacie agitácie a napokon štatistické vyhod- nocovanie, ostalo s politickou nálepkou 20. storočia. Súviselo to práve s dejinami, s tým ako sa vyvinula situácia v Uhorsku po vzniku dualizmu, akým spôsobom sa tvorila kultúrna poli- tika v krajine a najmä kam smerovala. Hoci nemožno povedať, že sa po rozpade monarchie niečo otvorene „vracalo“, mnohé sa však nezabudlo, mnohé strašilo, hoci zväčša neoprávne- ne.

V Uhorsku po páde bachovho absolutizmu a prijatí Októbrového diplomu v roku 1860 smerovala politická situácia k Rakúsko-uhorskému vyrovnaniu. Došlo k nemu v roku 1867 a vo východnej časti Rakúsko-Uhorska sa do popredia dostávala z jazykového a etnického hľadiska myšlienka jednotného uhorského (veľkomad'arského) národa, maďarčina ako štátny úradný jazyk a prijatý národnostný zákon z roku 1868 v podstate inomad'arské etniká a kultú- ru potláčal.¹⁹³ Tento postoj našiel veľmi rýchlo oporu aj v štatistickej službe, keď sa počiatočné zisťovanie materinskej reči postupne kompromitovalo zmenou významu (definície) tejto charakteristiky obyvateľstva. Od jazyka, ktorou sa rozprávalo doma, a ktorý dieťa „získalo od matky“, sa materinská reč na začiatku 20. storočia v uhorských sčítacích metodikách zafin- novala na reč, ktorú sa osoba mohla naučiť aj v škole.¹⁹⁴

Snahou maďarskej politickej špičky bolo preukázať v krajine väčšinu, čo sa im aj týmto spôsobom napokon štatisticky podarilo, najmä keď sa maďarský jazyk dostával do škôl ako vyučovací jazyk. Maďarizácia si tak našla cestu aj k štatistike a sčítaniam ľudu, čo v prípadne etnickej štruktúry vyvoláva dodnes nedôveru, resp. úplné odmietanie získaných údajov z tohto obdobia, predovšetkým v historiografiách nástupníckych, nemaďarských krajín.¹⁹⁵

Kompromitácia jazyka, kritizovaná už v čase realizácie uhorských sčítaní mala prakticky za následok zmenu atribútu etnicity z jazyka na národnosť, a to už tesne po vzniku Českoslo- venskej republiky. Pravda, nebola to jediná príčina, no po roku 1918 na území Slovenska ten- to spôsob nekorektného zneužívania jazyka výraznejšie rezonoval a viedol napokon v roku 1919 k jeho úplnému odmietnutiu ako základu zistenia etnicity v tzv. mimoriadnom Šrobáro- vom popise ľudu.¹⁹⁶

Československá republika vznikla ako jeden z nástupníckych štátov po skončení prvej sve- tovej vojny, zložený z kúskov oboch častí bývalej Rakúsko-Uhorskej monarchie. Tieto úze- mia si priniesli so sebou mnohé špecifiká a rozdielnosti, ktoré sa dotýkali viacerých oblastí života spoločnosti. Išlo predovšetkým o rozdielnu legislatívu,¹⁹⁷ ale aj odlišné smerovanie populačného vývoja ako dôsledok rôznej populačnej klímy obyvateľstva oboch častí monar-

¹⁹³ Problematike sa venuje rozsiahla pozornosť v slovenskej historiografii, prehľadne heslovito napr. Lexikón slovenských dejín. D. Škvarna – J. Bartl – V. Čičaj et al. (eds.). Bratislava : SPN, 1997.

¹⁹⁴ SNA, f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918 – 1928 (ďalej: MPS), sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

¹⁹⁵ Napr. HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In: Historický časopis, roč. 58, 2/2010, s. 291-312.

¹⁹⁶ SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

¹⁹⁷ TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie na Slovensku..., c. d., s. 9 a n.

chie.¹⁹⁸ V niektorých ohľadoch bola rozdielna aj metodika štatistickej služby. Iná bola aj etnická skladba obyvateľstva a rozdielne skúsenosti s etnickou štatistikou. Hoci sa jedným z argumentov k rozpadu rakúsko-uhorskej monarchie stala jej mnohonárodnostná povaha a myšlienka samourčovacieho práva pre „neslobodné“ národy, vznikom Československej republiky sa vytvoril rovnako štát, ktorý v sebe zahŕňal veľmi početné menšinové skupiny. Problematický bol vo vzťahu k menšinám aj početný stav štátotvorných národov v Československu, ktorý sa veľmi skoro začal „zakrývať“ vznikom umelého československého národa s českou a slovenskou jazykovou vetvou, čo viedlo napokon k mnohým politickým treniciam, ktoré vyvrcholili na konci medzivojnového obdobia štátoprávnymi zmenami, už spomínaným vyhlásením autonómie Slovenska.

Z pohľadu našej témy je dôležité sledovať predovšetkým vývoj etnickej štruktúry a jej zmeny, ktoré však boli do značnej miery podmienené aj politickým vývojom v krajine. Ten zasiahol aj novotvoriacu sa štatistickú službu, no je potrebné zdôrazniť, že sa štátna štatistika v Československu nedostala do područia politických špičiek natoľko, ako to bolo v prípade uhorskej štatistiky. Ciele však v oboch prípadoch boli, možno aj trochu paradoxne, podobné. V Uhorsku bola snaha preukázať nadpolovičnú väčšinu maďarsky hovoriaceho obyvateľstva, v Československu preukázať opodstatnenie vzniku štátu väčšinovým, štátotvorným československým národom, a táto idea rezonovala aj v prípade tvoriacej sa československej štátnej populačnej politiky.

Štatistická služba Československej republiky, ako sme spomenuli vyššie, sa začala vytvárať po vzniku Československa. Vychádzala pritom zo solídnych tradícií rozvinutej rakúsko-uhorskej štatistiky. Na Slovensku po vzniku Československa prestala existovať akákoľvek štatistická služba na centrálnej úrovni, no v západnej časti Československa pokračovala kontinuálne vo svojej činnosti Zemská štatistická kancelár kráľovství Českého,¹⁹⁹ ktorá dala na začiatku roku 1919 základ vzniku nového Štátneho úradu štatistického Československej republiky.²⁰⁰ Československý štatistický úrad, ktorý vznikol transformáciou českej štatistickej kancelárie, stál, pochopiteľne, najmä na tradíciách rakúskej štatistiky, so snahou v niektorých oblastiach o zavedenie kompromisnej metodiky štatistickej služby, aby bolo možné porovnávať v čase a priestore kontinuálne aj dáta zisťované na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi spreď roku 1918. Práve tento moment sa stal rozhodujúcim pri metodických návrhoch a postojoch zamestnancov štatistického úradu aj v prípravných procesoch sčítaní ľudu a dotýkal sa aj názorov na metodiku zisťovania etnickej skladby obyvateľstva a jej základných atribútov.

Spomenuli sme už, že československá štatistická služba nadviazala na 10 ročné cykly sčítaní, a tak po uhorskom cenze 1910 nasledovali v medzivojnovom období štatistickým úradom metodicky pripravené cenzy z rokov 1921 a 1930. Na Slovensku však popri spomenutých celorepublikových sčítaní prebehli ešte dve mimoriadne sčítacie akcie v rokoch 1919 a 1938, na ktorých sa priamo štatistický úrad nepodieľal.²⁰¹ Obe ale mali vytýčený ako hlavný

¹⁹⁸ Podrobnejšie pozri napr. TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku..., c. d., s. 19-90.

¹⁹⁹ NAČR, f. Předsednictvo ministerské rady, 1918 – 1945 (ďalej: f. PMR), sign. č. 482/1919.

²⁰⁰ Štatistický úrad v Československej republike vznikol na základe zákona č. 49/1919 Sb. z. a n. o organizácii štatistickej služby z 28. januára 1919; NAČR, f. SÚS, sign. č. 3321/1919; tiež TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad..., c. d., s. 8-9.

²⁰¹ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali vo viacerých prácach, napr. TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia..., c. d., s. 266-271.

cieľ práve poznanie etnickej skladby obyvateľstva Slovenska, preukazne z politických dôvodov. Etnická charakteristika patrila k najvýznamnejším aj počas sčítania 1940, ale rovnako aj v povojnovom sčítaní obyvateľstva z roku 1950.

Spolitizovaním etnicity obyvateľstva, a to či berieme ako jej základ jazyk, národnosť, alebo iný atribút, sa tak stretáme prakticky od počiatku jej zisťovania. To do značnej miery aj vplývalo na kvalitu získaných výsledkov.

Naším cieľom je v tejto kapitole venovať pozornosť, popri vývoji jednotlivých etník a kontextovému vysvetleniu zmien, ku ktorým došlo, rovnako aj zmenám vo vnímaní základných atribútov etnicity, prechodu z jazyka na národnosť, keďže aj tieto zmeny znamenali posuny v štatistikách, v niektorých prípadoch značné. Navyše aj v súčasnosti sa možno stretnúť s nepochopením týchto zmien, s ich jednostranným označovaním ako dôkaz manipulácie so štatistikou a pod.

VI. 2 Uprednostnenie národnosti pred materinskou rečou

Začleňovanie Slovenska do Československa nebolo jednorazovou a len administratívnou záležitosťou. Nezaobišlo sa bez vojenskej asistencie a medzinárodnej pomoci. Rozpad starej monarchie a predovšetkým Uhorska niesla maďarská politická špička ako národnú tragédiu, výsledok prehratej 1. svetovej vojny. Výsledok vojnového konfliktu mal byť spečatený mierovými rokovaniami v Paríži, ktoré sa pripravovali na jar 1919 a mali zabezpečiť medzinárodné garancie novému usporiadaniu v Európe. Práve v súvislosti s prípravami na túto mierovú konferenciu vznikla v slovenskom politickom prostredí iniciatíva získať údaje o národnostnej skladbe obyvateľstva, ktoré by boli využiteľné ako jeden z podkladov pri presadzovaní záujmov Československej republiky na spomenutom medzinárodnom fóre.²⁰² Myšlienka uskutočniť predbežné sčítanie na Slovensku si ihneď získala sympatie československej vlády a Vavro Šrobár bol ako splnomocnený minister československej vlády na Slovensku poverený jej organizovaním.²⁰³

Prvú etapu prípravy sčítania obyvateľstva Slovenska sa snažil metodicky usmerňovať Josef Mráz, ešte pracovník českej štatistickej kancelárie, ktorý bol poverený pomôcť svojimi skúsenosťami prípravnému výboru sčítania v Žiline.²⁰⁴ Prípravné porady tam zasadali od polovice januára 1919 a pochopiteľne, najväčšiu pozornosť venovali otázke národnostnej štatistiky.²⁰⁵ Rokovalo sa o jej charaktere, o východiskách a snahe objektivizovať túto charakteristiku. Diskusia sa zamerala najmä na dva možné spôsoby zisťovania. Prvým bola materinská reč, ktorá sa zapisovala aj v predchádzajúcich uhorských cenzoch od roku 1880 a výsledkom by takto bola znalosť jazykovej skladby obyvateľstva, porovnateľná aj smerom do minulosti. Návrh súpisného (sčítacieho) hárku, ktorý zaslal ešte koncom decembra 1918 V. Šrobár na

²⁰² Vavro Šrobár, ktorý bol menovaný do funkcie Ministra Československej republiky s plnou mocou pre správu Slovenska si už 7. decembra 1918 do svojho osobného zápisníka napísal, že na Slovensku sa bude organizovať popis ľudu. SNA, Osobný fond Vavro Šrobár, 1900 – 1948 (ďalej OFVŠ), inv. č. 47; NAČR, f. Ministerstvo vnútra – stará registratúra, 1918 – 1938 (ďalej f. MV-SR), sign. č. 1436/1919.

²⁰³ Podrobne sme sčítanie ľudu z roku 1919 analyzovali najmä v práci TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu..., c. d.

²⁰⁴ NAČR, f. PMR, sign. č. 3891/1919. Predseda vlády Karel Kramář žiadal štatistickú kanceláriu o odborníka 2. januára 1919. Poverený bol napokon J. Mráz Ministerstvom vnútra ČSR, NAČR, f. MV-SR, sign. č. 1436/1919 a sign. č. 1818/1919.

²⁰⁵ SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; NAČR, f. MV-SR, sign. č. 1436/1919.

posúdenie ministerskej rade do Prahy obsahoval práve tento štruktúrny znak.²⁰⁶ Na žilinských poradách, kde boli prerokované základné metódy mimoriadneho sčítania sa prípravný výbor napokon rozhodol nepokračovať v zisťovaní materinského jazyka. Argumentovalo sa hlavne tým, že inštrukcia pre sčítacích komisárov z posledného uhorského sčítania z roku 1910 charakterizovala materinský jazyk nielen ako reč, ku ktorej sa osoba prizná ako ku svojej, resp. ktorou najradšej hovorí v domácom prostredí, ale definovala materinskú reč aj tak, že dieťa môže mať odlišnú reč od matky, ak si ju osvojilo napríklad v škole.²⁰⁷ Toto bolo pre pripravovaný census úplne neprijateľné. Skonštatovalo sa, že práve takéto zisťovanie materinského jazyka sa stalo základom štatistického zvýšenia počtu príslušníkov maďarského etnika na území Slovenska, keďže maďarský jazyk bol v tomto období nielen úradným, ale aj vyučovacím jazykom vo väčšine škôl. Konštatovala sa zároveň bezcennosť výsledkov sčítania z roku 1910, keďže neodrážalo skutočnú štruktúru podľa jazyka. Práve aj v tomto momente sa videl zmysel Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919. Pripraviť pre československú mierovú delegáciu materiál, ktorý by mapoval aktuálnu situáciu na Slovensku. Základom etnickej charakteristiky sa tak stal druhý navrhovaný spôsob, ktorým bola národnosť. K národnosti sa mohol každý sčítaní priamo prihlásiť na základe vnútorného presvedčenia, teda na základe slobodnej vôle, a to rovnakým spôsobom, ako bolo zapisované už v uhorských cenzoch náboženské vyznanie.²⁰⁸

Inštrukcia pre sčítacích komisárov z roku 1919 národnosť definovala ako národno-politické presvedčenie duševne zdravých jednotlivcov, starších ako 14 rokov podľa kmeňovej príslušnosti k určitému národnému celku alebo národu.²⁰⁹ Keďže na Slovensku žila početnejšia skupina obyvateľstva židovského náboženstva, bola nastolená otázka, či umožniť aj týmto osobám prihlásiť sa k samostatnej židovskej národnosti. Napokon bol prijatý záver, že nikomu nemožno brániť, aby sa k takejto národnosti prihlásil, ak je to jeho vnútorné presvedčenie.²¹⁰ V inštrukcii k sčítaniu sa napriek tomu o židovskej národnosti priamo nehovorilo.²¹¹ Prípravný výbor sa totiž uzniesol, že židovskú národnosť v inštrukciách odporúčať nebude, iba ak by sa táto národnosť uviedla ako súčasť skupiny „*iná národnosť*“. Tým mala byť ponechaná voľnosť slobodne sa prihlásiť, buď k židovskej národnosti so zápisom do stĺpca „*iná národnosť*“, alebo k niektorej z priamo definovaných, ktoré boli charakterizované ako „*zvláštne národnosti*“.²¹² Medzi „*zvláštne národnosti*“ boli zaradené len tie najpočetnejšie, Slovák – Čech, v jednom spoločnom stĺpci (označované ale osobitne), Nemeč, Maďar

²⁰⁶ SNA, f. OFVŠ, inv. č. 47; NAČR, f. PMR, sign. č. 3891/1919.

²⁰⁷ SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; NAČR, f. PMR, sign. č. 3891/1919; NAČR, MV-SR, sign. č. 1436/1919.

²⁰⁸ SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

²⁰⁹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Stratenej, 1895 – 1945 (ďalej: f. Obv. NÚ Stratena), škat. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež MVSR – Štátny archív v Bratislave, f. Slúžnovský úrad v Trnave, 1856 – 1922 (ďalej: f. SU Trnava), sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919.

²¹⁰ SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

²¹¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratena, krab. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13-14; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

²¹² SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

a Rusín.²¹³ Široká skupina „*iná národnosť*“ bola charakterizovaná ako každá *iná/d'alšia národnosť*, okrem štyroch konkrétne uvádzaných. V sčítacom hárku bolo potrebné k inej národnosti slovom alebo skratkou vypísať, o ktorú konkrétnu národnosť išlo.

Problém židovskej národnosti je potrebné zrejme vnímať aj z pohľadu určitej kontinuity predchádzajúcich sčítaní. Zadefinované, teda tzv. zvláštne národnosti, boli prakticky kompatibilné s predchádzajúcimi materinskými jazykmi, ktoré sa v uhorskej štatistike vykazovali, hoci jazyk a národnosť nie sú totožné charakteristiky, čo si plne uvedomovali aj v roku 1919. Židovský jazyk však nebol priamym atribútom, keďže židovské obyvateľstvo používalo na Slovensku nemecký, maďarský, ale aj slovenský jazyk, a práve tento moment možno predpokladať ako jeden z hlavných dôvodov opatrnosti, prečo ho nespomína inštrukcia z roku 1919, a prečo napokon neboli výsledky Šrobárovho popisu za túto národnosť ani osobitne vykazované.

Charakteristika národnosti podľa inštrukcie pre sčítacích komisárov z roku 1919 vykazovala viacero nejasností. Problematicky pôsobí určenie národnosti pri deťoch. Tie spadali do kategórie osôb do 14 rokov, keď sa národnosť určovala podľa národnosti rodičov, prípadne ňou mala byť tá, ku ktorej by sa „*pravdepodobne*“ (!) rodičia prihlásili, ak by boli nažive.²¹⁴ Pochopiteľne, pri takto nevhodne definovaných pravidlách vznikajú mnohé otázky, no najmä spochybnenie kvality zistených a zapísaných údajov. Inštrukcia neriešila situáciu, keď obaja rodičia mali rozdielnú národnosť. Podľa dochovaných sčítacích hárkov možno doložiť v takom prípade častejší výskyt určenia národnosti detí podľa otca, teda hlavy rodiny, no vyskytlo sa aj určenie podľa matky.²¹⁵ Ďalšia nejasnosť sa dotýkala choromyseľných a slabomyseľných osôb, ktorým inštrukcia odporučila *určiť* národnosť podľa reči, ktorou tieto osoby rozprávali.²¹⁶ Názor opatrovníka postihnutej osoby sa pritom do úvahy nebral.

Napriek snahe organizátorov tohto cenzu, nepodarilo sa akciu uskutočniť už v zamýšľanom marcovom termíne roku 1919. Súviselo to nielen s politickou situáciou na Slovensku, ktorá viedla k vyhláseniu Slovenskej republiky rád, ale aj s pochybeniami a podcenením prípravnej a metodologickej fázy sčítania.²¹⁷ Termín zberu údajov sa musel posunúť a vzhľadom k nedostatku sčítacích komisárov, z ktorých časť pochádzala aj zo západnej časti republiky ako výpomoc, sa údaje získavali miestami až takmer do konca roku 1919.²¹⁸ To bol aj jeden z dôvodov, prečo napokon národnostné výsledky tohto sčítania nevyužila v Paríži československá mierová delegácia.

²¹³ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, krab. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.; NAČR, f. PMR, sign. č. 3891/1919; NAČR, MV-SR, sign. č. 1436/1919.

²¹⁴ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, škat. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.; NAČR, f. PMR, sign. č. 3891/1919.

²¹⁵ ŠA Nitra, f. Nitrianska župa I., 1464 – 1922, Sčítanie ľudu z roku 1919, pozri napr. hárky za obec Babindol.

²¹⁶ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, krab. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.

²¹⁷ Zachovala sa podrobnejšia správa J. Mráza z 8. februára o prípravnom procese sčítania a snahe realizovať ho v skoršom termíne. NAČR, MV-SR, sign. č. 1436/1919; SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

²¹⁸ MRÁZ, Josef. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. In: Československý statistický věstník. ročník II, sešit 1.-2., prosinec 1920 a ročník II. únor 1921, sešit 3., s. 123. Najviac sa zber údajov zdržal v Užskej župe, o čom informoval V. Šrobár aj predsedníctvo vlády na konci roku 1919. NAČR, f. PMR, sign. č. 20664/1919.

Výsledky národnostnej skladby obyvateľstva boli so značným oneskorením publikované prakticky až v roku 1921 v topografickom lexikóne sídel, ktorý vydal úrad Ministra s plnou mocou pre správu Slovenska.²¹⁹ Publikované boli len 4 základné skupiny národností, československá, nemecká, maďarská a rusínska a všeobecná skupina iná národnosť. Väčšinu tejto skupiny pritom tvorili práve osoby židovskej národnosti. Na túto skutočnosť poukázal už 14. októbra 1919 V. Šrobár, hoci ešte v tom čase neboli výsledky sčítania skompletizované.²²⁰

Už od počiatku vzniku myšlienky organizovať predbežné sčítanie na Slovensku prejavovala značný záujem o jeho prípravný proces, zber údajov, ale aj priamo o sčítacie hárky, formujúca sa československá štatistická služba. Štatistický úrad videl v Šrobárovom popise ľudu nielen výborný zdroj poznania vybraných charakteristík obyvateľstva, ale najmä dôležitý porovnávací materiál pre pripravované riadne sčítanie obyvateľstva, ktoré bolo sprvu plánované na koniec roku 1920. Dotýkalo sa to aj metodiky národnostnej skladby obyvateľstva. Z týchto dôvodov už od septembra 1919 urgoval štatistický úrad u Ministerstva vnútra ČSR a predsedníctva vlády, aby bola slovenská strana požiadaná o zaslanie potrebných údajov. Záujem bol predovšetkým o všetky tlačoviny a vzory sčítacích hárkov, záznamy, ktoré dokumentovali celý prípravný a realizačný proces sčítania.

Napriek žiadosti predsedníctva vlády už z 13. novembra 1919 úrad splnomocneného ministra pre správu Slovenska nereagoval. V Bratislave bolo totiž cieľom vypracovať aj úradný lexikón sídel, ktorý bol v tomto čase pre výkon správy na Slovensku nevyhnutný. Neexistoval totiž kvalitnejšie vypracovaný register úradných názvov obcí. Tie z čias Uhorska uvádzali pomad'arčené názvy sídel a práve myšlienka spojiť register úradných názvov s výsledkami sčítania z roku 1919 našla na úrade splnomocneného ministra veľkú odozvu.²²¹ Zvlášťne pritom bolo, že už od začiatku roku 1919 jedno z oddelení spomenutého úradu zostavovalo lexikón sídel Slovenska, ktorý bol publikovaný v roku 1920 a je známy podľa mena svojho zostavovateľa ako Bezděkov menoslov sídel.²²²

VI.3 Národnostná štatistika z plánovaných cenzov medzivojnového obdobia

Sčítanie z roku 1921, ktoré bolo sprvu chystané už na koniec roku 1920, bolo omnoho podrobnejšie ako mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919.²²³ Išlo o riadne dlhodobu plánované sčítanie nadväzujúce na spomínaný 10 ročný cyklus Rakúsko-Uhorských cenzov. Bola to celorepubliková akcia, ktorú po metodickej stránke riadil štatistický úrad, podopretý riadnou legislatívou. Legislatívne bol síce sprvu prijatý 5 ročný cyklus následných sčítaní v Československu, no táto perióda, ako sme už spomenuli, napokon z finančných dôvodov

²¹⁹ Lexikón síce vyšiel až v roku 1921, bol antidatovaný k roku 1920. Soznam miest na Slovensku..., c. d..

²²⁰ NAČR, f. PMR, sign. č. 20664/1919.

²²¹ Podrobnejšie sme túto problematiku riešili v práci: TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu..., c. d., s. 51-62.

²²² BEZDĚK, Bohuslav. Menoslov obcí na Slovensku. Bratislava : vlastným nákladom, 1920.

²²³ NAČR, f. MV-SR, sign. č. 8418/19.

nebola dodržaná.²²⁴ Hlavou tohto podujatia bol známy štatistik a demograf Antonín Boháč,²²⁵ ktorý zároveň ako prvý hodnotil celú sčítacu akciu a jej výsledky.²²⁶

Národnostná štatistika pri sčítaní ľudu z roku 1921 vychádzala z definície, že národnosť je treba rozumieť ako kmeňovú príslušnosť, ktorej vonkajším znakom je spravidla materinská reč.²²⁷ Výnimku z tejto definície predstavovalo židovské obyvateľstvo, ktoré nebolo viazané na jazyk, ale ani na náboženskú obec, či iný znak, ktorý by mohol objektivizovať zistený údaj. Metodika odmietala zamieňať príslušnosť kmeňovú s príslušnosťou k určitému územiu. Spomenutá definícia národnosti bola výsledkom hlasovania Štátnej štatistickej rady. Schválená bola len o jeden hlas, v pomere 8 ku 7, a stala sa zdrojom napätia predovšetkým v západnej časti Československa, kde žila početne silná nemecká menšina.²²⁸

Pôvodne existovali dva návrhy. Prvý, ktorý obhajoval predovšetkým štatistický úrad, sa snažil preniesť váhu národnostnej štatistiky na materinský jazyk a objektivizovať výsledky etnickej skladby. K najväčším zástancam tohto spôsobu zisťovania patrili už spomenutý Antonín Boháč, ale rovnako aj Jan Auerhan, právnik, pôsobiaci na čele štatistického úradu.²²⁹ Druhým smerom sa niesla idea národnosti, slobodnej vôle opýtaného a priame určenie jeho národnosti, ktorú opýtaný deklaruje. Práve tento smer napokon prevážil a napriek tomu, že definícia znela ako určitý kompromis oboch možností, materinský jazyk sa nestal priamo znakom určenia národnostnej príslušnosti tohto sčítania ľudu.²³⁰ Alternatíva zisťovať oba znaky sa nerealizovala.²³¹ Zaujímavý bol postoj slovenských členov podvýboru pre populačnú štatistiku, ktorí odporúčali štatistickej rade pri hlasovaní objektivizovať etnicitu zapisovaním materinského jazyka.²³² Podľa dochovaných informácií slovenskí členovia hlasovali „zo špecificky slovenských národných a politických dôvodov“ za materinský jazyk a nie za národnosť. Možno sa len domnievať, že dôvodom mohli byť skúsenosti zo sčítania 1919, problém recesie, nestálosti deklarovanej národnosti a možné zneužitie výsledkov v politickej agitácii.

Problematika národnostnej štatistiky bola bezpochyby celosvetovým problémom, ktorý sa miestami riešil úplnou ignoranciou minorít, inde sa zase hľadali možnosti subjektívnych a objektívnych znakov, sporadicky obmieňaných počas jednotlivých sčítaní obyvateľstva. Už na prvom štatistickom kongrese, v roku 1853 v Bruseli, bola nastolená otázka riešenia národnostnej štatistiky, kde sa medzi fakultatívnymi znakmi odporučil aj jazyk, ktorým sa rozpráva. V roku 1872 bol na kongrese v Petrohrade tento problém prednesený opätovne, kde bolo na-

²²⁴ Z. č. 256/1920 Sb. z. a n. §2 a VI. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n., ktorým sa sčítanie ľudu v roku 1921 vykonalo. Ďalšie sčítanie sa uskutočnilo v roku 1930. Podrobnejšie sme sa týmto cenozom venovali v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Štruktúry obyvateľstva Slovenska..., c. d., s. 12 a n.

²²⁵ NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1.

²²⁶ BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921 : Část analytická. In: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: Československá statistika sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924, s. 32*-129*.

²²⁷ NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1.

²²⁸ NAČR, f. PMR, sign. č. 30806/1922. Návrh zisťovať priamo národnosť namiesto materinskej reči podal v štatistickej rade Vilihald Mildshuh, ktorého podporil Dobroslav Krejčí. Obaja pôsobili ako profesori na Karlovej univerzite. Podrobnejšie pozri: BOHÁČ Antonín. Národnost a sčítání lidu. Praha, 1930, s. 3 a n.

²²⁹ NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1.

²³⁰ Tamže. Pozri správu J. Auerhana z roku 1928.

²³¹ Návrh podal A. Boháč vo výbore, no bol zamietnutý s odôvodnením, že by štatistika získala dva údaje, ktoré by sa od seba príliš nelíšili. BOHÁČ, Antonín. Národnost a sčítání..., c. d., s. 4.

²³² NAČR, f. PMR, sign. č. 26588/1922.

pokon zadané vypracovanie troch posudkov k tejto problematike.²³³ Všetky pritom pochádzali z Rakúsko-Uhorska, z krajiny, v ktorej mali minority vysoké zastúpenie, a kde sa problematika menšinovej štatistiky musela riešiť ako jeden zo základných, ale aj zásadných problémov v štatistickej praxi. E. Glatter, z viedenského štatistického úradu vnímal národnosť z rasového pohľadu a odporúčal sledovať telesné a duševné vlastnosti. A. Ficker odporučil zisťovanie jazyka namiesto národnosti s odôvodnením, že neexistujú objektívne znaky pre zisťovanie národnosti. Napokon uhorský štatistik K. Keleti vnímal národnosť ako vedomie spolupatričnosti obyvateľstva k jednému spoločenstvu, ktorá stojí na základe spoločnej minulosti a tvorí jednu záujmovú spoločnosť. Aj K. Keleti však nepoznal nejaký vonkajší znak národnosti, preto ju ani neodporúčal zisťovať. Petrohradský štatistický kongres tak napokon len potvrdil závery bruselského a odporúčal ako základ sčítaní jazyk. Jazyk skutočne ostal vo väčšine krajín do konca 19. storočia základným predmetom sčítania štruktúrnych znakov a charakteristík obyvateľstva. V strednej a východnej Európe sa v praxi štatistické zisťovanie blížilo viac jazyku, ktorý sa používal v každodennom styku. Jazyk sa stal všeobecne, u nás okrem Rakúska, objektívnym znakom národnosti vo forme materinského jazyka. Vo väčšine krajín, kde sa materinský jazyk vnímal ako znak národnosti, vychádzal z jednoduchej definície, pri ktorej bol charakterizovaný ako jazyk, ktorý sa osoba naučila od matky, v rodinnom prostredí. Výnimkou, ktorú sme už spomenuli vyššie, bolo Uhorsko, kde sa okrem spomenutého princípu umožňovalo uznať aj takú reč, ktorú si dieťa osvojilo v detských opatrovniach, či v škole a bola rozdielna od reči matky a rodinného prostredia. Dôvod, prečo získal materinský jazyk v Uhorsku takýto význam, sme už rovnako spomenuli.²³⁴

Rakúsko a Belgicko boli krajinami, kde sa jazyk vnímal ako najčastejšie používaný v styku s ľuďmi (dobovo: *obcovací jazyk*), teda jazyk prostredia, v ktorom človek žije. Materinský jazyk sa vnímal ako ľudská vlastnosť, kým *obcovacia reč* ako vlastnosť sociálnych skupín.²³⁵ Táto forma štatistiky potom v rakúskej časti monarchie slúžila ako základ národnostnej štatistiky.

Prečo vlastne nebola zisťovaná národnosť priamo? Problémom bola nejednoznačnosť a subjektivita možných odpovedí, ale zároveň aj možnosť recesií a zmien statusu u rovnakej osoby, ktorá sa raz prihlási k jednej a v ďalšom sčítaní sa zase mohla hlásiť k druhej národnosti. Prvým štátom, kde sa zisťovali oba znaky, jazyk a priamo národnosť bolo Bulharsko v roku 1900. A. Boháč však v tejto súvislosti podotkol, že národnosť sa v Bulharsku nechápala v národno-politickom slova zmysle, ale skôr v etnografickom chápaní. Rozdiely vo výsledkoch pritom boli minimálne. V medzivojnovom období sa oba znaky zisťovali aj v Rusku, Lotyšsku a Poľsku, kde sa dával dôraz národno-politický. Iba národnosť sa tak zisťovala len v Československu a Litve.

V Československu, keď sa pripravovalo sčítanie ľudu z roku 1921, vznikol v súvislosti s národnostnou štatistikou problém najmä v zmysle chýbajúceho výkladu termínov *národ*, *národnosť*, ale tiež v súvislosti s nevymedzením pojmu *jazyk*. Výklad k ústavnému zákonu z roku 1920 ponechával na slobodnej vôli prihlásenie sa k národnosti bez ohľadu na rasu, ja-

²³³ Tamže, Boháčov príspevok *Národnosť a jazyk pri sčítaní ľudu*.

²³⁴ K tejto problematike bližšie pozri, napríklad prácu HOLEC, Roman. *Trianonské rituály...*, c. d., s. 291-312.

²³⁵ NACR, f. PMR, sign. č. 26588/1922.

zyk, či náboženstvo.²³⁶ Naproti tomu jazykový zákon, ktorým sa určovali práva používania menšinových jazykov v Československu stotožňoval jazyk z národnosťou, keď stanovoval 20% hranicu pre úradovanie v menšinovom jazyku.²³⁷ Pri tejto príležitosti A. Boháč poukázal aj na nález č. 109 Najvyššieho správneho súdu ČSR, ktorý 7. januára 1925 aj priamo uviedol, že jazykový zákon používa príslušnosť jazykovú a príslušnosť k národnosti ako synonymum.²³⁸

Už tesne po odhlasovaní národnosti ako základného zisťovaného atribútu v blížiacom sa cenze 1921 štatistickou radou, vznikla 8. októbra 1920 iniciatíva niekoľkých členov výboru pre populačnú štatistiku, ktorí písomne protestovali proti neprijatiu prísnej jazykovej zásady.²³⁹ Dôvodilo sa jednak problémami pri využití zbieraných údajov o priamej voľbe národnosti v jazykovom zákone, na ktorý sa viazali určité práva a povinnosti verejnej správy, ale tiež skúsenosťami z predbežného sčítania na Slovensku z roku 1919, kde sa vplyvom agitácie mohla priama voľba národnosti zneužiť. S odôvodnením, že jazykový zákon vyžaduje znalosti o používanom jazyku v celej populácii krajiny, za veľký problém považovali aj existenciu židovskej národnosti. Hoci napokon z pohľadu jazykového zákona nebola problémom neznalosť priamo jazykovej štatistiky, správne bolo poukázané na nevhodne riešenú židovskú národnosť, ktorá sa vymykala aj samotnej definícii národnosti.

Niet pochýb o tom, že sa na tento problém dá nazerať aj skrz národnostnú politiku Československa. Možno takto skonštatovať, že umožnenie prihlásiť sa k židovskej národnosti bol jedným, treba však zdôrazniť, z legálnych možností československej štatistiky ako znížiť podiely dvoch najpočetnejších minorít v republike, keďže sa židovské obyvateľstvo v predchádzajúcich cenzoch hlásilo poväčšine k nemeckému a maďarskému jazyku. Na druhej strane však je možné tento problém aj obrátiť a jednoducho skonštatovať, že v cenzoch starej monarchie bola časť Nemcov a Maďarov Židmi, čo nie je problém štatisticky vyčísliť, keďže máme k dispozícii dáta o počte osôb izraelského náboženstva.

Problémom prvého medzivojnového sčítania Československej republiky z roku 1921 bola predovšetkým zjavná neschopnosť jasne si dohodnúť pravidlá. Definícia, ktorá znela ako kompromis spomínaných návrhov, smerovala skôr k tomu, že národnosť sa viaže na materinskú reč. Poukazoval na to napokon aj sčítací hárok, kde sa v stĺpci venovanom národnostnej príslušnosti uvádzalo „*národnosť (materinský jazyk)*“. Na druhej strane však spomínané hlasovanie štatistickej rady, ale v praxi najmä inštrukcia pre sčítacích komisárov a vládne nariadenie o vykonaní sčítania z roku 1920 uvádzali viacero pravidiel, ktoré jasne dokazovali opačné, teda subjektívne zisťovanie. Pri vyplňaní sčítacích hárkov bol prednosta domácnosti povinný zapísať národnosť osôb, ktoré neboli členmi jeho rodiny, a ktorú *sami vyhlásili za svoju*. Rovnako prednosta domácnosti uvádzal sčítaciemu komisárovi národnosť nedospelých a nespôsobilých osôb. Dospelé osoby mali *nahlásiť sami svoju národnosť*. Pokiaľ niekto uviedol dve, či viac národností, mal ho sčítací komisár *riadne poučiť*, a pokiaľ „*nie je odpoveď ani po tomto poučení uspokojivá, určí sčítací komisár národnosť takýchto osôb podľa ich*

²³⁶ Parlamentná tlač č. 2421, správa ústavného výboru k ústavnej listine Československej republiky, časť o ochrane menšín. Zasadnutie Národného zhromaždenia z roku 1920. Ústavný zákon bol schválený a publikovaný ako z. č. 121/1920 Sb. z. a n. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=15152>> [online, 5. 4. 2017]

²³⁷ Z. č. 122/1920 Sb. z. a n., §2.

²³⁸ NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1. Boháčov príspevok Národnosť a jazyk pri sčítaní ľudu.

²³⁹ NAČR, f. PMR, sign. č. 26588/1922.

materského jazyka“.²⁴⁰ Vágne sformulované pravidlo dávalo priestor na mnohé interpretácie. Tých, ktorí patrili k domácnosti, napríklad služobníctvo, nocľazníci a pod., sa mal sčítací komisár „opýtať na národnosť priamo“. Sčítací komisár mohol podľa vládneho nariadenia o sčítaní *zmeniť údaj o národnosti* opýtanej osoby, ak išlo o „zrejmu nesprávnosť“, ktorú však právna norma vôbec nešpecifikovala. V takom prípade ale mal zmenu vykonať so súhlasom dotknutej osoby, ktorá ju musela potvrdiť svojim podpisom. Ak sčítanec nesúhlasil, rozhodnutie bolo na príslušnom okresnom úrade.²⁴¹ Jazyk sa tak staval zjavne skôr len do pozície sekundárneho znaku, ak niekto nevedel, či si nebol istý, alebo udal viac národností. V inštrukcii pre sčítacích komisárov zase pravidlá uviedli, že pri každej viac ako 14 ročnej osobe je nutné zapísať tú národnosť, ku ktorej sa *ona sama slobodne prihlási*.²⁴² Z uvedeného je zrejmé, že výsledky odrážali národnosť a národnostnú štruktúru, nie jazykovú skladbu obyvateľstva. Priamo to napokon uviedol a skonštatoval aj A. Boháč pri analýze výsledkov sčítania 1921.²⁴³

Po určitom poučení sa z problematickej definície národnosti a vlny kritiky, ktorá sa valila najmä z nemeckého prostredia v západnej časti Československa,²⁴⁴ ale aj zo strany predstaviteľov štatistického úradu, sa v roku 1930 v prípravnom procese rovnako musel venovať pomerne široký priestor otázke charakteru národnostnej štatistiky.²⁴⁵ Debata sa viedla už od jesene 1929, keď zasadal podvýbor Štátnej štatistickej rady.²⁴⁶ Ten zamietol návrh sčítať výlučne materinskú reč, za ktorý hlasovali len 4 členovia (Auerhan, Boháč, Rauchberg a Schönbaum).²⁴⁷ Názorová rozdielnosť členov podvýboru napokon viedla k vytvoreniu užšieho *redakčného kruhu*, ktorý mal za úlohu vypracovať prvú definíciu zisťovania národnosti (materinského jazyka). Redakčný kruh ju zdefinoval nasledovne: „*Národnosť sa zapisuje u každého prítomného obyvateľa (československej i cudzej štátnej príslušnosti) podľa materinského jazyka. Len jedna národnosť (materinská reč) môže byť zapísaná. Materinskou rečou sa rozumie jazyk, ktorým sčítaná osoba hovorí od detstva. Židovská národnosť (materinská reč) sa teda zapisuje, ak je materinským jazykom sčítanej osoby hebrejčina alebo tzv. žargon.*“²⁴⁸ *Národnosť (materinská reč) detí, ktoré ešte nerozprávajú, a osôb, ktoré pre telesný alebo duševný stav rozprávať nemôžu, sa určuje podľa národnosti (materinskej reči) rodičov, v sporných prípadoch podľa národnosti matky. Národnosť (materinskú reč) možno zapisovať podľa slobodného a pravdivého údaju sčítanej osoby; u detí do 14 rokov a u osôb duševne chorých rozhoduje údaj rodičov, resp. ich zákonných zástupcov. Nikto, ani sčítací komisár, nesmie pritom činiť akýkoľvek nátlak.*“²⁴⁹ Je zrejmé, že snahou bolo objektivizovať národnosť jazykom ako výlučného znaku, a to aj v prípade židovského obyvateľstva. Nemá význam špe-

²⁴⁰ §20 vl. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n.

²⁴¹ Tamže.

²⁴² §8 Návod, jak vyplniti jednotlivé sloupce archu. In: Československá statistika, sv. 9. (ďalej: ČSS sv. 9). Praha : SÚS, 1924, s. 13*; NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1.

²⁴³ BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice..., c. d., s. 59*. „Podle mateřského jazyka byla určena národnost toliko těch osob, které sa přiznávali k dvěma národnostem nebo nedovedli určití svoji národnost.“

²⁴⁴ Známe sú najmä početnejšie výmeny názorov – diskusie medzi A. Boháčom a E. Rádlom, kde sa stretli dve koncepcie objektívneho a subjektívneho konceptu zisťovania národnostnej skladby.

²⁴⁵ Výsledky sčítania ľudu z 1. decembra 1930 boli publikované v edícii Československá statistika, zväzky 98, 104, 107, 113, 116, 126, 146, 151 a 153.

²⁴⁶ BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém sčítání. In: Statistický obzor, roč. XII. Praha : SÚS, 1931, s. 17.

²⁴⁷ NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1, správa Sčítání lidí a národnost.

²⁴⁸ Žargon ako dialekt nemčiny.

²⁴⁹ NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1; BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém..., c. d., s. 18.

kulovať o tom, že najjednoduchšie a najčistejšie by bolo, keby sa rovno uviedlo a zdefinovalo, že cieľom nového sčítania je jednoducho jazyková charakteristika obyvateľstva a vynechal by sa úplne termín národnosť, ktorý má iný charakter, prípadne sa mohlo pracovať s oboma atribútmi a mať k dispozícii obe štatistiky. O spomenutom návrhu definície redakčného kruhu sa rokovalo 29. novembra 1929. Skončilo to opätovne určitým kompromisom, ktorým bola znova nie úplne jednoznačná definícia. V podvýbore sa totiž ozvali hlasy, ktoré upozorňovali na to, že navrhovanou definíciou vlastne sčítanie ľudu bude zisťovať materinský jazyk, teda nie národnosť a národnostnú štatistiku. Treba skonštatovať, že nebolo veľmi šťastné už v predchádzajúcom sčítaní označiť zisťovaný znak v sčítacom hárkú vo forme: *národnosť (materinský jazyk)*. V roku 1930 to ostalo nezmenené, hoci sa definícia menila a smerovala k jasnému stotožňovaniu oboch atribútov. Nemennosť označenia rubriky v sčítacom hárkú 1930 bola pritom obhajovaná kontinuitou zisťovať národnosť, a to na základe materinskej reči.²⁵⁰

Kompromis, ku ktorému v podvýbore napokon došlo znamenal úplné vynechanie definície materinskej reči a zovšeobecnenie možnosti zapísať si židovskú národnosť. Podstatná ostala hlavne charakteristika o tom, že národnosť sa uvádza podľa materinskej reči. O tomto návrhu potom rokoval výbor pre populačnú štatistiku, ktorý ho začiatkom januára 1930 aj prijal bez zmien, hoci sa v diskusii objavilo niekoľko námietok. Tou najväčšou a najvážnejšou bola práve pripomienka, že bola vynechaná definícia materinského jazyka. Podnet k tomu dala po hlasovaní výboru bratislavská obchodná a priemyselná komora. A. Boháč pripisoval autorstvo I. Karvašovi.²⁵¹ V podaní sa dôvodilo, že výklad pojmu materinskej reči je pre Slovensko dôležitý, keďže uhorská definícia mala rozdielne chápanie a vznikla, aby sa čím viac maďarov mohlo prihlásiť k Maďarom. Navrhli ju v podstate definovať tak ako znel pôvodný návrh redakčného kruhu, teda reč, ktorú sa naučí človek doma v mladosti.

Nové podnety spôsobili, že sa opätovne z výboru presunula táto problematika na podvýbor a ešte raz sa otvorila. Vznikol nový redakčný kruh, ktorý odporučil zisťovať len materinský jazyk, no v podvýbore sa opäť podávali rôzne ďalšie, aj protichodné návrhy. Napokon bola prijatá definícia, podľa ktorej sa národnosť zapisuje u každého prítomného obyvateľstva podľa jazyka, ktorému sa sčítaná osoba najlepšie naučila a ktorým najčastejšie rozpráva, opätovne, *to jest spravidla jazyk materinský*.²⁵²

Vo vládnom návrhu, ktorý pripravilo Ministerstvo vnútra 20. mája 1930 bola definícia pozmenená a priblížila sa k predchádzajúcej definícii z cenzu 1921. „*Národnosťou sa rozumie kmeňová príslušnosť, ktorej hlavným vonkajším znakom je materinský jazyk. Inú národnosť, než tú, pre ktorú svedčí materinský jazyk možno zapísať len vtedy, ak sčítaná osoba nehovorí materinským jazykom ani vo svojej rodine ani v domácnosti a úplne ovláda reč onej národnosti. Židia však vždy môžu priznať národnosť židovskú.*“²⁵³ Napokon bola oficiálne prijatá obmena návrhu predloženého ministerstvom vnútra: „*Národnosť sa zapisuje spravidla podľa materinského jazyka. Inú národnosť, než tú, pre ktorú svedčí materinský jazyk, možno zapísať vtedy, ak sčítaná osoba nehovorí materinským jazykom ani vo svojej rodine ani v domácnosti*

²⁵⁰ BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém..., c. d., s. 17.

²⁵¹ Tamže, s. 19.

²⁵² Tamže, s. 20; NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1.

²⁵³ Tamže.

*a úplne ovláda reč onej národnosti. Židia však môžu vždy priznať národnosť židovskú.*²⁵⁴ Ostala pritom zásada, že v prípade neznalosti národnosti, či nahlásenia dvoch sa zapisuje národnosť podľa materinskej reči.²⁵⁵ Židovská národnosť tak opätovne nebola objektivizovaná, navyše bola daná možnosť zapísať inú národnosť, než pre ktorú svedčí materinský jazyk, pokiaľ sčítaná osoba nerozpráva v bežnom každodennom živote a v rodinnom kruhu materinským jazykom a ovláda dobre reč tej národnosti. Podľa výkladu J. Auerhana sa takto dala možnosť prihlásiť osobám, ktoré sú asimilované k národnosti, ktorej reč si dokonale osvojili. Tieto osoby sa pritom mohli prihlásiť aj k svojmu materinskému jazyku, pričom ale prekážkou podľa neho nebolo, ak dotyčná osoba neovládala svoj materinský jazyk dokonale.²⁵⁶

Kde možno hľadať dôvody, prečo sa opätovne kombinovala národnosť a jazyk, keď ide o odlišné charakteristiky? Z uvedeného je zrejmé, že štatistický úrad a jeho vrcholový predstaviteľia videli len jeden správny spôsob zistenia charakteristiky, ktorým bol jazyk. Napriek tomu štatistický výbor trval na spojení národnosti a jazyka, hoci nie jednohlasne. Dôvodov bolo niekoľko. Okrem spomenutej kontinuity porovnania štatistických údajov, problém členovia výboru vnímali aj ako vec prestíže, aby nevznikol dojem, že výsledky cenzu 1921 neboli správne a nepostupovalo sa pri prvom sčítaní v Československu korektne. Ďalším dôvodom bol vecný dôvod, keď Najvyšší správny súd vyhlásil totožnosť národnostnej a jazykovej menšiny pri svojom vyjadrení k jazykovému zákonu z roku 1920.²⁵⁷ Nemožno rovnako zabudnúť aj na židovské obyvateľstvo, ktoré štatisticky vznikom židovskej národnosti znižovala podiely najpočetnejších národností v Československu.

Nemožno pochybovať o tom, že definícia národnosti v roku 1930 stála na pevnejších základoch, keď jazyk nebol len vedľajším znakom, ktorý sa použil, ak sčítanec nevedel označiť svoju národnosť. Na druhej strane, materinský jazyk sa v cenze 1930 nestal v štatistickej praxi všeobecne platným kritériom. Židovské obyvateľstvo (židovská národnosť) a za určitých okolností možnosť prihlásiť sa k inej národnosti, ktorá vôbec nekorešpondovala s jazykom, ktorý sa dotyčná osoba naučila v domácom prostredí v mladosti, poukazuje na existenciu viacerých výnimiek, ktoré azda aj zbytočne vyvolávali a dodnes vyvolávajú určité otázky nad národnostnou skladbou medzivojnového Československa.

VI.4 Opätovný príklon k jazyku

Druhým mimoriadnym sčítaním obyvateľstva na Slovensku sa počas medzivojnového obdobia stalo krajské sčítanie z roku 1938. Cieľom tohto sčítania, ako sme už spomenuli, bolo zistiť tzv. *národnostný kataster*, teda rozloženie jednotlivých národností na území Slovenska. Keďže sčítanie 1938 sledovalo konkrétne ciele, zodpovedali tomu aj zisťované údaje (s jasným dôrazom na národnosť (podľa jazyka) a štátnu príslušnosť), ale aj jeho celkový priebeh.²⁵⁸ Nezvyčajné bolo najmä utajovanie celej organizačnej prípravy sčítania prakticky do samotného zberu dát v teréne. Snahou pritom bolo obmedziť predovšetkým politické (národnostné) kampane, ktoré k cenzom na našom území už tradične od konca 19. storočia patrili.

²⁵⁴ §21 vl. nar. č. 86/1930 Sb. z. a n.

²⁵⁵ Tamže.

²⁵⁶ NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1. Správa J. Auerhana: Sčítání lidu roku 1930. „Nedostatečné ovládání jazyka mateřského není naprosto na závalu přihlášece k národnosti mateřského jazyka.“

²⁵⁷ NAČR, f. SÚS, sign. č. P-3541-1, Správa Sčítání lidí a národnost.

²⁵⁸ TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia..., c. d., s. 266-271.

Na jednej strane možno tento počin označiť ako snahu o určité „zobjektívnenie získaných údajov“, na druhej strane však absentovala úplne informačná kampaň, ktorá by dopredu pripravila obyvateľstvo na sčítaciu akciu. Zber údajov mal trvať len jeden deň, 31. decembra 1938, a v tento deň aj mali byť vyvesené informatívne vyhlášky pre obyvateľstvo.²⁵⁹

Spomenuli sme už, že podrobné výsledky krajiniského sčítania neboli z politických dôvodov publikované.²⁶⁰ Úzka špecializácia krajiniského súpisu z roku 1938, jeho politické pozadie a dosah, ale tiež absencia mnohých štandardne zisťovaných údajov cyklicky sa opakujúcimi riadnymi sčítaniami napokon viedla už v roku 1939 k jednoznačnému rozhodnutiu vykonať nové sčítanie ľudu.²⁶¹

Sčítanie ľudu z roku 1940 zisťovalo jazykovú skladbu obyvateľstva. Základnou charakteristikou etnicity sa totiž stala materinská reč, ktorá mohla byť od národnosti rozdielna iba v tom prípade, ak sčítaná osoba rozprávala v bežnej komunikácii iným jazykom. Teda národnosť a jazyk boli myslené ako synonymum. Odlišné kritériá určenia národnosti boli určené pre dve perzekvované skupiny obyvateľstva. Vládne nariadenie o sčítaní ľudu z roku 1940 totiž osobitne vyčleňovalo Židov a Cigánov (Rómov). Židia sa mohli hlásiť len k židovskej národnosti a Rómovia len k cigánskej.²⁶² Odôvodňované to bolo najmä tým, že v minulosti bolo týmto skupinám obyvateľstva umožnené hlásiť sa aj k iným národnostiam a „...nebolo možné doteraz získať uspokojivého prehľadu o počte židov a sociálnom rozvrstvení židovského obyvateľstva. Je preto účelné so zreteľom na predpisy o židoch upraviť ich prihlasovaciu povinnosť. Obdobne platí to i o príslušníkoch cigánskej rasy.“²⁶³ Treba však dodať, že ešte pred začatím zberu údajov Štátny štatistický úrad v Bratislave svojim osobitným vyhlásením informoval verejnosť o zmene, či lepšie neplatnosti povinného hlásenia sa rómskeho obyvateľstva k cigánskej národnosti.²⁶⁴ Dôvodom bola najmä definícia osôb cigánskej národnosti, ktorá nebola jednoznačná, ale mohla mať rôzne, hlavne subjektívne výklady. Povinnosť hlásenia židovského obyvateľstva však v platnosti ostala.

V prípade sčítania 1940 však došlo k viacerým problémom pri zbere údajov o etnickej skladbe. Hoci mal priebeh zberu údajov pokojnú atmosféru, vyskytlo sa niekoľko prípadov sťažností, ktoré prerástli aj hranice Slovenskej republiky (1939 – 1945). Išlo predovšetkým

²⁵⁹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Rejdovej, 1917 – 1945 (ďalej NÚ Rejdová), škat. č. 11, sign. č. 1727/38; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Roštári, 1922 – 1945 (ďalej: f. NÚ Roštár), sign. č. 1500/38 adm., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad vo Veľkej Polome, 1865 – 1945, sign. č. 161/38 prez., neusporiadaný fond.

²⁶⁰ Vzhľadom k torzu sčítacích hárkov, ktoré sa nachádzajú v pobočkách štátnych archívov pri archívnych fondoch okresných úradov, dnes možno skonštatovať, že podrobné výsledky tohto sčítania už kompletne poznať zrejme nebudeme.

²⁶¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Lubeníku, 1914 – 1944 (ďalej: f. NÚ Lubeník), bez sign., neusporiadaný fond. Obežník Ministerstva vnútra Slovenskej krajiny č. 2388/IV/7-1939 z 25. februára 1939. V tom čase ešte na základe československého zákona o sčítaní ľudu č. 47/1927 Sb. z. a n., pochopiteľne, bolo to v tomto čase ešte myslené ako sčítanie v Československej republike, ktoré by sa opakovalo aj na Slovensku. Do konca roka má byť prvé sčítanie ľudu. Slovenská pravda, 5. október 1940, s. 3.

²⁶² ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, krab. č. 65, sign. č. D/1732/1944; Za Cigána (Róma) sa považoval „...iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým sice, avšak sa vyhýba práci.“ Definícia „pojmu Žid“ vychádzala z vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach z 18. apríla 1939.

²⁶³ VI. nar. č. 270/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 18. októbra 1940.

²⁶⁴ Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie : Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. Slovenská pravda, 15. december 1940, s. 3: „...Pojem Cigána určený vo vyhláske Ministerstva vnútra zo dňa 18. júna 1940 č. 18635-Ic/1940, citovanej na 21. strane Inštrukcie podľa obežníka tunajšieho úradu č. 1230/I-40 zo dňa 30. novembra 1940 pre sčítanie ľudu neplatí...“

o niekoľko prípadov hlásenia sa k nemeckej národnosti bez znalosti nemeckého jazyka, ktoré sa na Slovensku vyhodnotili ako nesprávne zapísaná národnosť. Avšak na zásah Ministerstva zahraničných vecí SR, u ktorého intervenovalo nemecké vyslanectvo, bola týmto osobám nemecká národnosť priznaná, aj keď išlo o porušenie metodiky sčítania.²⁶⁵

Záverom tejto časti možno skonštatovať, že pokým v staršom období, do vzniku Československa, na Slovensku etnickú štatistiku objektivizoval materinský jazyk, po roku 1918 jeho rolu prevzal buď úplne, alebo do značnej miery subjektívny znak, národnosť. Pre uhorské cenzy bolo príznačné, že odporúčanie medzinárodných štatistických kongresov (Brusel, Petrohrad) objektivizovať národnostnú skladbu obyvateľstva jazykom od roku 1880 prijali, no veľmi skoro v prípravných procesoch a metodických inštrukciách menili jeho definíciu a podstatu v súlade s politickými záujmami majoritného národa. Šrobárovo sčítanie z roku 1919 v podstate priamo zareagovalo na tieto metodologické prešľapy úplným odmietnutím pokračovania v uhorskej národnostnej štatistike, odmietnutím kompromitovaného materinského jazyka a použilo subjektívnu národnosť ako národnopolitické presvedčenie jedinca. Prakticky rovnako pokračovalo sčítanie z roku 1921, ktoré zdôrazňovalo národnosť a jazyk v sčítacej praxi slúžil skôr len ako pomôcka pri určení národnosti. Hoci sa v roku 1930 jasnejšie zdôraznil význam jazyka ako určujúceho objektívneho znaku národnosti, existencia židovskej národnosti, ktorá nebola podmienená žiadnym objektívnym znakom a za určitých podmienok aj možnosť obídienia materinského jazyka a prihlásenia sa k inej národnosti poukázali na slabé miesta cenzu 1930.

V nasledujúcom období sa znova začal do popredia dostávať jazyk ako určujúci znak, hoci aj zo sčítania 1940 máme k dispozícii viacero dochovaných podnetov, ktoré jasne poukazujú na porušenie tejto zásady. Dotýkali sa predovšetkým intervencií nemeckého vyslanectva v prípade obyvateľstva, ktoré sa hlásilo k nemeckému jazyku, hoci priamo neovládalo nemecký jazyk.²⁶⁶ Známym je ale aj prípad Jána Prognera a medzevských Nemcov, ktorí sa z politických dôvodov hromadne prihlásili k maďarskej národnosti, napriek tomu, že ich materinským jazykom a jazykom, ktorým bežne komunikovala ich komunita (Mantáci) bola nemčina.²⁶⁷

Aspoň drobnú poznámku si zaslúži aj problém definícií jednotlivých národností, ktoré sa dotkli na Slovensku po vzniku Československa najmä rusínskeho obyvateľstva.²⁶⁸ Pokým census 1919 poznal rusínsku národnosť a osobitne bolo možné zapísať si aj ruskú národnosť, ktorá sa v sčítacom hárku zaznačila do stĺpca iná národnosť, sčítanie obyvateľstva v roku 1921 zadefinovalo novú ruskú národnosť, do ktorej boli zahrnutí Karpatorusi, Veľkorusi a Ukrajinci. Oficiálne ruská národnosť predstavovala „*Podkarpatskú vetvu Ruského národa*.“

²⁶⁵ SNA, f. MVSR, sign. č. 13406/1941. List ministerstva zahraničných vecí ministerstvu vnútra z 27. marca 1941. Podrobnejšie sme sa týmto problémom zaoberali v práci: TIŠLIAR, Pavol. Odras národnostnej politiky..., c. d., s. 45 a n.

²⁶⁶ Touto problematikou sme podrobnejšie zaoberali v práci TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation..., c. d., s. 97-119.

²⁶⁷ Podrobnejšie pozri: TIŠLIAR, Pavol. Odras národnostnej politiky..., c. d., s. 46-47.

²⁶⁸ Väčší priestor sme tomu venovali v práci: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska..., c. d., s. 179 a n.

V roku 1930 bola definovaná ruská a maloruská národnosť, v ktorej sa oficiálne nachádzalo aj rusínske obyvateľstvo.²⁶⁹

Sčítanie z roku 1950 je zaujímavé tým, že zachytilo národnostnú skladbu v povojnovom období. Počas vojny došlo na Slovensku k deportácii židovského obyvateľstva a po skončení vojny k odsunu nemeckého obyvateľstva a výmene maďarského z územia Slovenska. Zistovala sa subjektívne deklarovaná národnosť.²⁷⁰

VI.5 Vývoj etník na Slovensku

Etnické hranice na Slovenska sú výsledkom dlhodobého sídelného vývoja a vzájomného ovplyvňovania jednotlivých etník. Pre obdobie do roku 1880 nemáme možnosť konkretizovať podiely jednotlivých jazykových skupín, keďže máme k dispozícii výlučne údaje o prevládajúcom jazyku. Ten zachytáva iba jednu, hoci najpočetnejšiu skupinu obyvateľstva a umožňuje vyznačiť aspoň jazykové hranice. Pre následné obdobie sme zostavili tabuľku č. 15. Obsahuje prehľad etnickej štruktúry obyvateľstva podľa dvoch zisťovaných znakov, jazyk a národnosť zo sčítaní ľudu od roku 1880 do roku 1950. Z uvedených údajov je možné vypočítať 3 etapy vývoja, kde sa stal jedným z medzníkov vznik Československa a ďalším hlavne územné zmeny na Slovensku po jesenných udalostiach v roku 1938, keď došlo k výraznejším posunom aj v etnickej skladbe obyvateľstva.

V prvej etape, ktorú ohraničujú uhorské cenzy 1880 – 1910 sa zvyšoval počet osôb s maďarským materinským jazykom, a to najmä na úkor slovenského jazykového prostredia. Nešlo len o prirodzený asimilačný proces, ktorý prebiehal v zmiešanom jazykovom prostredí, ale vplyv na tieto údaje mali aj politické tlaky (napr. práca maďarských krajiných spolkov na Slovensku, národnostný a školský zákon a pod.), teda aj cielená maďarizácia.²⁷¹ Spomenúť však treba na druhej strane i migračné pohyby, najmä smerom zo slovenského jazykového prostredia. Predpokladá sa, že v rokoch 1871 – 1914 sa z celého územia Slovenska vysťahovalo približne 650 tisíc osôb, čo rovnako ovplyvnilo etnický priestor.²⁷²

Výraznejší úbytok podielu zaznamenalo najmä nemecky hovoriace obyvateľstvo, ktoré sa v priebehu 30. rokov znížilo takmer o tretinu. Išlo hlavne o vplyv slovenského a maďarského jazykového prostredia, keďže sa postupne nemecké obyvateľstvo udržalo početnejšie len v kompaktnějších jazykových celkoch. Rusínske obyvateľstvo malo stabilnejší vývoj. Udržovalo si v tomto období trojpercentné zastúpenie.

Druhá etapa vývoja etnickej skladby prebiehala počas medzivojnového obdobia. Tu sa pozvoľna zvyšoval podiel slovenského, resp. oficiálne československého obyvateľstva a znižoval podiel Maďarov. V poslednom uhorskom sčítaní ľudu z roku 1910 sa k maďarskej materčine prihlásilo na území Slovenska viac ako 896 tis. osôb, no v roku 1921 uviedlo ma-

²⁶⁹ KORČÁK, Jaromír. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930: část textová. In: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. Československá statistika sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : SÚS, 1934, s. 46*.

²⁷⁰ BENŽA, Mojmir et al. Národnostný atlas..., c. d., s. 9.

²⁷¹ KAČÍREK, Luboš. Modernizácia Uhorska v 19. storočí a slovenské národné hnutie. In: Idey a vývoj slovenského národnostného myslenia. M. Martinkovič (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2011, s. 295 a n.

²⁷² SVETONĚ, Ján. Slovenské vysťahovalectvo..., c. d., s. 191. Náčrtom migračného pohybu v súvislosti s celkovou reprodukciou obyvateľstva Slovenska sme sa zaoberali v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia..., c. d., s. 112 a n.

ďarskú národnosť už len necelých 635 tis. osôb.²⁷³ V pomere medzi slovenským a maďarským obyvateľstvom tak prakticky došlo k priblíženiu sa stavu z roku 1880.

Tab. 15: Prehľad počtu obyvateľstva a skladby podľa materinskej reči / národnosti na území Slovenska 1880 - 1950²⁷⁴

Rok*	počet obyv.	materinská reč / národnosť				
		slovenská (československá)	maďarská	nemecká	rusínska	iná
1880	2 455 928	1 498 808	549 059	225 059	78 941	104 061
1890	2 587 485	1 600 676	642 484	232 788	84 787	26 750
1900	2 792 569	1 700 842	759 173	214 302	84 906	33 346
1910	2 926 833	1 685 653	896 338	196 948	97 014	50 880
1919	2 923 214	1 954 446	689 565	143 466	81 332	54 405
1921	2 955 998	2 013 675	634 827	139 880	85 628	81 987
1930	3 254 189	2 345 909	571 988	147 501	91 079	97 712
1938	2 656 426	2 338 382	57 897	128 347	69 106	62 694
1940	2 591 368	2 244 264	45 880	130 192	61 270	109 762
1950	3 442 317	2 980 616	356 441	51 79	40 365	59 716
%						
1880	100	61,0	22,4	9,2	3,2	4,2
1890	100	61,9	24,8	9,0	3,3	1,0
1900	100	60,9	27,2	7,7	3,0	1,2
1910	100	57,6	30,6	6,7	3,3	1,7
1919	100	66,9	23,6	4,9	2,8	1,9
1921	100	68,1	21,5	4,7	2,9	2,8
1930	100	72,1	17,6	4,5	2,8	3,0
1938	100	88,0	2,2	4,8	2,6	2,4
1940	100	86,6	1,8	5,0	2,4	4,2
1950	100	86,6	10,4	0,2	1,4	1,7

* Údaje z rokov 1880 – 1919 za prítomné obyvateľstvo, v rokoch 1921 – 1940 len za československých (slovenských) štátnych príslušníkov; za r. 1921 nie rusínska, ale veľkoruská, ukrajinská a karpatoruská národnosť, r. 1930 ruská a maloruská, v r. 1938 opäť rusínska, v r. 1940 ukrajinská, 1950 ruská a ukrajinská; údaje z rokov 1938 a 1940 len za vtedajšie územie Slovenska. V r. 1938 bolo napočítaných 77 488 Čechov a v r. 1940 ich na Slovensku bolo už len 3 253. Tieto osoby sme započítali k slovenskej (československej) národnosti.

Už v roku 1919 výsledky preukázali zvýšenie počtu osôb československej národnosti, a to aj vo väčších správnych centrách, ktoré pri poslednom sčítaní v Uhorsku vykazovali vysoké podiely osôb s maďarským materinským jazykom.²⁷⁵ V prípade niektorých miest (napr. Nitra) došlo dokonca k celkovej zmene etnickej štruktúry obyvateľstva, keď sa absolútna či relatívna väčšina maďarského obyvateľstva zmenila na menšinu. V prípade niektorých sídiel mala značný vplyv na charakteristiku miestneho obyvateľstva aj dislokácia vojenských posádok a vojenských ústavov, v ktorých prevládali osoby československej národnosti, a ktoré do istej miery zmenili nielen početný stav obyvateľstva, ale aj etnickú a náboženskú skladbu. Rovna-

²⁷³ Tamže.

²⁷⁴ Soznam miest 1919..., c. d., s. 170 (odrátané obce, ktoré patrili Podkarpatskej Rusi); Népszámlálás 1880, c. d. 133; Népszámlálás 1890; Népszámlálás 1900; Népszámlálás 1910; ČSS zv. 98, s. 46*; Územie a obyvateľstvo..., c. d., s. 10-11; SNA, f. ŠPŠÚ, krab. č. 38, bez sign.; BENŽA, Mojmir et al. Národnostný atlas..., c. d., s.25.

²⁷⁵ TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu..., c. d., s. 88 a n.

ko pri absolútnej prevahe mužov v posádkach dochádzalo k zmenám v štruktúre podľa pohlavia a veku.

Spomenuté zmeny v počte maďarského obyvateľstva v prevažnej miere spôsobili tri príčiny:

1.) Po vzniku Československej republiky sa vysťahoval väčší počet Maďarov, najmä úradníkov s rodinami, do Maďarska. Spôsobilo to, o. i. aj prijatie zákona o mimoriadnych prechodných ustanoveniach na Slovensku. Ten prikazoval štátnym a samosprávnym úradníkom i cirkevným hodnostárom zložiť sľub vernosti Československej republike a zaviedol slovenské (československé) úradovanie.²⁷⁶ Vzhľadom k neexistencii presných štatistík, týkajúcich sa migračných pohybov,²⁷⁷ nepriamo možno odchod týchto osôb preukázať znížením počtu osôb reformovaného vierovyznania (úbytok oproti roku 1910 takmer o 13 tis. kalvínov), ku ktorým sa hlásilo najmä maďarsky hovoriace obyvateľstvo.²⁷⁸

2.) Významná bola aj možnosť prihlásiť sa k židovskej národnosti. Pomerne veľký počet osôb, hlásiacich sa k príslušníkom izraelitského náboženstva, ktorí v roku 1910 uvádzal ako materinskú reč maďarčinu, sa k nej už po vzniku Československa neprihlásilo. Ani v tomto prípade však nie je možné tieto osoby spoľahlivejšie kvantifikovať. Porovnaním skupiny *iná národnosť* z roku 1919 a židovská národnosť v roku 1921 však išlo o približne 40 tis. skupinu osôb, o ktoré sa ďalej znížil počet osôb maďarskej národnosti a prihlásili sa k židovskej.²⁷⁹

3.) Posledným vplývajúcim prvkom na výraznejšie zníženie maďarského obyvateľstva na Slovensku spočíval po vzniku Československa v „prinavrátaní sa“ veľkého počtu osôb k pôvodnému slovenskému etniku. To bolo zrejme nielen z výsledkov cenzu 1919, ale aj v nasledujúcich medzivojnových sčítaniach. Niet pochýb o tom, že sa niektoré osoby, ktoré používali maďarský jazyk ako materinský, mohli prihlásiť aj k československej národnosti. Dôvody pritom mohli byť rôzne, hoci po konsolidácii vnútorných pomerov v Československu na začiatku 20. rokov už nemožno hľadať príčiny v strachu a neistote, ale ani v potlačovaní menšinovej kultúry, či zvýhodňovaní osôb československej národnosti v rôznych oblastiach života spoločnosti. Pokles obyvateľstva maďarskej národnosti pokračoval aj medzi rokmi 1921 a 1930. Jedným z dôvodov tohto stavu bolo štatistické spresňovanie domovskej príslušnosti obyvateľstva, na ktoré v roku 1921 československá štatistika nedávala zvýšený dôraz. Zreteľne to môžeme vidieť v druhom československom sčítaní z roku 1930. Podiel osôb maďarskej národnosti vo výsledkoch tohto cenzu stúpol medzi cudzincami o takmer 69 %.²⁸⁰ Okrem toho sa v intercenzálnom období 1921 – 1930 značne zvýšil aj počet osôb židovskej a cigánskej (rómskej) národnosti, ktorí sa predtým hlásili k maďarskej národnosti. Pozdĺž južnej hranice Slovenska, v 23 okresoch, bolo pri sčítaní ľudu v roku 1921 napočítaných 26 640 osôb židovskej a 3 088 osôb cigánskej (rómskej) národnosti. V roku 1930 však už 37 210 ži-

²⁷⁶ Z. č. 64/1918 Sb. z. a n., § 2 a 3. Jazykovú otázku komplexne riešil neskôr zákon č. 122/1920 Sb. z. a n. Bližšie pozri tiež TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie na Slovensku..., c. d., s. 14-15.

²⁷⁷ Orientačne sa predpokladá 70 tis. odídených osôb. V maďarských medzivojnových štatistikách sa uvádzal počet vysťahovaných v rokoch 1918 – 1924 v počtoch 106 841. JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálno-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia. In: Historický časopis, roč. 35, 1987, č. 3, s. 382.

²⁷⁸ BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921 : Část analytická. In: ČSS zv. 9, c. d., s. 75*.

²⁷⁹ TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu..., c. d., s. 88-89.

²⁸⁰ KORČÁK, Jaromír. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930: část textová. In: ČSS zv. 98, c. d., s. 45*-46*.

dovskej a 18 363 osôb cigánskej (rómskej) národnosti. Ak vezmeme do úvahy tieto presuny, podiel osôb maďarskej národnosti sa znížil zhruba o 15,5 tis. osôb, teda takmer o 2 % z počtu v predchádzajúcom cenzu. Jaromír Korčák, ktorý hodnotil v polovici tridsiatych rokov sčítanie ľudu z roku 1930, pripisoval túto stagnáciu maďarskej národnosti postupnému zvýšeniu slovenského povedomia, ktoré na začiatku dvadsiatych rokov nebolo ešte vysoké.²⁸¹

Výraznejšie sa v medzivojnovom období znižoval aj počet osôb nemeckej národnosti, keď využili mnohé osoby možnosť voľby židovskej národnosti. Podiel nemeckého obyvateľstva počas medzivojnového obdobia definitívne poklesol pod 5 %.

Rusínske obyvateľstvo, o ktorom sme už uviedli, že bolo v medzivojnovom období, aj vplyvom rastúcej ruskej emigrácie do Československa, od roku 1921 začlenené do spoločnej skupiny ruského (veľkoruského, ukrajinského a karpatoruského) obyvateľstva a v roku 1930 ruského a maloruského, zaznamenalo oproti roku 1910 istý pokles. Ten bol všeobecne vysvetľovaný korigovaním stavu z posledného uhorského cenzu, kde pri určovaní materinskej reči bolo stotožňované gréckokatolícke náboženstvo a rusínskym etnikom. Toto stotožňovanie malo čiastočne pokračovanie aj v medzivojnovom období, reprezentované politickými špičkami rusínskeho obyvateľstva, ale aj zo strany gréckokatolíckej cirkvi. Cenzus z roku 1921 tak v podstate poopravil výsledky z roku 1910²⁸² a tieto výsledky potvrdil aj cenzus v roku 1930.

Územné zmeny v rokoch 1938 a 1939 výraznejšie zamiešali národnostnú skladbu na Slovensku. Spomínanými územnými stratami Slovenska v prospech Nemecka, Maďarska a Poľska sa plne odrazili na zmenách etnickej skladby. Na väčšine odstúpených území žili prevažne príslušníci menšín. Údaje získane z nasledujúcich sčítaní preto nie je možné priamo porovnať s predchádzajúcimi výsledkami. Najpočetnejšou menšinou sa takto v Slovenskej republike (1939 – 1945) stala nemecká menšina, nasledovaná židovskou a potom ruskou (rusínskou). Maďarské obyvateľstvo, ktoré počas medzivojnového obdobia tvorilo približne polmiliónovú menšinu ostali s 2 % podielom až na 4. mieste. Postavenie osôb maďarskej národnosti bolo navyše poznačené zásadou prísnej reciprocitu, ktorá sa prejavovala podrobnejším sledovaním zaobchádzania obyvateľstva slovenskej národnosti v Maďarsku.²⁸³

VI.6 Priestorové rozmiestnenie etník, etnické hranice, jazykové a národnostné ostrovy

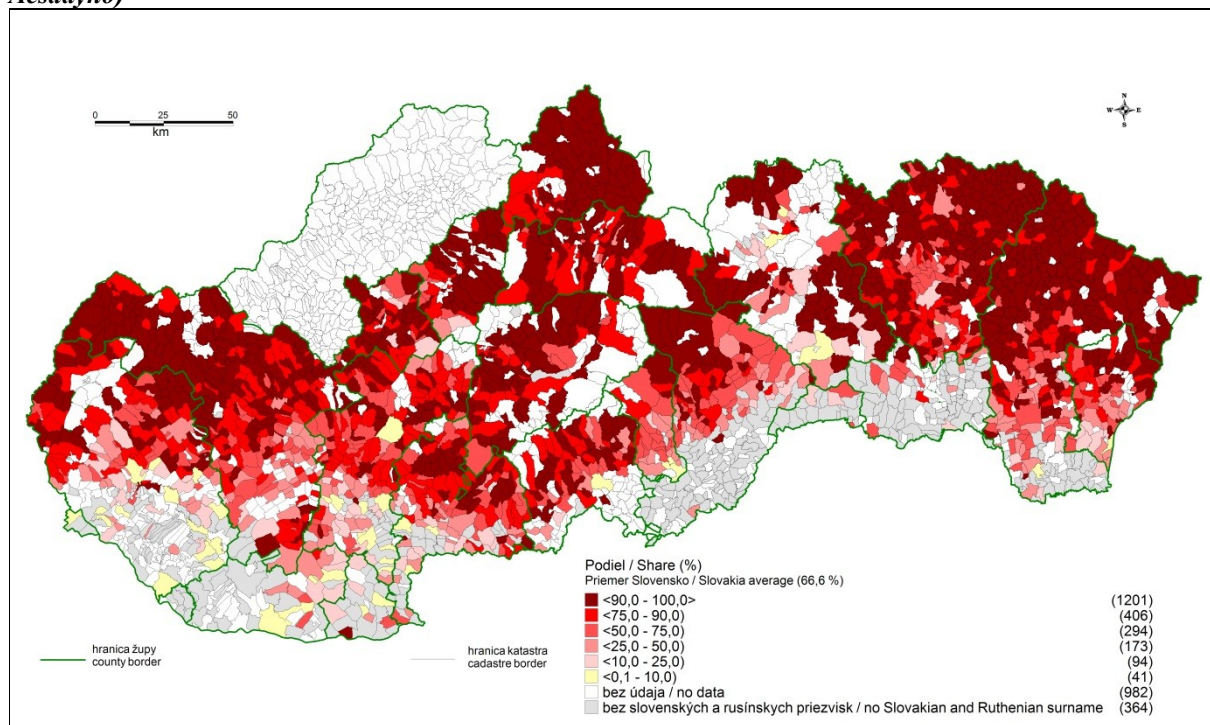
Spomenuli sme, že pre staršie obdobie máme k dispozícii len niekoľko prameňov, ktoré nám zachytili prevládajúcu reč obyvateľstva. Nakoľko možno považovať iné údaje smerujúce k zachyteniu etnickej skladby Slovenska do poslednej štvrtiny 19. storočia za kvalitné, azda najlepšie poukazuje I. Acsádyho pokus o triedenie priezvisk hláv domácností z regnikolárnych súpisov 1715 a 1720. Z máp, ktoré sme zostavili na základe jeho subjektívneho hodnotenia je zrejmé, najmä v súvislosti s ďalším vývojom, že táto metodika nepriniesla údaje, ktoré možno seriózne pri analýze etnickej štruktúry obyvateľstva využiť. Toto hodnotenie je viac kuriozitou ako serióznym prameňom. Navyše za viaceré existujúce sídla údaje úplne absentovali. Uvádzame ich teda skôr len pre zaujímavosť.

²⁸¹ Tamže.

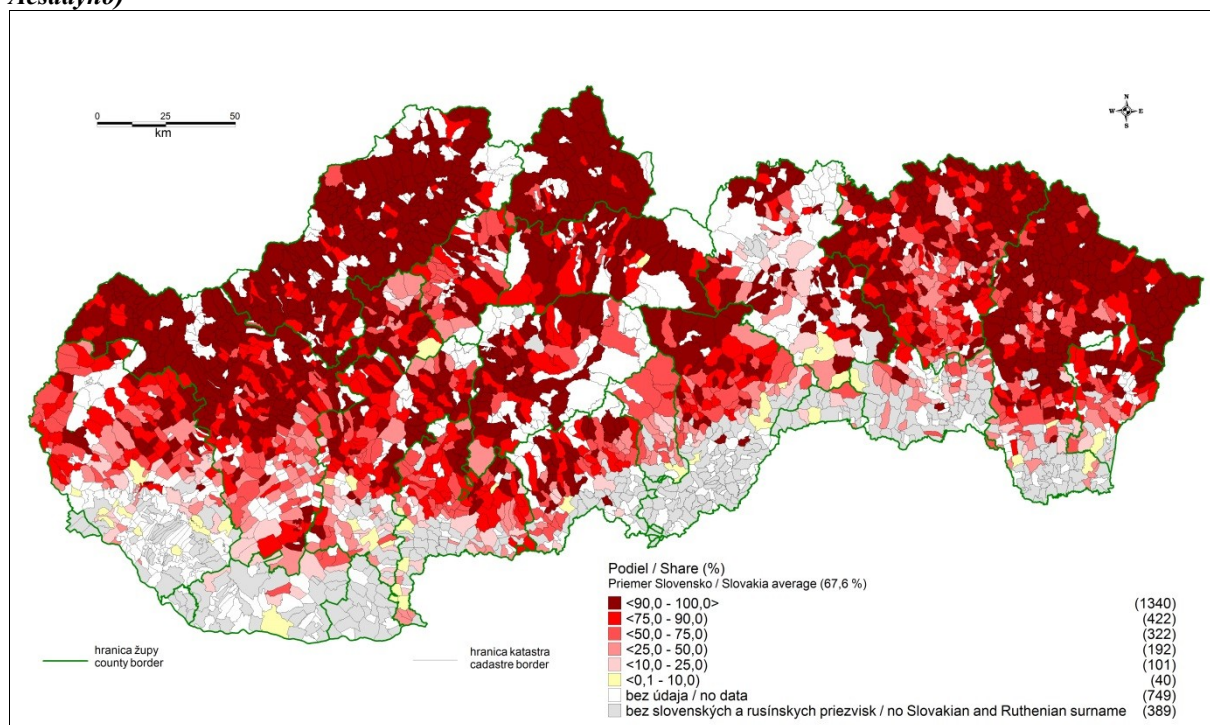
²⁸² Tamže, s. 76*.

²⁸³ Podrobne pozri TIŠLIAR, Pavol. *Statistical Practice and Ethnic Policy...*, c. d., s. 121-146; HETÉNYI, Martin. *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945*. Nitra : UKF, 2011.

Kartogram č. 24: Podiel slovenských a rusínskych priezvisk hláv domácností v roku 1715 (podľa triedenia I. Acsádyho)²⁸⁴

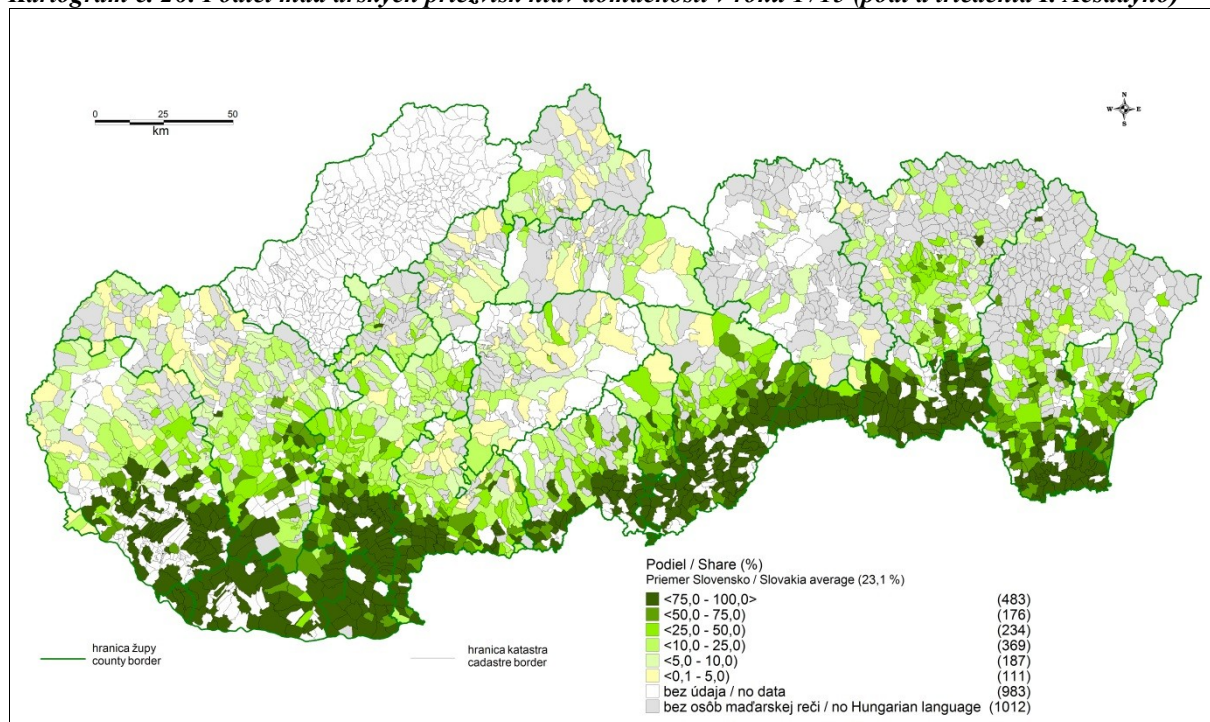
Kartogram č. 25: Podiel slovenských a rusínskych priezvisk hláv domácností v roku 1720 (podľa triedenia I. Acsádyho)²⁸⁵

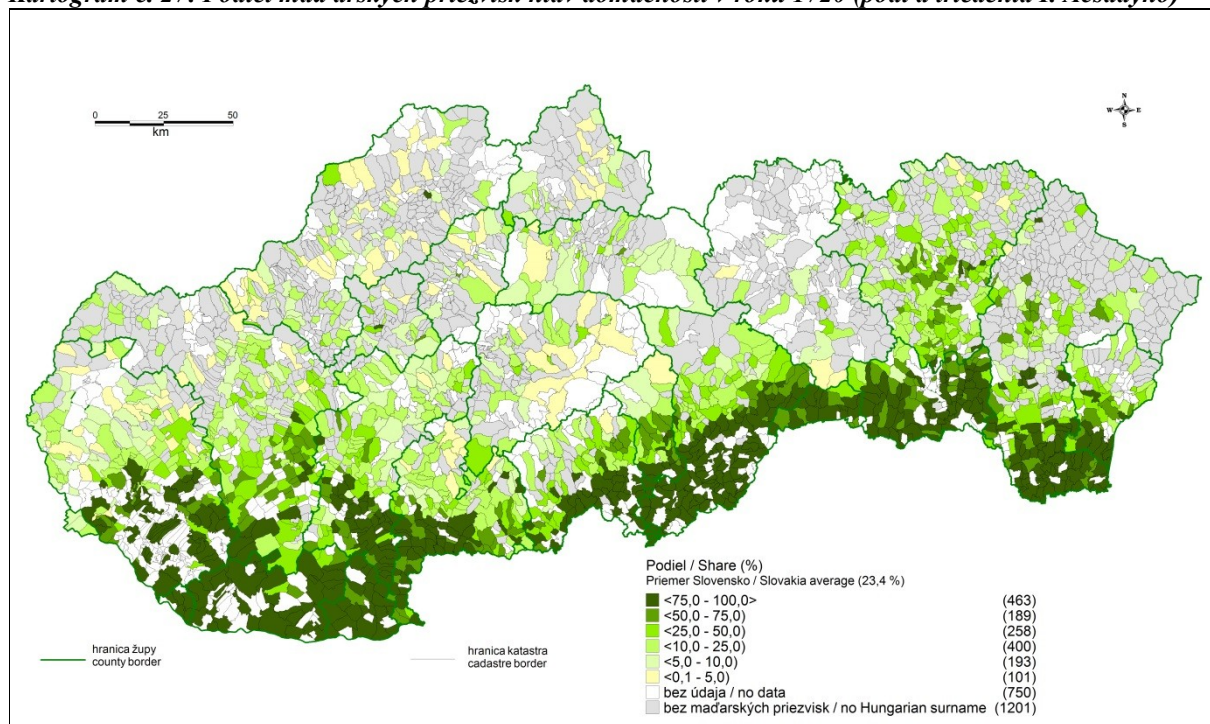
²⁸⁴ ACSÁDY, Ignác. Magyarország népeisége a pragmatika..., c. d.

²⁸⁵ Tamže.

Kartogram č. 26: Podiel maďarských priezvisk hláv domácností v roku 1715 (podľa triedenia I. Acsádyho)²⁸⁶

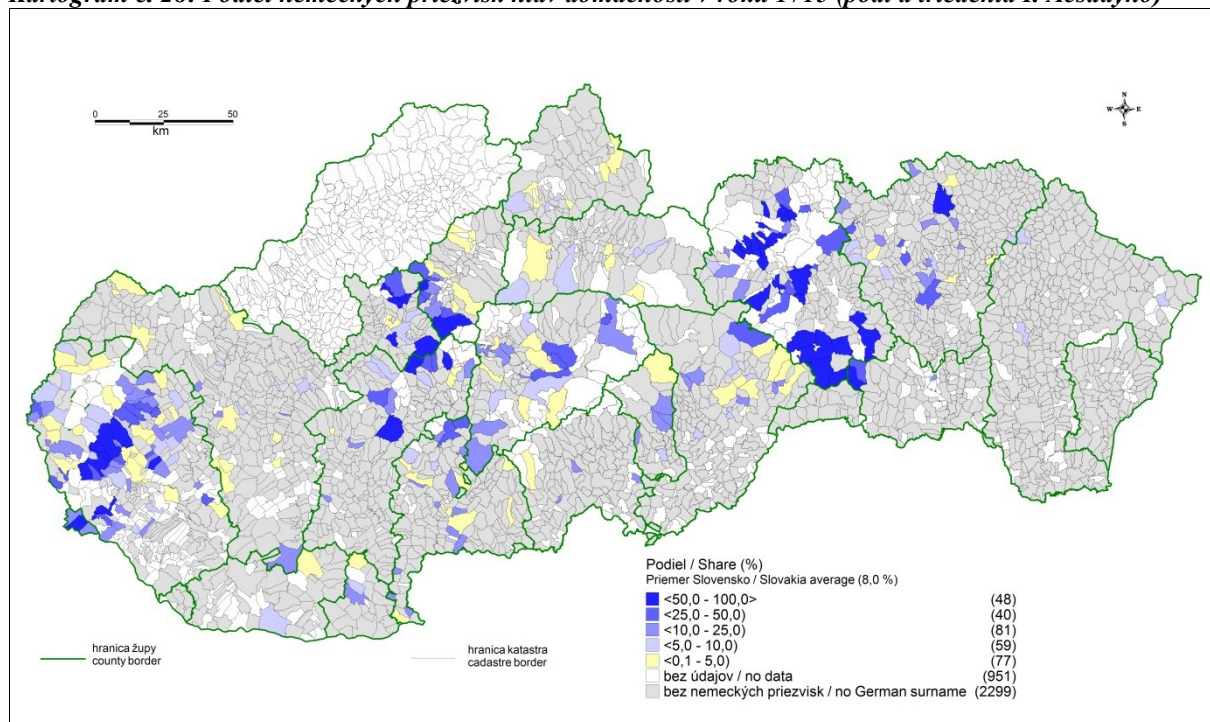
Kartogram č. 27: Podiel maďarských priezvisk hláv domácností v roku 1720 (podľa triedenia I. Acsádyho)²⁸⁷

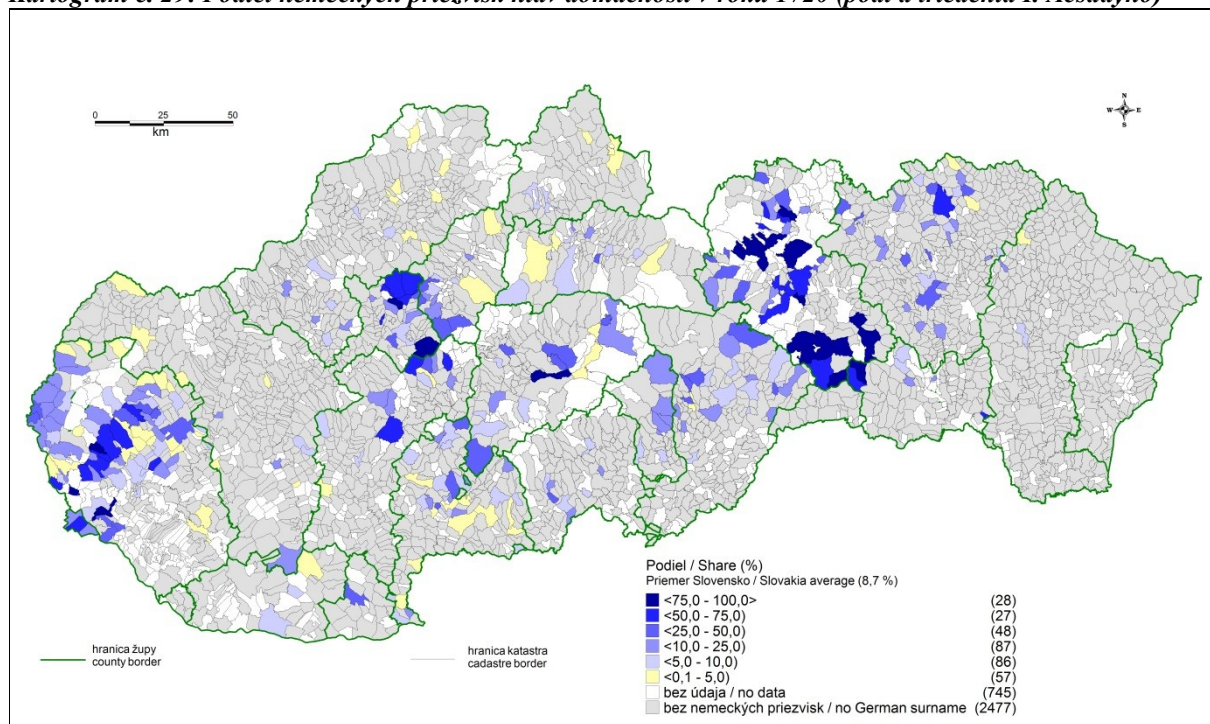
²⁸⁶ Tamže.

²⁸⁷ Tamže.

Kartogram č. 28: Podiel nemeckých priezvisk hláv domácností v roku 1715 (podľa triedenia I. Acsádyho)²⁸⁸

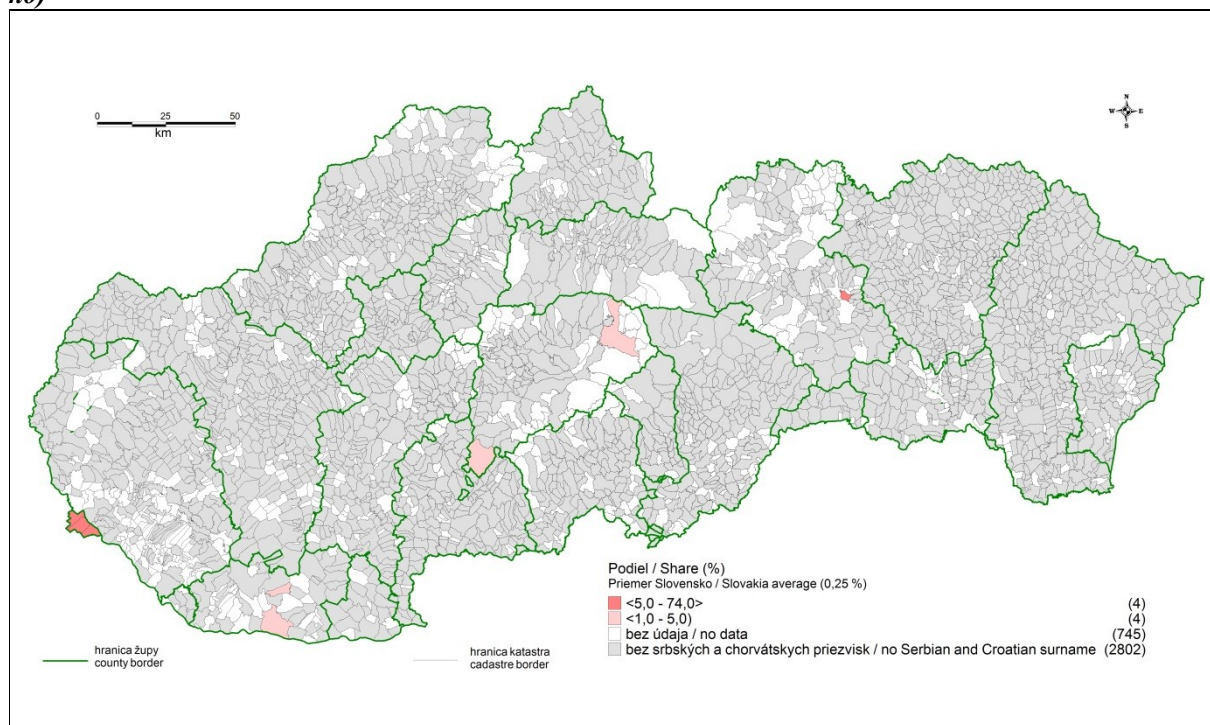
Kartogram č. 29: Podiel nemeckých priezvisk hláv domácností v roku 1720 (podľa triedenia I. Acsádyho)²⁸⁹

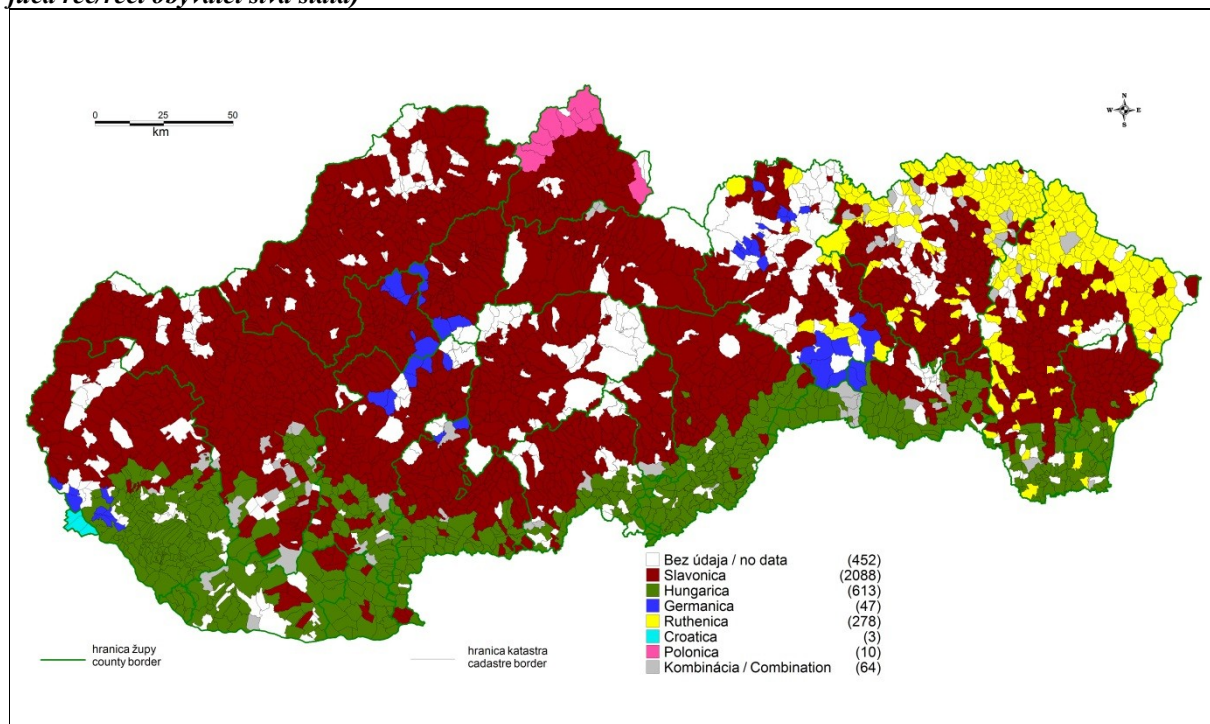
²⁸⁸ Tamže.

²⁸⁹ Tamže.

Kartogram č. 30: Podiel srbochorvátckých priezvisk hláv domácností v roku 1720 (podľa triedenia I. Acsádyho)²⁹⁰

Kartogram č. 31: Etnická mapa Slovenska podľa údajov Tereziánskeho lexikónu sídel z roku 1773 (prevládajúca reč/reči obyvateľstva sídla)²⁹¹

Iný obraz ponúkajú údaje úradného lexikónu z roku 1773. Z neho možno identifikovať jazykové hranice, ostrovy, výbežky, na základe prevládajúcej reči v sídle. V prípade, že nebolo

²⁹⁰ Tamže.

²⁹¹ Lexicon locorum..., c. d.

možné určiť jednu prevládajúcu reč, zapísané boli dve alebo aj tri reči, ktoré sa približne rovnako v príslušnej komunite používali. Pochopiteľne najpočetnejším jazykom bol slovenský jazyk, ktorý prevládal vo vyše 2 tis. sídlach. Najvýraznejšie bol zastúpený hlavne v strednej a severnej časti stredného a západného Slovenska. V tomto priestore ho narušovali 3 jazykové ostrovy. Na západe, v Bratislave a okolí, existoval nemecký jazykový ostrov, kde centrum tvorila Bratislava. Na strednom Slovensku sa rovnako nachádzala nemecká oblasť v Hornej Nitre a v okolí Kremnice a napokon na severe Slovenska, v Oravskej župe, kde bola lexikónom zaznamenaná ako prevažujúca reč poľština (10 sídel). Juh Slovenska tvorilo kompaktné územie osídlené prevažne maďarsky hovoriacim obyvateľstvom (vyše 600 sídel), ktoré však narušali viaceré obce, ale aj jazykové prielomy s prevažujúcim slovenským jazykom. Práve v tomto priestore sa nachádzalo aj viacero sídel s kombinovaným jazykom, dominantne maďarská a slovenská reč. Ak sledujeme slovensko-maďarské jazykové pomedzie od Bratislavy, tak výraznejší slovenský jazykový prielom existoval medzi riekami Váh a Hron, ktorý tvorilo viacero slovenských obcí, na strednom Slovensku sa vytvoril prielom v oblasti Balážskych Ďarmot (dnes časť Slovenské Ďarmoty) a na východe bolo sčasti prerušené v Turnianskej župe zmiešanými obcami.

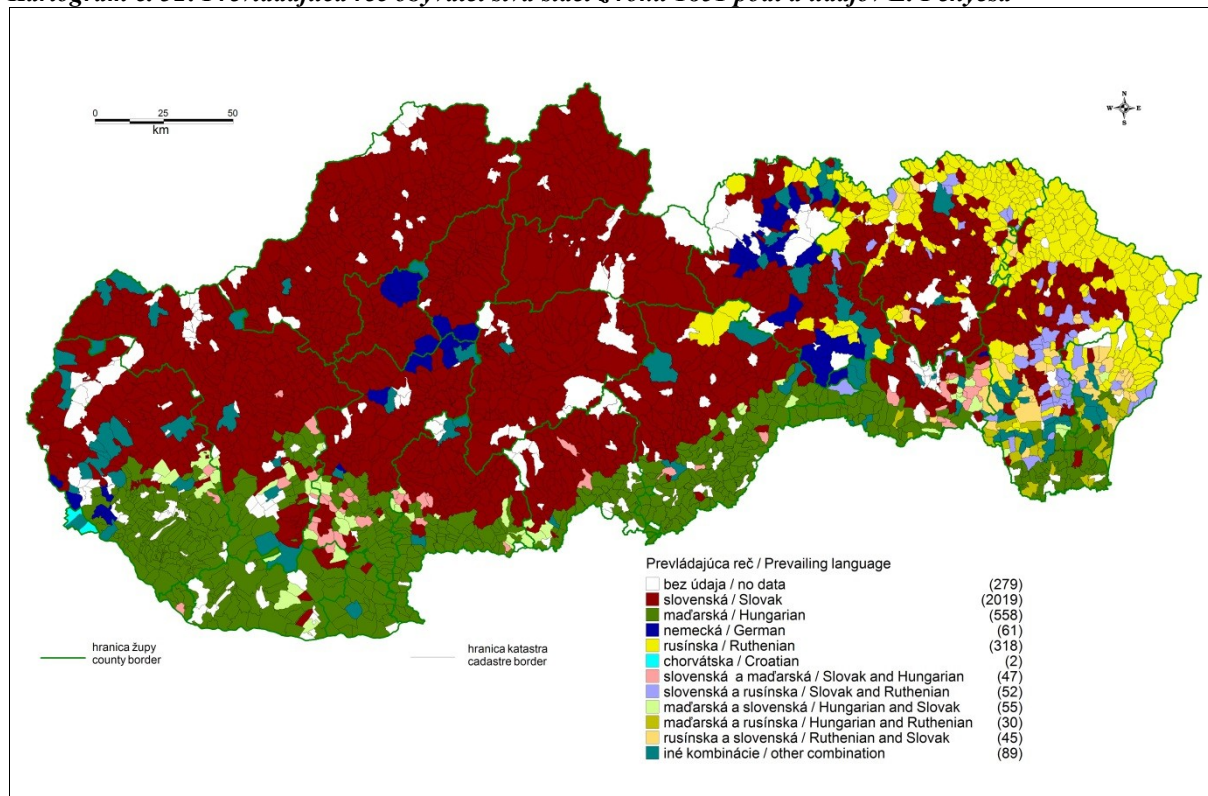
Východné Slovensko bolo z pohľadu prevládajúceho jazyka pomerne pestré. Popri slovensky hovoriacom obyvateľstve tvorili početnú skupinu aj obce s prevládajúcim rusínskym jazykom, ktoré zasahovali aj do maďarského jazykového priestoru na juhovýchode. Sídel s prevládajúcim rusínskym jazykom bolo zachytených takmer 300. V tomto období sa koncentrovali jednak na severe a severovýchode východného Slovenska, ale rovnako sporadicky aj v južnej časti východného Slovenska.

Nebudeme špekulovať o podobnosti východoslovenských nárečí s rusínskym jazykom, ani o podobnosti goralského nárečia s poľštinou. Dáta tohto lexikónu nám poslúžia ako východisko k sledovaniu vývoja etnického priestoru Slovenska, ktorý v neskoršom období už máme podrobnejšie podložený konkrétnym diferencovaním obyvateľstva podľa jazyka či národnosti.

Z polovice 19. storočia máme k dispozícii E. Fenysov geografický slovník, v ktorom bola uvádzaná pri jednotlivých sídlach prevládajúca reč obyvateľstva. V hrubých rysoch sú výsledky tohto súkromného topografického lexikónu podobné v porovnaní s Tereziánskym lexikónom z roku 1773. Existujú však aj nápadnejšie rozdiely. Všimnúť si možno posuny v prípade rusínskeho obyvateľstva. Podľa Fenyesa bolo rusínske osídlenie hustejšie ako ho máme zachytené v 18. storočí. Je tu ale možno na mieste otázka, dotýkajúca sa pomerne častého stotožňovania etnicity a náboženstva, v prípade Rusínov s gréckokatolíckym náboženstvom. Poukázať to možno na príklade Horehronia. Tereziánsky lexikón celé Horehronie označil s prevahou slovenskej reči, hoci tu existovala gréckokatolícka farnosť v Šumiaci. Fenyseš uviedol vo východnej časti Horehronia rusínsky jazyk v obciach Vernár, Telgárt, Šumiac, teda v obciach, v ktorých sa grupovali gréckokatolíci a patrili k šumiackej farnosti. V každom prípade počet sídel, v ktorých Rusíni prevládali, alebo boli v prevahe pred slovenskou a maďarskou rečou sa pohyboval na úrovni cez 360 obcí a v ďalších viac ako 80. boli druhým najčastejšie používaným jazykom. V juhovýchodnom maďarskom prostredí Fenyseš prakticky potvrdil obraz konca 18. storočia. Rusínske obyvateľstvo tu bolo osídlené aj v dnešnej Východoslovenskej nížine, zväčša v kombinácii s obyvateľstvom hovoriacim maďarským jazykom.

Na severe Slovenska už Fenyes poľský jazyk nezaznamenal. Oravu opísal s prevahou slovenského jazyka. Zaujímavo pôsobia kombinácie jazykov na Záhorí a v Malokarpatskej oblasti, kde išlo o variácie nemeckého a slovenského jazyka. Tereziánsky lexikón tieto oblasti ešte vykazoval s prevahou slovenského jazyka. Kombináciu slovenského a nemeckého jazyka nájdeme častejšie aj na severozápadnom Gemeri, ale hlavne pozdĺž západnej hranice Spiša. Chorvátske obyvateľstvo bolo zachytené v pridunajskej oblasti (Jarovce Čuňovo). Fenyesove dáta už spomínajú oproti Tereziánskemu lexikónu Rusovce ponemčené. V západnom maďarskom jazykovom priestore s centrom na Žitnom ostrove Fenyes potvrdzoval slovenský jazykový prielom medzi Váhom a Hronom, ale tiež maďarský jazykový výbežok východne a severne od Nítry. Na východnom Slovensku možno badať vo Fenyesových údajoch oslabovanie maďarského prostredia južne od Košíc. Fenyes tu uviedol na prvé miesto slovenský jazyk.

Kartogram č. 32: Prevládajúca reč obyvateľstva sídel z roku 1851 podľa údajov E. Fenyesa²⁹²

V ďalšej časti sa budeme venovať jednotlivých početnejším etnikám Slovenska. Vychádzať už budeme predovšetkým z výsledkov moderných sčítaní ľudu, ktoré konkretizovali jednotlivé skupiny obyvateľstva podľa jazyka alebo národnosti.

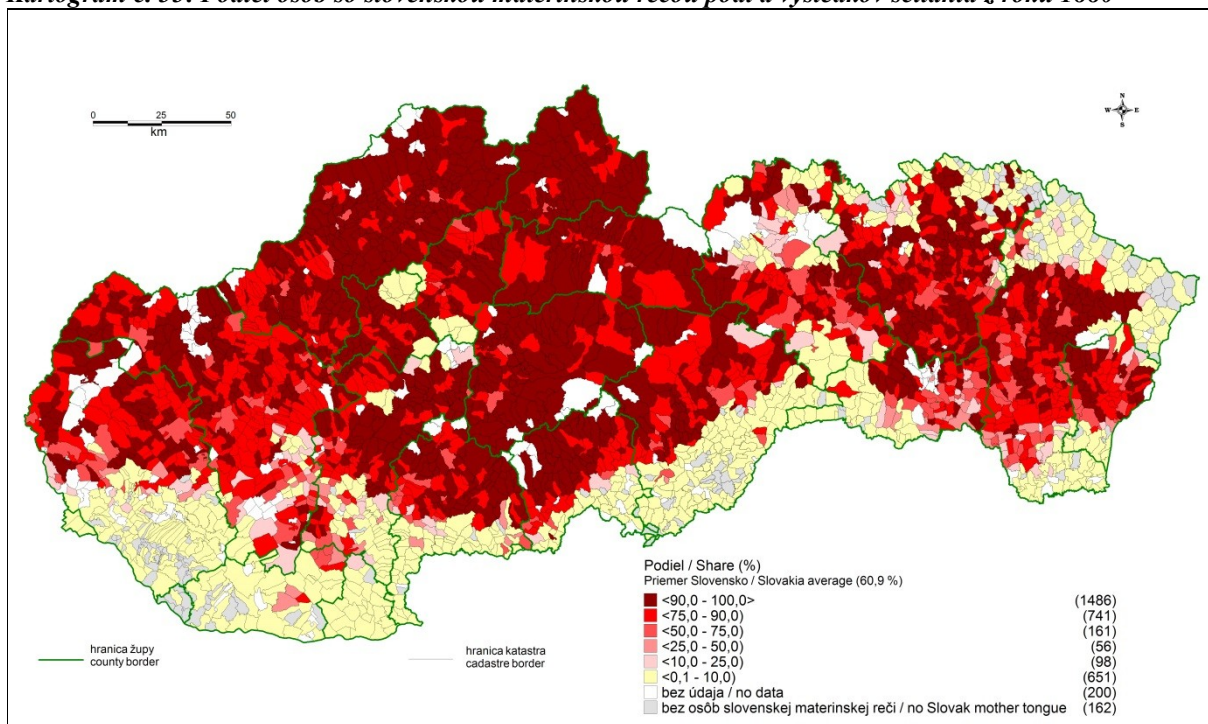
VI.6.1 Slovenské a české obyvateľstvo

Slovensky hovoriace obyvateľstvo sa koncentrovalo hlavne v strednej a severnej časti západného a stredného Slovenska. Vysoká koncentrácia cez 90% sa preukázala aj z výsledkov sčítaní ľudu v roku 1880. Išlo hlavne o severné regióny, Oravu, Kysuce (súčasť Trenčianskej

²⁹² FENYES, Elek. Magyarország geographiai szótára..., c. d.

župy), Liptov, ale prakticky aj väčšina strednej a južnej časti Trenčianskej župy, horný Turiec. Vysoké zastúpenie malo slovenské obyvateľstvo aj v západnej Nitre, v prevažnej časti Zvolena. Prakticky v roku 1880 nebolo veľa sídel, ktoré v týchto regiónoch vykazovali menej ako 50% zastúpenie slovensky hovoriaceho obyvateľstva. Zväčša išlo o správne centrá, kde sa nachádzala aj početnejšia skupina maďarského úradníckeho elementu so svojimi rodinami. Tento stav sa menil v ďalších sčítaniach v prospech zvýšenia maďarsky hovoriaceho obyvateľstva. No na severe Slovenska nešlo o výrazné a dramatické zmeny.

Kartogram č. 33: Podiel osôb so slovenskou materinskou rečou podľa výsledkov sčítania z roku 1880²⁹³

Výraznejšie zmeny smerom k znižovaniu podielu slovensky hovoriaceho obyvateľstva nastali najmä v južnej časti Slovenska. Už Tereziánsky lexikón, ako sme spomenuli vyššie, poukázal v tomto priestore prevahu maďarského jazyka, hoci tu existovali aj spomínané slovenské jazykové prielomy a ostrovy. Tie sa postupne do roku 1880 asimiláciou zmenšovali. Slovenské obyvateľstvo malo v roku 1880 najnižšie zastúpenie najmä na Žitnom ostrove, juhovýchode Bratislavskej župy, v terajších slovenských častiach žúp Komárňanskej a Ostrihomskej. V slúžnovskom okrese s sídlom v Zemianskej Olči (neskorší Komárňanský okres) v roku 1880 Slováci predstavovali len 0,27% menšinu²⁹⁴ a v ďalšom období tento podiel ešte viac poklesol. Podobne nízke zastúpenie malo slovenské obyvateľstvo v oblasti Východoslovenskej nížiny, v oblasti Medzibodrožia. V okrese Kráľovský Chlmec bolo v roku 1910 slovensky hovoriace obyvateľstvo zastúpené len 0,07% podielom.

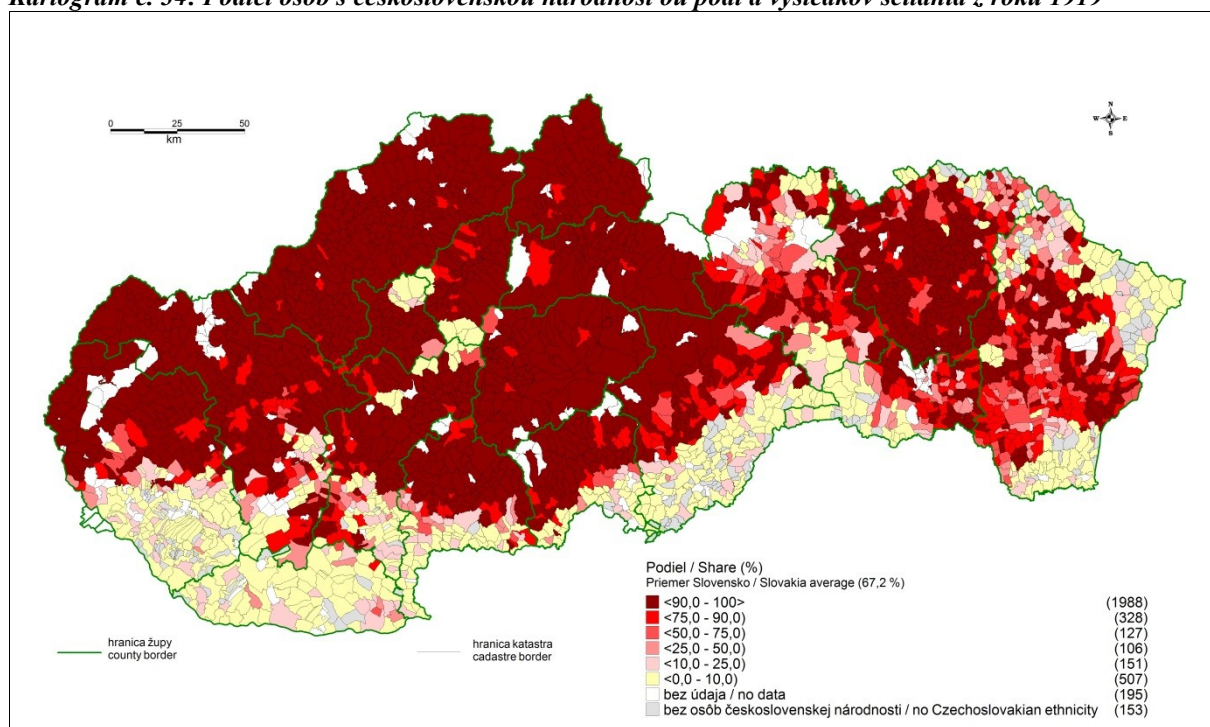
Slovenská jazyková hranica sa presúvala na juhu Slovenska v rokoch 1880 – 1910 severnejšie, hoci sa zachovávalo ešte osídlenie slovensky hovoriacim obyvateľstvom. Oslabovalo sa predovšetkým znižovaním podielu slovenského jazyka na úkor maďarského.

²⁹³ Népszámlálás 1880.

²⁹⁴ Tamže.

Situácia sa zmenila po vzniku Československa. Odchodom časti maďarsky hovoriaceho obyvateľstva tesne po vzniku republiky, príchod česky hovoriaceho úradníctva a približne 50 tis. repatriantov, ktorí sa navrátili zo zahraničia na územie Slovenska, sčasti zmenili pomery v národnostnej skladbe. Zmeny nastali najmä vo zvýšení podielu československej (slovenskej) národnosti. V správnych centrách poklesol podiel maďarského obyvateľstva a osoby maďarskej národnosti sa koncentrovali predovšetkým v južnej časti Slovenska pozdĺž československo-maďarských štátnych hraníc. Neboli však úplne kompaktné. Prerušovala ich v medzivojnovom období existencia jazykovo československých kolónií, ktoré vznikali v 20. a 30. rokoch po pozemkovej reforme na juhu Slovenska v rámci vnútornej kolonizácie.²⁹⁵

Kartogram č. 34: Podiel osôb s československou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1919²⁹⁶

Podľa výsledkov Šrobárovho popisu obyvateľstvo československej národnosti prevládalo najmä v oblasti severozápadného Slovenska. Išlo o Oravskú (98,4 %), Trenčiansku (97,8 %), Liptovskú (96,3 %) a Zvolenskú župu (95,6 %). Pochopiteľne nižšie zastúpenie malo československé obyvateľstvo v južnej prihraničnej oblasti. Najnižší podiel Čechoslovákov zaznamenala spojená Komárňanská župa (časti niekdajších stolíc: Komárňanskej, Rábskej a Ostrihomskej), kde sa ich podiel pohyboval len na úrovni cez 7 %.

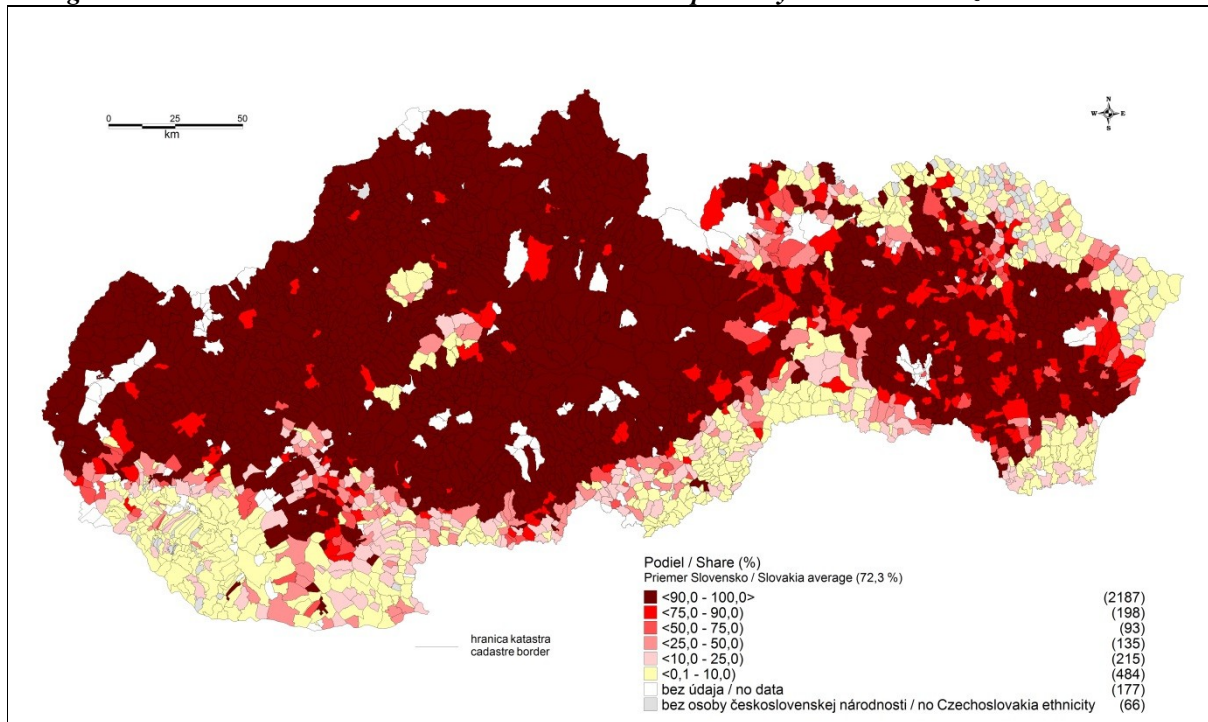
Obdobná situácia existovala aj v roku 1921. Riadne plánované sčítanie v hrubých rysoch prakticky potvrdilo predbežné výsledky z roku 1919. K drobným zmenám došlo len na východnom Slovensku. Obyvateľstvo československej národnosti sa v tomto priestore v čase konania mimoriadneho cenzu v roku 1919 sústredilo najmä v Šariši (83,6 %). Nižšie podiely ale zaznamenali v susednej Zemplínskej župe, kde tvorili len približne polovicu prítomných

²⁹⁵ Proces a celkový priebeh vnútornej kolonizácie na Slovensku v medzivojnovom období podrobne spracoval vo svojej práci Attila Simon. SIMON, Attila. *Telepesek és telepesek falvak dél-Szlovákiában a két világháború között*. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2009.

²⁹⁶ Soznam miest..., c. d.

osôb. Zo severne ležiacich žúp vykázal najnižší podiel osôb československej národnosti Spiš (58,1 %).²⁹⁷ V roku 1921 sa situácia zmenila v niektorých severných regiónoch na Zemplíne (Snina, Medzilaborce, ale aj Vranov), kde sa podiel osôb sledovanej národnosti znížil. Naopak v okresoch Humenné a Sobrance došlo k miernemu nárastu.

Kartogram č. 35: Podiel osôb s československou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1930²⁹⁸

Z roku 1919 nemáme k dispozícii osobitne vyčíslené dáta o českej a slovenskej národnosti, no počet českého obyvateľstva na Slovensku od vzniku Československej republiky pozvoľna rástol. V roku 1921 bolo na Slovensku prítomných skoro 72 tisíc osôb zo západnej časti Československa. Koncentrovali sa predovšetkým v správnych centrách. Tieto osoby veľmi výrazným spôsobom napomohli k utváraní štátnej správy na Slovensku, v ktorej pôsobili ako úradníci, učitelia.²⁹⁹ Rovnako sa to týkalo aj pričlenenej Podkarpatskej Rusi. Osobitne záslužná a významná bola ich pomoc a podpora pri budovaní slovenského školstva. Do roku 1930 sa ich počet na Slovensku zvýšil s rodinnými príslušníkmi na takmer 121 tis.³⁰⁰ Zvyšovanie počtu obyvateľstva českej národnosti v štátnej službe, školstve, ale i na železničiach sa nakoniec stalo predmetom silnej kritiky najmä zo strany autonómneho krídla slovenskej politickej scény.³⁰¹ Z pohľadu priestorového rozmiestnenia môžeme konštatovať, že osoby českej národnosti nevytvárali žiadne výraznejšie regionálne koncentrácie, ale boli rozptýlení po celom území Slovenska. Bol to výsledok najmä charakteru pracovnej migrácie a pracovných pozícií,

²⁹⁷ TIŠLIAR, Pavol. Šrobárov popis ľudu v roku 1919 a jeho výsledky z pohľadu administratívnych žúp. In: Demografie, r. 50, č. 2/2008, s. 112 a n.

²⁹⁸ Štatistický lexikón obcí..., 1936, c. d.

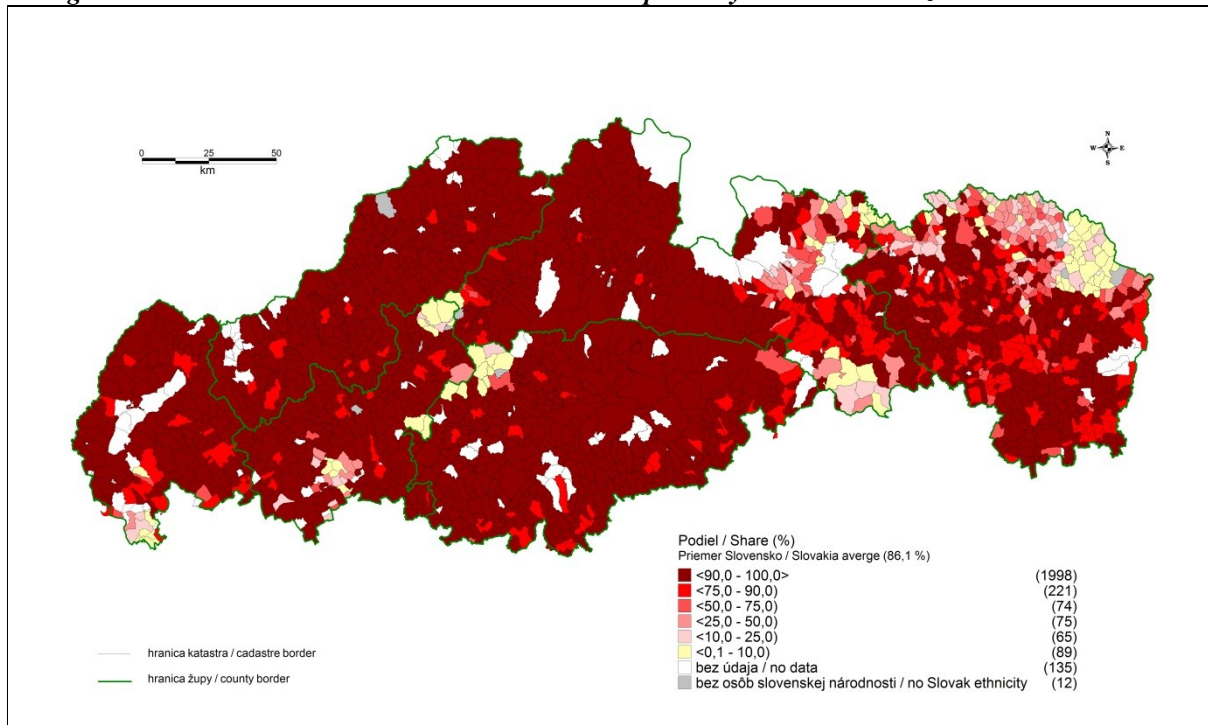
²⁹⁹ TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie na Slovensku..., c. d., s. 9-20.

³⁰⁰ ČSS zv. 98, c. d., s. 47*; BOTÍK, Ján. Etnická história Slovenska : K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov. Bratislava : Lúč, 2007, s. 171 a n.

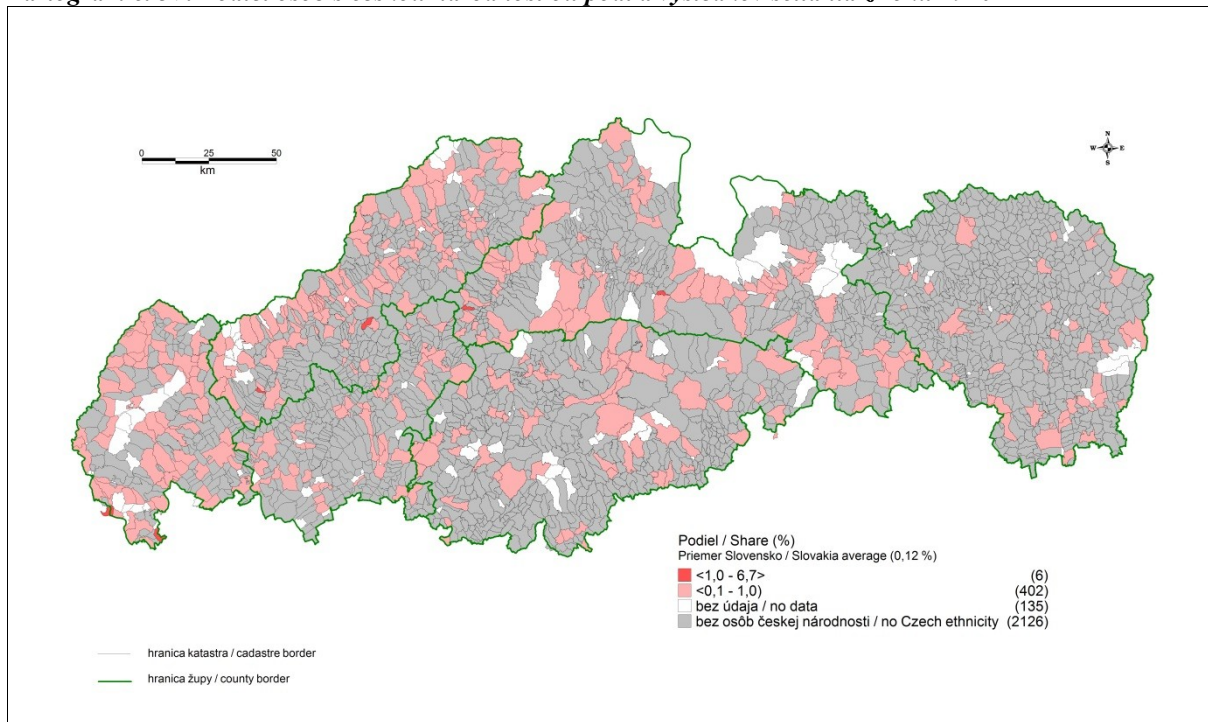
³⁰¹ Pozri napr. ČULEN, Konštantín. Česi a Slováci v štátnych službách ČSR. Bratislava : Vedecký ústav pre zahraničných Slovákov, 1944.

ktoré zastávali. V intercenzálnom období podiel osôb československej národnosti mierne rástol. Môžeme to vidieť aj na regionálnej úrovni. V tomto období bol vyšší podiel Čechoslovákov zaznamenaný aj v niektorých južnejších regiónoch. K zvýšeniu zastúpenia osôb československej národnosti došlo aj na východnom Slovensku, najmä v jeho strednej časti.

Kartogram č. 36: Podiel osôb so slovenskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1940³⁰²

Kartogram č. 37: Podiel osôb s českou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1940³⁰³

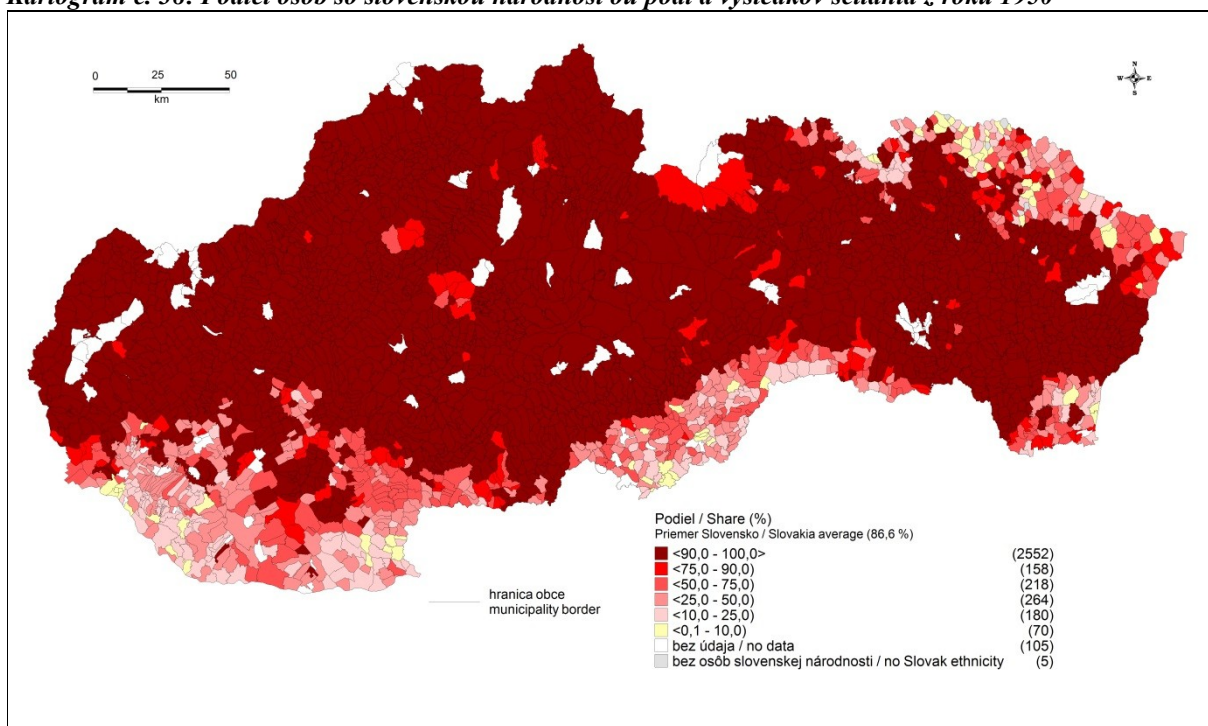

³⁰² TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d.

³⁰³ Tamže.

Územné zmeny v rokoch 1938/1939 znamenali celkové zníženie počtu obyvateľov Slovenska o približne 860 tis. Samozrejme, dotknuté boli prihraničné územia, kde žili hlavne obyvatelia menšín, čo sa priamo odrazilo zmenami v etnickej skladbe územne zmenšeného Slovenska. Okrem zníženia počtu obyvateľstva Slovenska územnými stratami došlo aj k nútenému odchodu osôb zo Slovenska. Týkalo sa to českého obyvateľstva, voči ktorého pôsobeniu na Slovensku boli výhrady.³⁰⁴ V roku 1938 bolo na Slovensku sčítaných takmer 77,5 tis. Čechov.³⁰⁵ Predpokladá sa, že v tomto roku bolo ešte zamestnaných (nielen vo verejnej správe) približne 38 tis. osôb českej národnosti.³⁰⁶ Nátlak slovenskej politickej špičky spôsobil prijatie vládneho nariadenia o odchode 9 tis. českých úradníkov zo slovenskej správy.³⁰⁷ Podľa tohto nariadenia malo dôjsť k výmene úradníkov za slovenských, pôsobiacich v západnej časti republiky.³⁰⁸ Po vyhlásení slovenského štátu v roku 1939 došlo k prepúšťaniu úradníkov českej národnosti, ktorí nemali slovenskú štátnu príslušnosť, ale boli príslušníkmi Protektorátu Čechy a Morava.³⁰⁹ Výsledky sčítania z roku 1940 tak už registrovali len 3024 osôb českej národnosti na Slovensku. Išlo o osoby, ktoré mali slovenské občianstvo.³¹⁰ Boli rozptýlení prakticky po celom Slovensku. Na Slovensku ostali len osoby, ktoré sa tu priženili a mali manžela (manželku) so slovenským občianstvom.

Kartogram č. 38: Podiel osôb so slovenskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1950³¹¹

³⁰⁴ TIŠLIAR, Pavol. Odras národnostnej politiky..., c. d., s. 24.

³⁰⁵ Územie a obyvateľstvo..., c. d., s. 8-11.

³⁰⁶ JANAS, Karol. Trenčianska župa (1940 – 1945) : K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku. Trenčín : TU A. Dubčeka, 2007, s. 98 a n.

³⁰⁷ O vystahovávaní Čechov pozri napr. MEDVECKÝ, Matej. Spomienky sudkyne a odbojárky Dr. Zdenky Fenclovej. In: Posledné a prvé slobodné (?) voľby, 1946, 1990. Zost. M. Medvecký. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2006, s. 210-212.

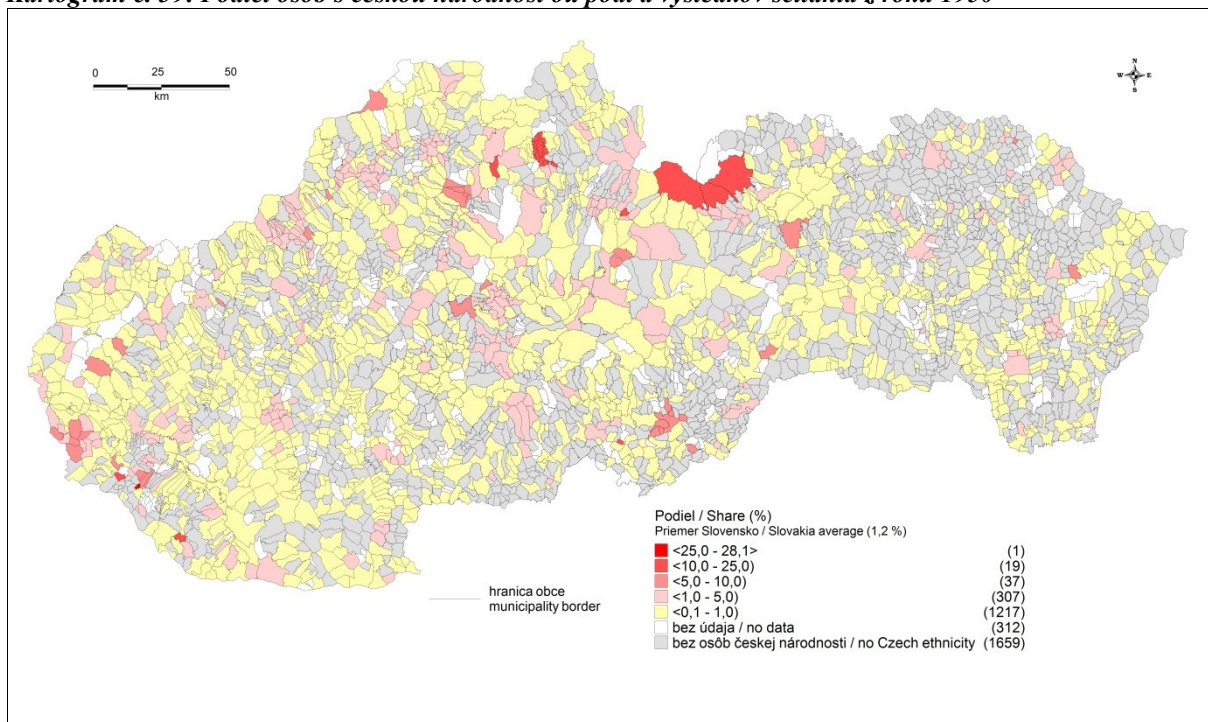
³⁰⁸ VI. nar. č. 382/1938 Sb. z. a n.

³⁰⁹ SNA, f. MV, sign. č. 968/1939 prez; sign. č. 992/1939 prez.

³¹⁰ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d., s. 54.

³¹¹ Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

Kartogram č. 39: Podiel osôb s českou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1950³¹²

Po skončení vojny a konsolidácii vnútorných pomerov sa neobnovila československá národnosť a nedošlo k návratu všetkých osôb zo západnej časti Československa, ktorí pred vojnou na Slovensku pôsobili. Na Slovensku žilo takmer 3 mil. Slovákov a k českej národnosti sa prihlásilo necelých 40,5 tis. obyvateľov (1,2% podiel).³¹³

VI.6.2 Maďarské obyvateľstvo

Sídla s prevládajúcim maďarským jazykom boli koncentrované predovšetkým do južnej časti dnešného Slovenska. Slovensko-maďarská jazyková hranica sa v priebehu 18. a 19. storočia postupne presúvala smerom na sever. Preukazné to bolo predovšetkým znižovaním podielu slovensky hovoriaceho obyvateľstva a opačne zvyšovaním osôb s maďarskou materčinou v obciach, ktoré ležali v slovensko-maďarskom jazykovom pomedzí.

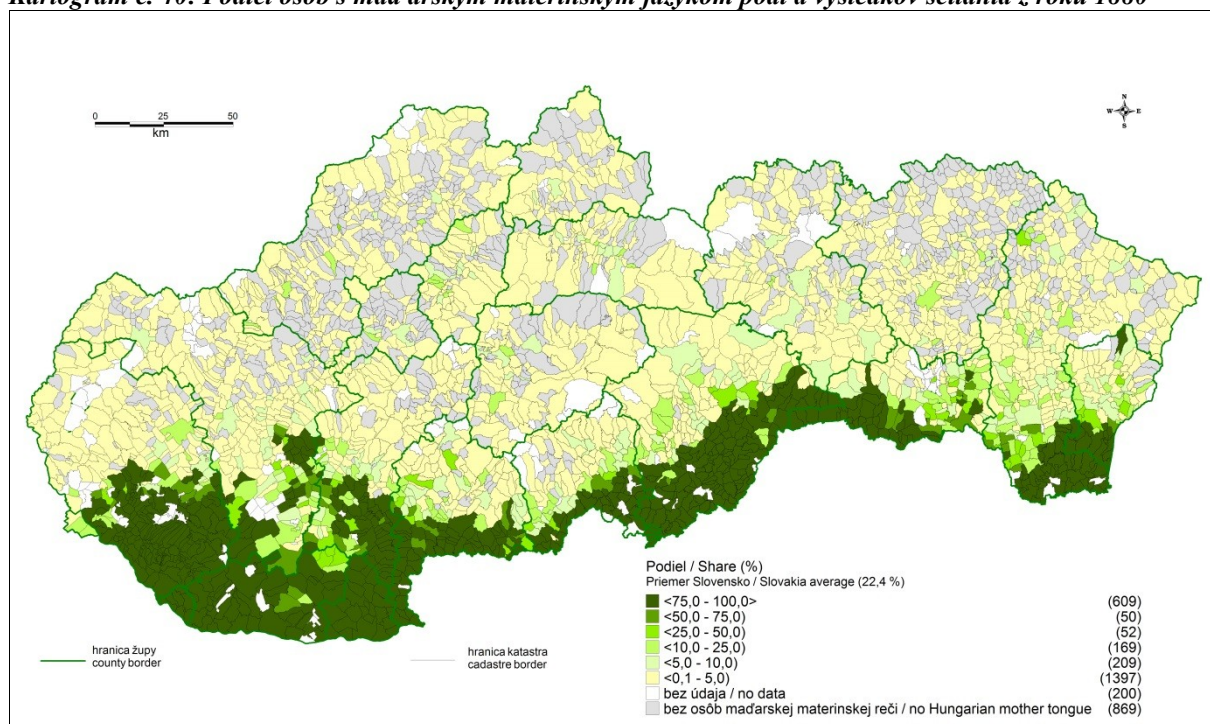
Po vzniku Československa tvorilo maďarské obyvateľstvo najpočetnejšiu menšinu na Slovensku. V roku 1919 išlo o takmer štvrtinu obyvateľstva (23,5 %), čo znamenalo 7% pokles proti výsledkom z cenzu 1910. Ako sme už spomenuli, išlo predovšetkým o výsledok migračných pohybov, ale aj o dôsledok zmien v spôsobe vykazovania etnicity na Slovensku. Pokles podielu osôb s maďarskou materčinou bol najviac badateľný hlavne v správnych centrách. Potvrdilo sa to aj z výsledkov sčítania ľudu z roku 1921, kedy sa podiel osôb maďarskej národnosti pohyboval na úrovni približne 21,5 %.

Z regionálneho pohľadu sa historicky na území Slovenska vytvorili tri súvislé maďarské oblasti, ktoré možno identifikovať už Tereziánskym lexikónom sídel z roku 1773.

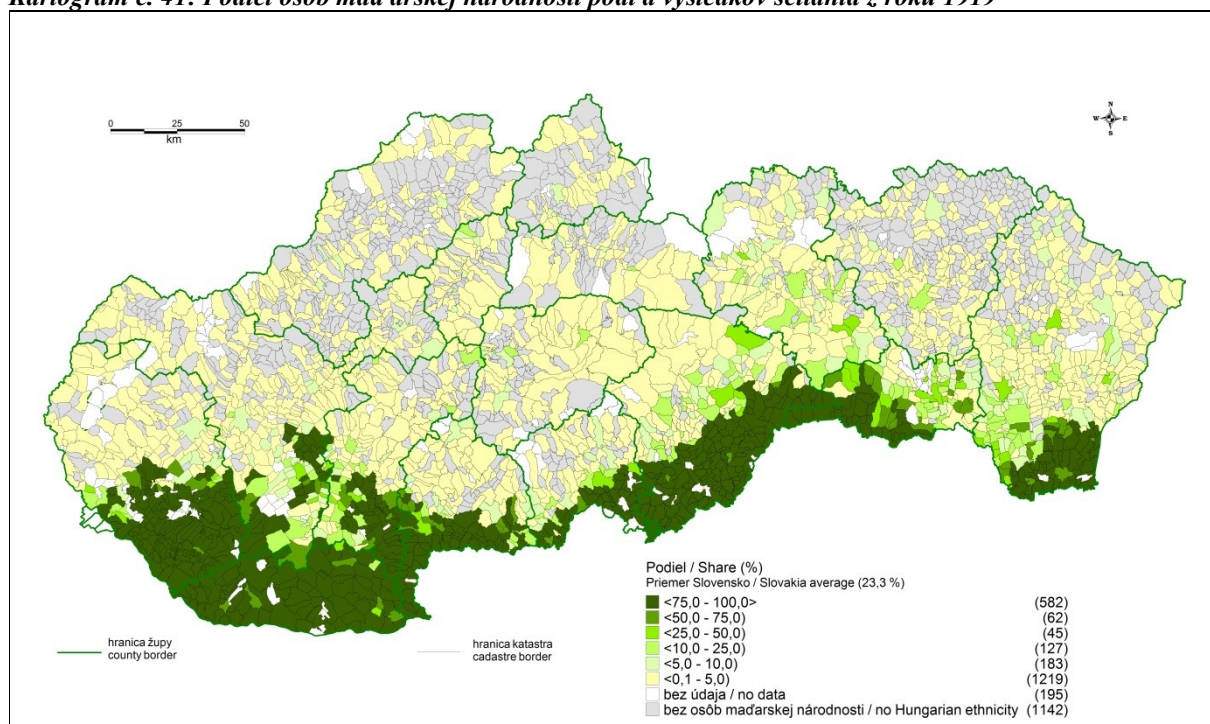
³¹² Tamže.

³¹³ BENŽA, Mojmir et al. Národnostný atlas..., c. d., s.25.

Kartogram č. 40: Podiel osôb s maďarským materinským jazykom podľa výsledkov sčítania z roku 1880³¹⁴

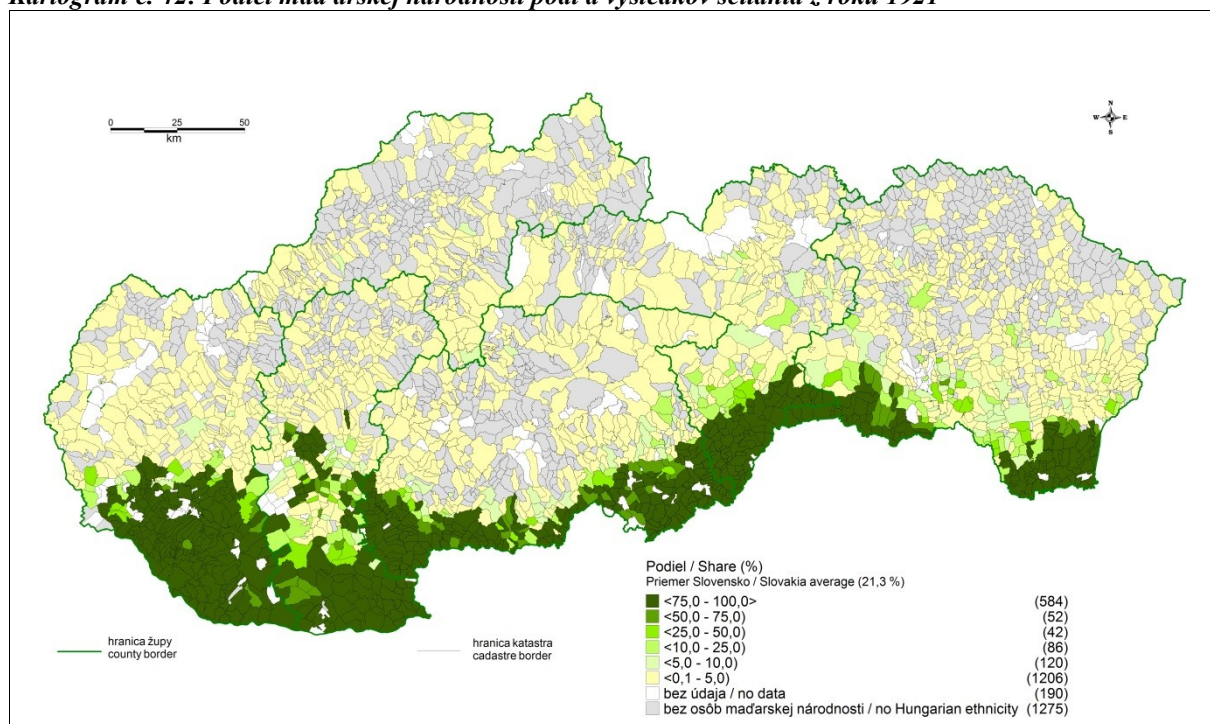
Kartogram č. 41: Podiel osôb maďarskej národnosti podľa výsledkov sčítania z roku 1919³¹⁵

³¹⁴ Népszámlálás 1880.

³¹⁵ Soznam miest..., c. d.

Kartogram č. 42: Podiel maďarskej národnosti podľa výsledkov sčítania z roku 1921³¹⁶

Na juhozápadnom Slovensku bola priestorovo najrozsiahlejšia maďarská oblasť. Začínala pod Bratislavou a jej jadro predstavoval Žitný ostrov. Ten bol takmer úplne maďarský. K tejto oblasti patrila aj značná časť Podunajskej nížiny. Maďarské osídlenie zasahovalo po Galantu, Nové Zámky, Vrábľe a Levice. Tento súvislý pás maďarského osídlenia smeroval na východe po Slovenské Ďarmoty (predtým Balážske Ďarmoty) na pravom brehu Ipeľ. Koncentrácia maďarského obyvateľstva v tejto oblasti bola výsledkom dlhodobého vývoja osídlenia.³¹⁷ Prerušený bol slovenskými jazykovými ostrovmi. Tie sa vytvorili ešte v súvislosti s vytlačení tureckých vojsk z tohto priestoru a novým osídlením osobami najmä z Nitrianskej a Trenčianskej stolice. V Ostrihomskej župe, napr. Kamenica nad Hronom, Bajtava, Leľa, Komárňanskej, v tesnej blízkosti Komárna Hurbanovo a jeho blízke okolie, Semerovo, Branovo, Kolta, juh Nitrianskej župy, Nové Zámky a okolie (Šurany, Palárikovo, Nitriansky Hrádok a i.). Ako sme už spomenuli vyššie, tento slovenský prielom, ku ktorému patrili aj niektoré obce Tekova (Plavé Vozokany, Kural'any, Nýrovce a okolie), sa nachádzal medzi Váhom a Hronom. Postupne sa oslaboval a výraznejší ostal v podstate len v južnej časti Nitrianskej župy. Tlak silného maďarského jazykového prostredia však znamenal postupné znižovanie slovenských jazykových ostrovov, až sa napokon v tomto priestore zachoval výraznejší slovenský jazykový priestor len v Kural'anoch, v ktorom ešte v roku 1921 predstavovalo obyvateľstvo československej (slovenskej) národnosti skoro 94 %.³¹⁸

Slovenské osídlenie okolia Slovenských (Balážskych) Ďarmot, Záhorce, Kováčovce a zmiešané Želovce, pokračovalo smerom na juh, do severnej časti dnešného Maďarska a tvorilo tak slovenský jazykový prielom v maďarskom jazykovom priestore.

³¹⁶ Štatistický lexikón 1927..., c. d.

³¹⁷ Lexicon universorum... c. d., s. 99 a n.

³¹⁸ Štatistický lexikón 1927..., c. d., s. 39.

Na druhej strane sa vo východnej časti tohto priestoru vytvoril aj výraznejší maďarský jazykový výbežok, ktorý ležal severovýchodne od Nitry. Ten bol rovnako výsledkom staršieho osídlenia, a ako sme už spomenuli, máme ho doložený úradným lexikónom koncom 18. storočia. Obce Podhorany, Žirany, Jelenec, Ladice a ďalšie si udržali výraznejší maďarský charakter aj podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940.³¹⁹ Išlo tak o najsúvislejší maďarský jazykový ostrov Slovenska po odtrhnutí južných častí na konci 30. rokov 20. storočia. Po obnove integrity Slovenska (Československa) sa ďalej udržiaval, o čom svedčia aj výsledky cenzu 1950.

Ďalšia kompaktnější maďarská jazyková oblasť smerovala od Slovenských Ďarmot ďalej na východ, pozdĺž južných hraníc Slovenska, až po okres Košice-vidiek. Tu sa vytvoril pod Košicami ďalší slovenský jazykový prielom (Barca pri Košiciach, Haniska, Poľov, Malá Ida, Sokolany a i.), ktorý sa udržiaval aj podľa sčítania 1880. V priestore východne a severne od Košíc existoval najmä v staršom období maďarský jazykový výbežok, tvorený na konci 18. storočia Ťahanovcami, Košickou Poliankou, Košickou Novou Vsou, Bysterom, Vyšným Olčvárom a i. Tento maďarský jazykový výbežok sa do roku 1880 mierne zmenšil v prospech slovensky hovoriaceho obyvateľstva, no ostal jazykovo zmiešaný.

Tretia maďarsky hovoriaca oblasť napokon vyplňala celý juhovýchodný cíp Slovenska a pokračovala ďalej smerom do juhovýchodnej časti Podkarpatskej Rusi. V 18. storočí však v tomto priestore narúšalo kompaktnosť rusínske obyvateľstvo, ktoré tu tvorilo menšie jazykové ostrovčeky (Streda nad Bodrogom, Kašov, Poľany a i.). Do roku 1880 sa toto obyvateľstvo postupne asimilovalo. V ďalšom období sa presúvala slovensko-maďarská jazyková hranica severnejšie.

V roku 1921 bolo na južnom Slovensku 18 okresov s prevahou maďarského obyvateľstva. Do roku 1930 poklesol v tomto regióne podiel osôb maďarskej národnosti aj v súvislosti so spomenutou vnútornou kolonizáciou. Na Slovensku sa začala v roku 1921 po prijatí zákonov o pozemkovej reforme, záborového (1919) a pridelového (1920) a svoj najväčší rozmach zaznamenala v rokoch 1923 – 1926. Najvýraznejšie sa prejavila na Žitnom ostrove a v južnom pohraničí Slovenska, ale aj na území Podkarpatskej Rusi. Celkovo vnútorná kolonizácia predstavovala 61 osídľovacích skupín, pričom 13 osád sa napokon aj osamostatnilo a vytvorilo vlastné obce.³²⁰ Pri prúdele pôdy boli uprednostnení jednak bývalí zamestnanci veľkostatkov, ktorí pozemkovou reformou prišli o prácu, ale tiež drobní roľníci, reemigranti, ktorí sa vrátili z cudziny. Prakticky zásluhovo boli uprednostňovaní aj československí legionári, optanti zo severného Slovenska – Spiš, Orava, ktorých majetkov sa dotkli zmeny československo-poľských hraníc na začiatku 20. rokov. Na južnom Slovensku sa tak usadili početnejší legionári, ale aj usadlíci z Moravy a Čiech.³²¹ Týmto spôsobom vznikali v maďarskom jazykovom prostredí nové československé jazykové ostrovčeky. Dochádzalo tak k zmene celkovej etnickej, ale aj náboženskej štruktúry v týchto častiach Slovenska.

³¹⁹ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d., s. 180-181.

³²⁰ VRABCOVÁ, Eva. Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v Československej pozemkovej reforme I. časť. In: Slovenská archivistika, r. 37, 1/2002, s. 58 a n.; Záujem o osamostatnenie sa kolónií a vznik samostatných obcí malo najmä ministerstvo poľnohospodárstva. Pozri bližšie: SNA, f. Kolonizačný referát Štátneho pozemkového úradu v Bratislave, 1921 – 1938, škat. č. 9, sign. č. 2228/1925.

³²¹ VRABCOVÁ, Eva. Kolonizácia južného... I., c. d., s. 60.

V prvej oblasti, na Podunajskej nížine a Žitnom ostrove, boli založené napríklad kolónie Šrobárová, Hviezdoslavov, Miloslavov, Mudroňovo, Jesenské.³²² V oblasti južného Gemeru, pri Rimavskej Seči to bolo Bottovo, Slávikovo (súčasť Orávky).³²³ Názvy týchto osád boli volené po rôznych slovenských národovcoch a jasne tak preukazovali nový (cudzí) element v maďarskom jazykovom prostredí.

Okrem kolonizačného procesu narúšalo kompaktnosť maďarského národnostného priestoru na južnom Slovensku v medzivojnovom období aj umiestnenie vojenských posádok, ktoré boli tvorené predovšetkým vojakmi československej národnosti, pochádzajúcimi hlavne zo západnej časti Československa. Hoci máme k dispozícii o vojenských posádkach len údaje za sčítanie 1921,³²⁴ je možné si z nich urobiť predstavu, aký vplyv mali dočasne umiestnení vojaci na južnom Slovensku na celkovú etnickú skladbu. Veľkú časť týchto vojakov tvorili osoby s nemeckou národnosťou (v priemere skoro štvrtina až tretina posádok), čím v niektorých regiónoch výraznejšie stúpil aj podiel osôb nemeckej národnosti.

Početnejšie vojenské posádky a ústavy boli na južnom Slovensku, napríklad v Komárne. Vojaci tu tvorili takmer 11 % z prítomného obyvateľstva (z toho 70 % čsl., 28 % nem.), pričom štatistika rodísk jasne preukázala, že pochádzali najmä zo západnej časti republiky. V Lučenci tvorila vojenská posádka necelých 8 % (66 % čsl., 33 % nem.), v Jelšave však takmer 15 % (75 % čsl., 23 % nem.) prítomného obyvateľstva. V Košiciach, ktoré boli druhým najľudnatejším sídlom Slovenska, vojaci predstavovali skoro 9 % obyvateľstva (z nich 74 % čsl., 20 % nem. národnosti). Početné jednotky však boli aj v Bratislave s takmer 5 % (76 % čsl., 21 % nem.) a v Prešove, kde dosiahli skoro 8 % prítomného obyvateľstva (69 % čsl., 22 % nem.) Tieto údaje celkom jasne vypovedajú o pomerne veľkom vplyve na celkové výsledky sčítaní ľudu. Popri národnostnej skladbe sa ich vplyv preukázala aj v ostatných špecifických a diferenčných ukazovateľoch.

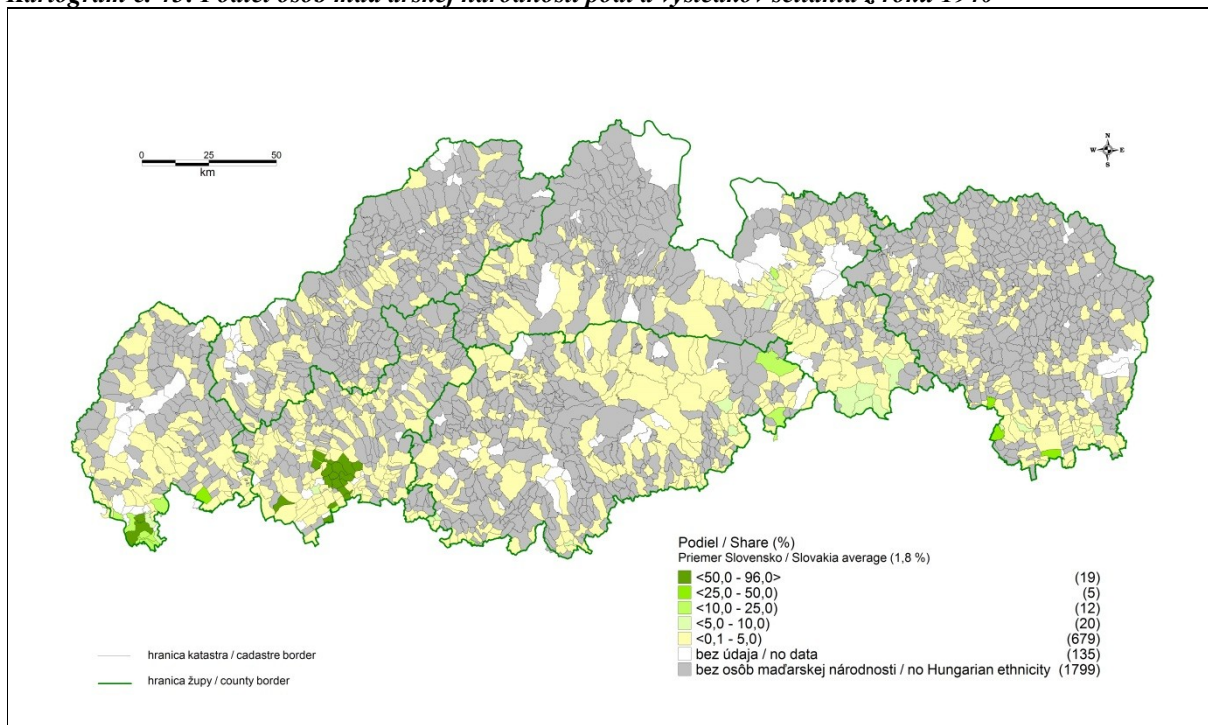
Po arbitrážnom rozhodnutí vo Viedni z 2. novembra 1938, kedy sa značná časť južného Slovenska stala súčasťou Maďarska, pripadli spoločne s územím aj jeho obyvatelia. Väčšinu tvorili práve osoby maďarskej národnosti. Na území podstatne zmenšeného Slovenska ostala oproti medzivojnovému obdobiu len približne desatina Maďarov. Koncentrovaní boli najmä v okresoch Nitra (zotrval spomenutý maďarský jazykový výbežok severovýchodne od Nitry), Bratislava-vidiek a v okrese Zlaté Moravce. Maďarské obyvateľstvo tak v pomerne krátkom 50 ročnom období prežilo viacero významných zmien vo svojom postavení. Do roku 1918 predstavovalo integrálnu súčasť majoritného národa. Po vzniku Československa boli osoby maďarskej národnosti najpočetnejšou menšinou a po odtrhnutí južného Slovenska sa stalo v poradí až 4. najpočetnejšou menšinou na Slovensku. Právne postavenie a rozvoj vlastnej kultúry bol pritom v tomto období plne závislý na recipročných opatreniach, keďže sa arbitrážou stala súčasťou susedného Maďarska početná skupina osôb slovenskej národnosti.

³²² VRABCOVÁ, Eva. Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v Československej pozemkovej reforme II. časť. In: Slovenská archivistika, r. 37, 2/2002, s. 55 a n.

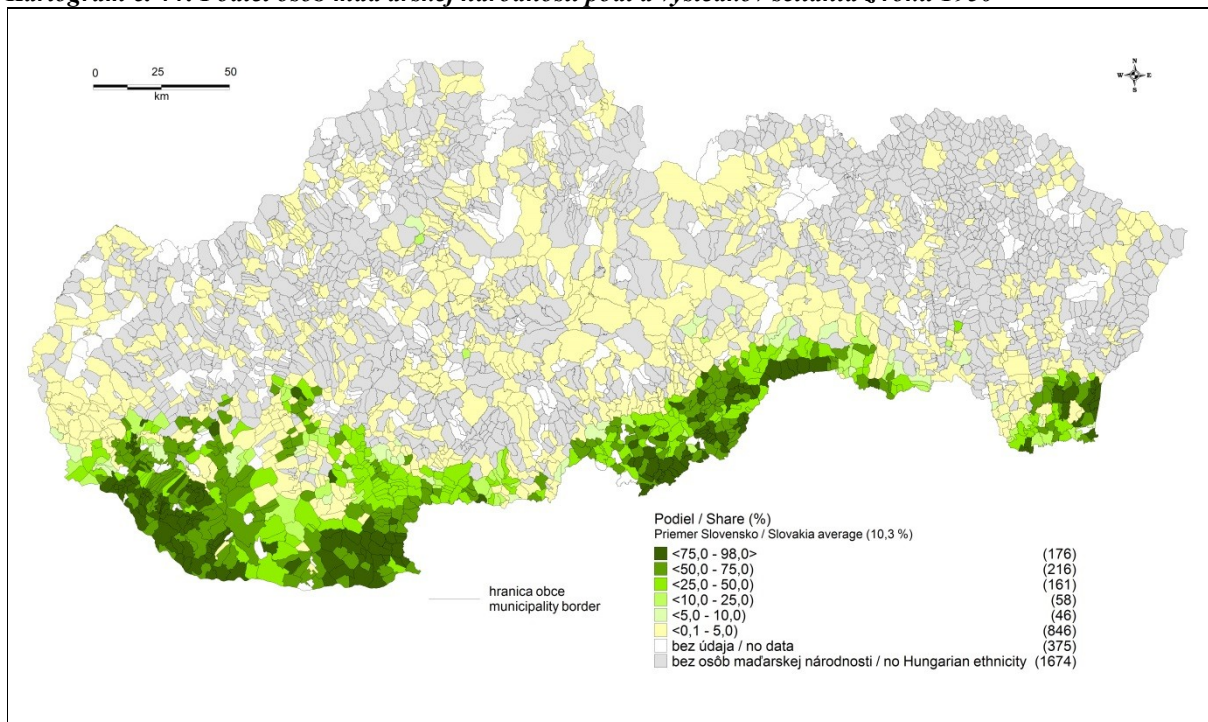
³²³ TIŠLIAR, Pavol, Etnická a konfesijná štruktúra Gemera..., c. d., s. 113; Majtán Milan. Názvy obcí..., c. d., s. 215.

³²⁴ Štatistický lexikón 1927..., c. d., s. 164-166.

Kartogram č. 43: Podiel osôb maďarskej národnosti podľa výsledkov sčítania z roku 1940³²⁵

Kartogram č. 44: Podiel osôb maďarskej národnosti podľa výsledkov sčítania z roku 1950³²⁶

Po ukončení vojny a obnovení republiky bola sprvu snaha odsunúť aj maďarské obyvateľstvo mimo československé územie. Princíp kolektívnej viny, ktorý bol uplatnený na nemeckú menšinu sa napokon maďarského obyvateľstva netýkal. Na základe medzinárodných dohôd došlo k výmene obyvateľstva s Maďarskom. V rokoch 1945 – 1948 sa takto presídlilo

³²⁵ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d.

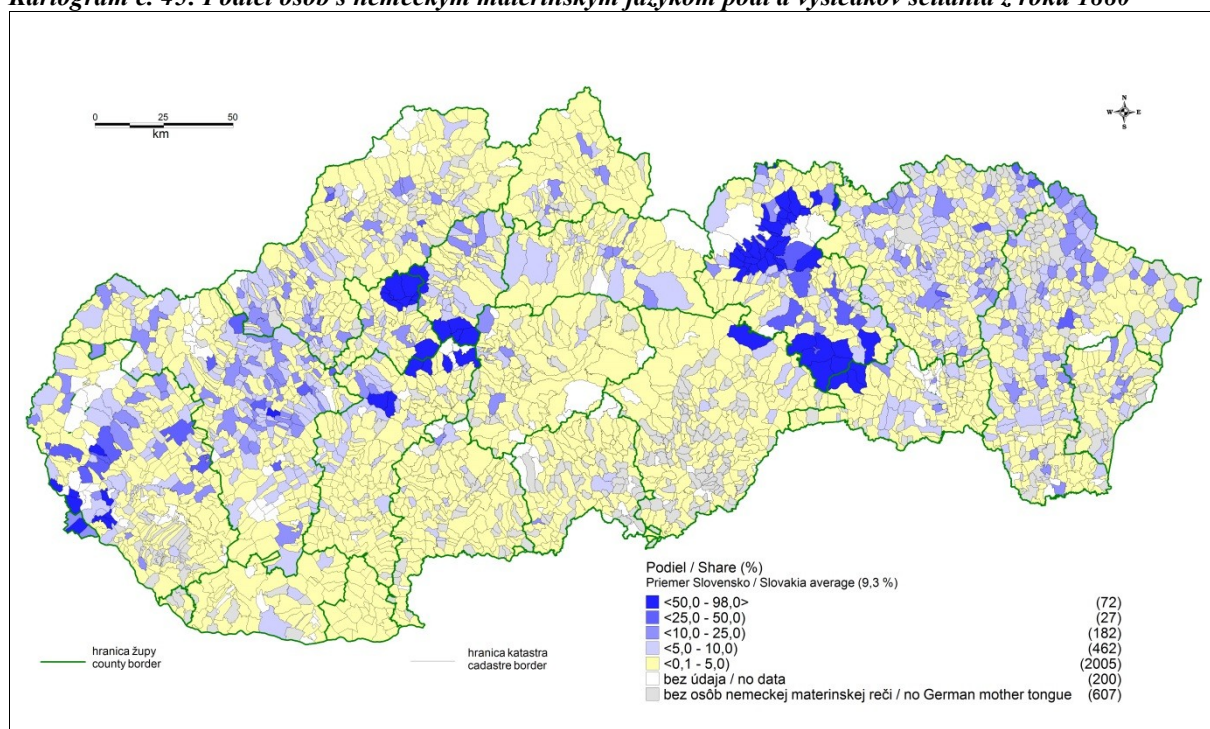
³²⁶ Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

z Československa do Maďarska 89660 osôb maďarskej národnosti a opačne z Maďarska 95 421 osôb.³²⁷ Plán vnútornej migrácie, presťahovania časti maďarského obyvateľstva do českého pohraničia, ktoré bolo po odsune nemeckého obyvateľstva vyprázdnené, sa dotklo vyše 41,5 tis. osôb maďarskej národnosti.³²⁸ Na Slovensku sa k maďarskej národnosti v roku 1950 prihlásilo približne 356, 5 tisíc obyvateľov (10, 4%).

VI.6.3 Nemecké obyvateľstvo

Nemecké obyvateľstvo sa na Slovensko dostalo v niekoľkých kolonizačných vlnách vo vrcholnom a neskorom stredoveku.³²⁹ Už v tom čase sa začali vytvárať koncentrovanejšie územia, v ktorých sa nemecký jazyk prejavoval ako dominantný, alebo aspoň v úlohe druhého významného jazyka. Nemecké obyvateľstvo, hoci naň dlhú dobu vplývala asimilácia slovenského a maďarského prostredia, si udržalo svoj jazyk a kultúru, hoci ovplyvnenú aj prostredím, v ktorom žili.³³⁰ Podiel nemeckého obyvateľstva na Slovensku klesal od poslednej štvrtiny 19. storočia. Od roku 1880 z vyše 9 % pod 5% v roku 1921. Na tomto stave sa podieľala jednak dlhodobější asimilácia, ale rovnako aj metodika štatistických zisťovaní.

Kartogram č. 45: Podiel osôb s nemeckým materinským jazykom podľa výsledkov sčítania z roku 1880³³¹

³²⁷ŠUTAJ, Štefan. Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky. In: Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Z. Sáposová – Š. Štutaj (eds. Prešov : Univerzum, 2010, 7-17.

³²⁸ŠUTAJ, Štefan. Nútené presídlenie Maďarov do Čiech. Prešov : Univerzum, 2005, s. 66.

³²⁹ Pozri bližšie napr. RÁBIK, Vladimír. Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku : Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej. Bratislava : Karpatonemecký spolok na Slovensku, 2006.

³³⁰ TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy na Slovensku podľa výsledkov Šrobárovoho popisu ľudu z roku 1919. In: Historica 47. Zost. P. Tišliar. Bratislava : Univerzita Komenského Bratislava, 2008, s. 89-118.

³³¹ Népszámlálás 1880.

Po vzniku Československa sa stalo nemecké obyvateľstvo najpočetnejšou menšinou v Československu. S viac ako 3 miliónmi osôb tvorili skoro štvrtinu (23,5 %) obyvateľov Československa. Väčšina z osôb nemeckej národnosti však žila v západnej časti Československa. Na Slovensku predstavovali druhú najpočetnejšiu menšinu, ktorá sa koncentrovala najmä do troch nemeckých jazykových ostrovov, ktoré mali stredoveké korene a zobrazuje ich aj úradný lexikón z roku 1773. Štatisticky Nemci stratili predovšetkým po vzniku Československa, keď bolo židovskému obyvateľstvu umožnené prihlásiť sa k vlastnej židovskej národnosti. Časť židovského obyvateľstva, žijúceho na Slovensku, sa v staršom období hlásilo k nemeckému materinskému jazyku, no prakticky už v Šrobárovom popise ľudu sa časť z nich prihlásila k židovskej národnosti. To sa potvrdilo následne v oboch medzivojnových sčítaniach, kedy sa až polovica izraelitov na Slovensku začala hlásiť k židovskej národnosti. Výsledkom bolo zníženie podielu osôb s nemeckou a maďarskou národnosťou. Dotknuté pritom boli nielen väčšie mestá ako správne centrá, kde žil väčší počet osôb s izraelitským vierovyznaním, ale aj rozsiahlejšie oblasti východného Slovenska.³³²

Na západnom Slovensku sa vytvoril väčší ostrov v Bratislave a jej okolí. Nemecké osídlenie zasahovalo jednak do malokarpatskej oblasti (išlo najmä o vinohradnícke mestá Pezinok, Modra a Svätý Jur), jednak do západnej oblasti Žitného ostrova. Mesto Bratislava (bez dnešných mestských častí) patrilo dlhodobo k tradičným nemeckým sídlam. Hoci v roku 1880, kedy sa prvýkrát zisťoval materinský jazyk, sa v Bratislave prihlásilo k nemeckej materinskej reči skoro 63,5 % obyvateľov, v ďalšom období sa nemecký ráz mesta začal postupne vytrácať v prospech maďarsky hovoriaceho obyvateľstva.³³³ V roku 1919 tvorilo nemecké obyvateľstvo v Bratislave už len niečo cez 36 % a tento podiel sa aj v ďalšom období znižoval. Tu však treba povedať, že tentoraz v prospech osôb československej národnosti, keďže sa z Bratislavy stalo administratívno-správne centrum Slovenska. Bratislava bola migračne atraktívna aj z hospodárskeho hľadiska. Do roku 1921 sa tu podiel Nemcov znížil na približne 30 %, kde už rolu zohral presun časti osôb izraelitského vyznania k židovskej národnosti, jednak zvyšovanie podielu imigrantov československej národnosti (40,5 %).³³⁴ Tí do roku 1930 napokon získali v Bratislave prevahu s takmer 52%. Nemecké obyvateľstvo sa v roku 1930 podieľalo medzi Bratislavčanmi 28%, teda stále išlo o silnejšiu komunitu.³³⁵ Významnejší pokles zaznamenalo nemecké obyvateľstvo Bratislavy pri sčítaní obyvateľstva v rokoch 1938 a 1940. V prípade oboch cenzov sa ich podiel pohyboval na úrovni približne 22 %. Dôvodom bolo najmä odčlenenie Petržalky a Devínu (patril v tej dobe ešte pod Karlovu Ves), ktoré sa stali súčasťou Nemeckej ríše v roku 1938.

Druhým výraznejším nemeckým jazykovým ostrovom bola Hornonitriansko-kremnická oblasť (tzv. Hauerland), na ktorú bol napojený dolný Turiec. Tu sa udržalo silné nemecké povedomie až do konca 2. svetovej vojny. V severnej časti Hornej Nitry (okolie Prievidze, Handlovej) ho tvorilo niekoľko nemeckých sídiel. Významnejším centrom bolo Nitrianske Pravno (predtým Nemecké Pravno, 91,2 % nem. v r. 1880 a 82 % nem. v r. 1919). Početné nemecky hovoriace obyvateľstvo žilo aj v ďalších blízkych sídlach, Chvojnica, Majzel (sú-

³³² Podrobnejšie pozri TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu..., c. d., s. 77 a n.

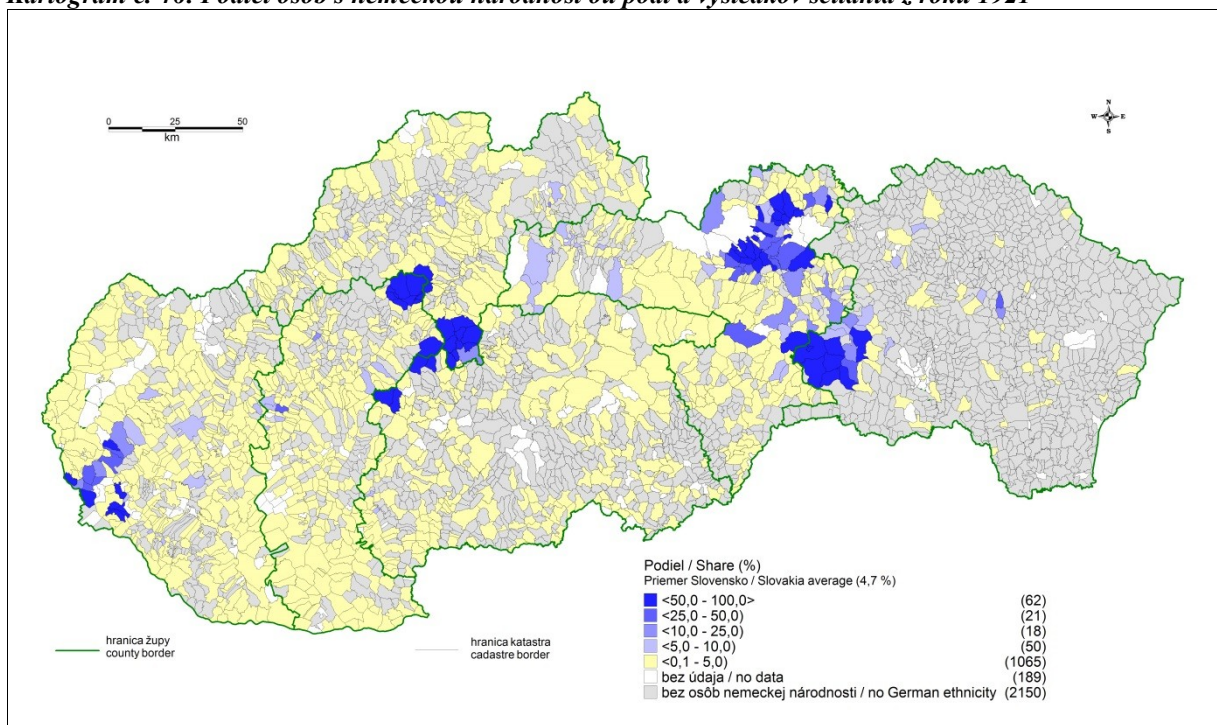
³³³ Népszámlálás 1880, s. 218.

³³⁴ TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. In: Zborník Múzea mesta Bratislavy, 2009, č. XXI., s. 53-70.

³³⁵ Tamže.

časť Nitrianskeho Pravna), Gajdel (dnes Klačno), prípadne aj Tužina, ktoré aj po vzniku Československa vykazovali vyše 90 % podiel tohto obyvateľstva. Toto osídlenie ďalej zasahovalo do severozápadnej časti južného Turca s centrom v Štubňanských Tepliciach (Turčianske Teplice). Juhovýchodná časť tohto ostrova, najmä v okolí Hornej Štubne, Turčeka a Skleného zase smerovala na juhu do okolia Kremnice. Blaufus, (Krahule), Koprnica (Kopernica), Konošov (Kunešov), Lúčky, Piarg (Kremnické Bane), Píla Tekovská (Píla), Nová Lehôta (Nová Lehota) a Janova Lehota boli sídlami, v ktorých dominovalo nemecké obyvateľstvo, Ešte aj v roku 1919 sa v nich celkovo podieľalo nemecké obyvateľstvo v priemere až 79 %.³³⁶ Odtiaľ nemecké osídlenie prechádzalo smerom na Handlovú. Ďalšie výraznejšie nemecké osídlenie malo centrum vo Veľkom Poli. V tejto oblasti dochádzalo len veľmi pozvoľna k znižovaniu podielu nemeckého obyvateľstva. Dokazujú to výsledky sčítania ľudu z roku 1940, kedy dokonca v tomto priestore existoval najsilnejší nemecký národnostný región.³³⁷ V okrese Kremnica bolo v čase tohto cenzu prítomných až 52 % osôb s nemeckou národnosťou.³³⁸

Kartogram č. 46: Podiel osôb s nemeckou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1921³³⁹

Posledným a treba povedať, že aj najväčším nemeckým jazykovým priestorom bol Spiš. Hustejšie bola nemeckým obyvateľstvom osídlená stredná časť severného Spiša, a to už od stredoveku. Hoci sa v priebehu storočí aj prejavovali pomalé tendencie znižovania nemeckého obyvateľstva, nemecký ráz Spiš nestratil ani vznikom Československej republiky. Kým v roku 1880 tvorilo nemecké obyvateľstvo na Spiši približne 29 %, po vzniku Československa sa podľa výsledkov v mimoriadnom sčítaní ľudu tu predstavovali ešte stále skoro štvrtinu z prítomného obyvateľstva.³⁴⁰ Z väčších a významnejších miest je treba spomenúť Kežmarok,

³³⁶ Soznam miest..., c. d., s. 102-104.

³³⁷ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d., s. 49.

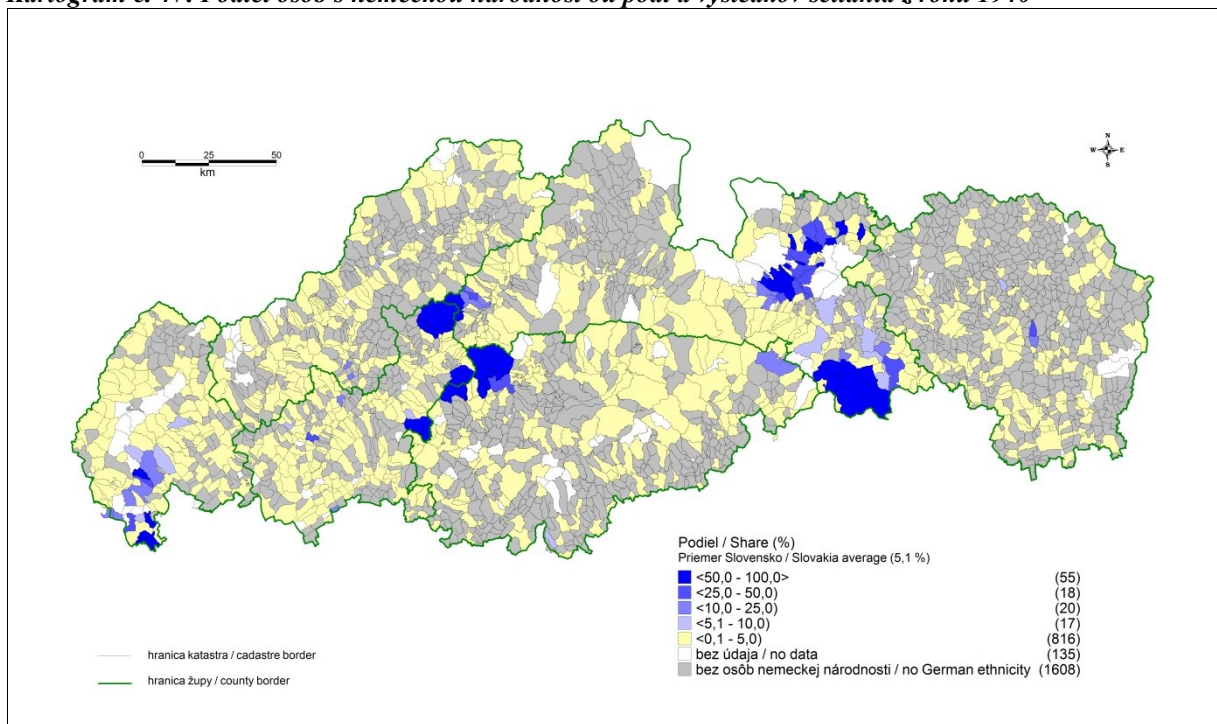
³³⁸ SNA, f. ŠPŠÚ, krab. č. 38, bez sign.

³³⁹ Štatistický lexikón 1927..., c. d.

³⁴⁰ TIŠLIAR, Pavol. Šrobárov popis..., c. d., s. 116.

Levoču, ale aj v strednej časti Spiša Spišskú Novú Ves, na juhu okolie Gelnice, Smolníka. Mnohé obce, v ktorých sa v roku 1880 nachádzalo nemecké obyvateľstvo dominantné (vyše 75 %) si udržiavalo vysoký nadpolovičný podiel tohto obyvateľstva aj neskôr v medzivojnovom období. Na Gelnické osídlenie nadväzoval nemecký jazykový výbežok smerom do severnej časti Abovsko-turnianskej župy (Štós, Vyšný a Nižný Medzev). Zo stredného Spiša zasa nemecké osídlenie pokračovalo do oblasti severovýchodného Gemeru, kde sa ešte na začiatku 14. storočia vytvoril významný nemecký jazykový ostrov Dobšiná. Ten sa rovnako udržal až do vzniku Československa. Obyvateľstvo nemeckej národnosti tu malo vyše tretinové zastúpenie.³⁴¹

Kartogram č. 47: Podiel osôb s nemeckou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1940³⁴²

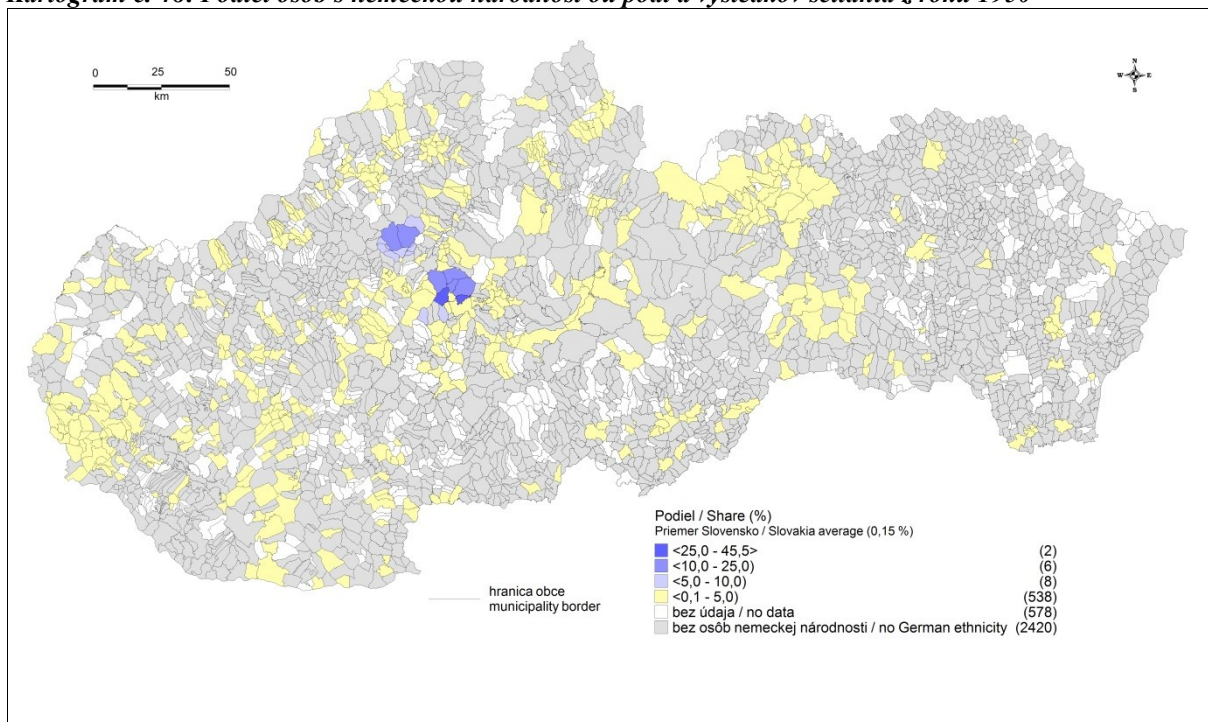
Nemecké obyvateľstvo sa stalo po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) a odčlenení rozsiahlych, najmä južných častí Slovenska k Maďarsku, najpočetnejšou menšinou na Slovensku. Navyše sa táto minorita, resp. jej politické špičky, reprezentované najmä Nemeckou stranou (Deutsche Partei) mohli politicky oprieť o zahraničného spojencu, Nemecko. V čase sčítania ľudu z roku 1940 sa k tejto národnosti prihlásilo skoro 130 tis. obyvateľov. Spomenuli sme už, že sa vyskytli počas tohto sčítania aj prípady, keď sa k nemeckej národnosti prihlásili aj ľudia, ktorí zrejme mali nemeckých predkov, ale sami už komunikovali slovensky a nepoznali nemecký jazyk. Politicky však napokon boli za Nemcov uznaní aj sčítaním 1940. Opačným extrémom boli Nemci (tzv. Mantáci) v Medzeve, kde sa kvôli odporu voči politike F. Karmasina z Deutsche Partei prihlásili k maďarskej národnosti.

Ukončenie vojny sa osôb nemeckej národnosti dotklo bezpochyby najvýraznejšie. Došlo k ich odsunu z Československa.³⁴³ Podľa sčítania z roku 1950 sa k nemeckej národnosti na Slovensku prihlásilo už len 5179 osôb.³⁴⁴

³⁴¹ TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná štruktúra Gemera..., c. d., s. 120 a n.

³⁴² TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d.

Kartogram č. 48: Podiel osôb s nemeckou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1950³⁴⁵

VI.6.4 Rusínske obyvateľstvo

Rusínske obyvateľstvo bolo aj v minulosti spájané predovšetkým s počiatkami a rozvojom valašskej kolonizácie, ktorá prebehla cez územie Slovenska v 14. – 16. storočí,³⁴⁶ ale rovnako aj s gréckokatolíckym, neskôr pravoslávny m náboženstvom. Toto obyvateľstvo predstavovalo z hľadiska multietnického Slovenska jeden z najstabilnejších prvkov, s približne 3% podielom v populácii Slovenska. Geograficky bolo usadené predovšetkým na severovýchode Slovenska, no v staršom období, ešte v polovici 19. storočia početnejšie aj na juhovýchode. Rusínske obyvateľstvo podliehalo, rovnako ako nemecké obyvateľstvo, dlhodobej asimilácii, ale zachovalo si prvky vlastnej kultúry, jazyk. Ústup možno zaznamenať v 19. storočí na juhovýchode Slovenska, kde došlo vplyvom maďarského, ale sčasti aj slovenského jazykového prostredia prakticky k úplnej asimilácii Rusínov. Už výsledky sčítania ľudu z roku 1880 preukázali výrazný ústup Rusínov v tomto priestore a v ďalšom období prakticky takmer úplný zánik rusínskeho osídlenia na juhovýchode. Udržovali sa ale na severovýchodnom Slovensku, kde v mnohých sídlach aj rusínsky jazyk dominoval. Išlo predovšetkým o prihraničné okresy severovýchodného Slovenska.

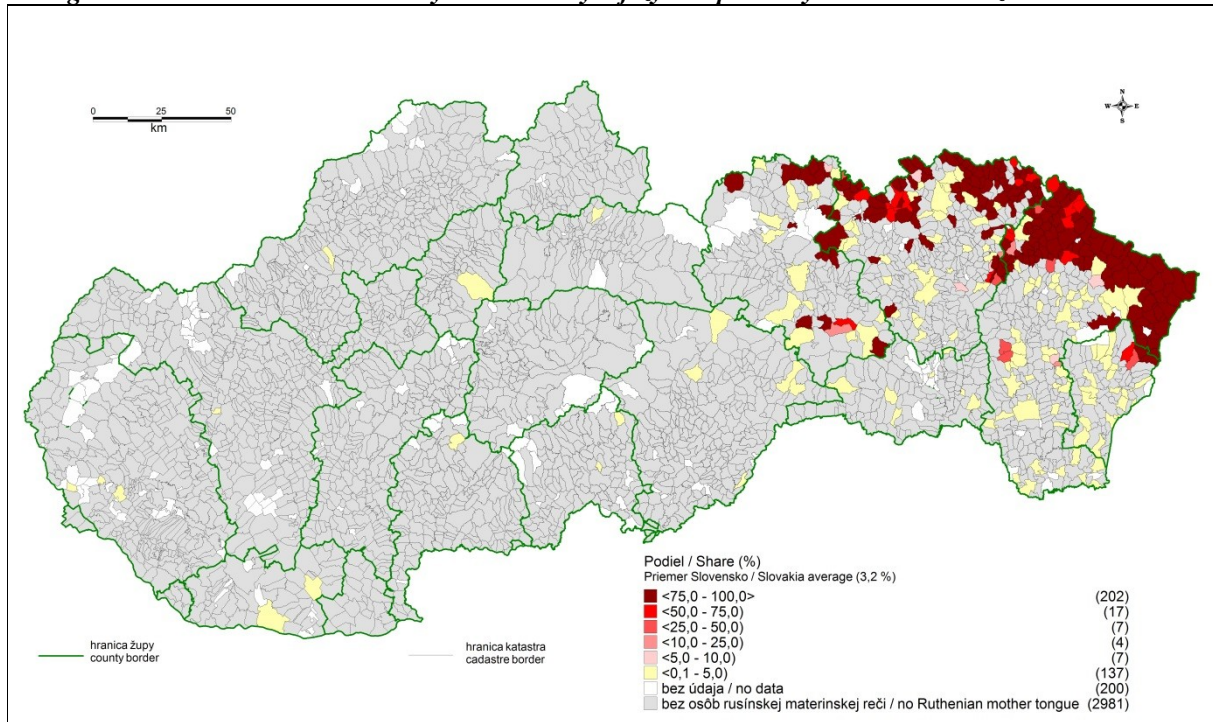
³⁴³ Existujú viaceré údaje v rozsahu 70 – 120 tis. pri odsunoch. Pozri bližšie ŠUTAJ, Štefan. Výmena obyvateľstva..., c. d., s. 10; tiež SCHVARC, Michal – HANULA, Matej. Evakuácia nemeckého obyvateľstva zo Slovenska (1944 – 1945) v kontexte migračných pohybov etnických Nemcov v juhovýchodnej Európe koncom II. svetovej vojny. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948). Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 407.

³⁴⁴ BENŽA, Mojmir et al. Národnostný atlas..., c. d., 41.

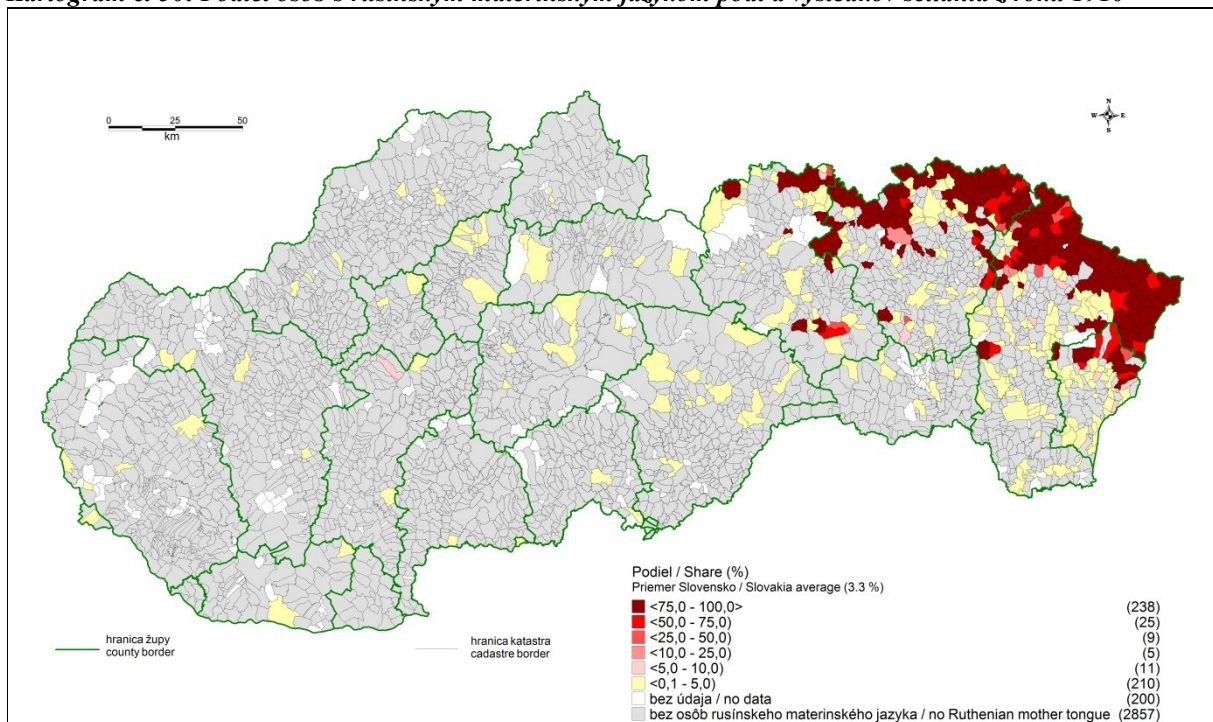
³⁴⁵ Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

³⁴⁶ JANTO, Juraj. Salašný chov oviec v Detve a na Slovensku. In: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, č. 2/2016, s. 95.

Kartogram č. 49: Podiel osôb s rusínskym materinským jazykom podľa výsledkov sčítania z roku 1880³⁴⁷

Kartogram č. 50: Podiel osôb s rusínskym materinským jazykom podľa výsledkov sčítania z roku 1910³⁴⁸

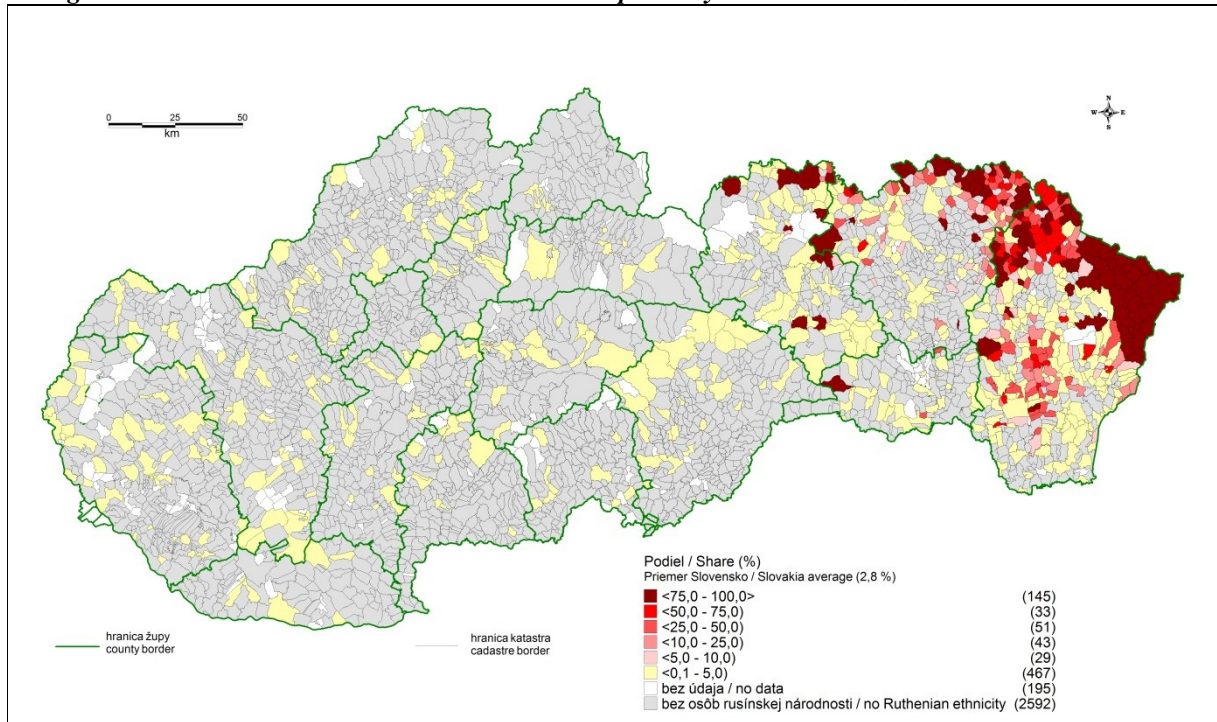
Problémom, ktorý poznačil do určitej miery štatistické výsledky za toto obyvateľstvo predstavovalo časté stotožňovanie Rusov a Rusínov (maďarsky *orosz*, *ruthén*), ale aj etnicity s náboženstvom. Tento „efekt“, ktorý však reálne neplatil, sa častejšie objavoval už v 19. storočí. Poznačil napríklad výsledky cenzu 1910 a vyskytoval sa aj počas medzivojnového obdobia.

³⁴⁷ Népszámlálás 1880.

³⁴⁸ Népszámlálás 1910.

bia, predovšetkým v agitácii a spájaní Rusov a Rusínov do jednej národnosti. Po ruskej revolúcii sa do Československa dostala početnejšia ruská emigračná vlna, doplnená napríklad aj manželkami československých legionárov, ktorí pôsobili v Rusku. Silnejúce pozície ruskej emigrácie vytvorili aj predpoklad novej definície rusínskej národnosti v Československu. A. Boháč zdôvodnil túto zmenu v analytickej časti sčítania ľudu z roku 1921 uviedol, že v roku 1919, keď sa uskutočnil na Slovensku mimoriadny cenzus, bola nesprávne prevzatá rusínska reč ako základ národnosti.³⁴⁹

Kartogram č. 51: Podiel osôb s rusínskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1919³⁵⁰

Významnejší ruský demograf Alexej Petrov, pôsobiaci v Československu, tvrdil, že rusínska národnosť neexistuje a v súvislosti s popisom ľudu z roku 1919 hovoril len o ruskej národnosti.³⁵¹ Pokúsil sa analyzovať výsledky získané popisom 1919 v Zemplínskej, Šarišskej a Spišskej župe a dospel k záveru, že počet osôb ruskej národnosti v týchto častiach nebol správne zistený a tým bol výraznejšie nižší podiel ruského obyvateľstva na východnom Slovensku. Svoje tvrdenia opieral hlavne o porovnanie výsledkov sčítaní ľudu z roku 1900 a 1910. Podľa jeho výskumu za posledných 130 rokov, teda od zostavenia Tereziánskeho lexikónu sídiel z roku 1773 ostali slovensko-ruské etnické hranice nezmenené. Tým dal jasne najavo svoj nesúhlas s výsledkami publikovanými v Sozname miest. Zároveň vyslovil presvedčenie, že výsledky pravidelného sčítania z roku 1921 budú presnejšie.³⁵² Treba však dodať, že ruská národnosť bola v cenzu 1919 vykazovaná samostatne, zaradená však bola medzi ostatné národnosti. Spomenuli sme už, že v nasledujúcich medzivojnových sčítaniach bol

³⁴⁹ BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu..., c. d., s. 77*.

³⁵⁰ Soznam miest..., c. d.

³⁵¹ PETROV, Alexej: K otázce slovensko-ruské etnografické hranice. In: Česká revue XVI./1923, č. 5 - 6, s. 115-119 a 234-243.

³⁵² Tamže, s. 240-243.

problém etnickej identity riešený spojením Rusínov do väčšej, širšej národnostnej skupiny, keď sa hovorilo len o akomsi dialekte, menších jazykových rozdielov od ostatných skupín „rusky“ hovoriaceho obyvateľstva. Oficiálne ruská národnosť predstavovala „*Podkarpatskú vetvu Ruského národa*.“ V cenzu 1921 tak bola vytvorená skupina ruskej, veľkoruskej, ukrajinskej a karpatskoruskej národnosti. Ak však porovnáme výsledky, ktoré rusínske obyvateľstvo dosiahlo v sčítaní 1910, kde sa podieľali približne 3% podielom na obyvateľstve Slovenska, s výsledkami z roku 1921, beztak došlo k ďalšiemu zníženiu ich podielu. Pochopiteľne pre rusínskych predstaviteľov znamenali tieto výsledky veľké sklamanie. Sčítanie z roku 1921 označili za nesprávne organizované a obvinili slovenskú stranu z dezorientácie a nátlaku.³⁵³ Problémom starších cenzov bolo aj stotožnenie Rusínov s gréckokatolíkmí, na čo sa poukazyvalo aj po vzniku Československa. Napríklad zemplínsky župan Michal Slavík zverejnil 4. februára 1921 leták, v ktorom reagoval na rusínsku (ruskú) propagandu hlásajúcu, aby sa všetci gréckokatolícki veriaci prihlásili za Rusínov.³⁵⁴ V praxi to potom znamenalo, že rusínska propaganda považovala územie až po Poprad za rusínske.³⁵⁵ Český etnograf Jan Húsek, ktorý podrobne preskúmal a vyznačil slovensko-rusínske pomedzie na severovýchodnom Slovensku však svojim výskumom potvrdil, že toto stotožňovanie v 20. rokoch 20. storočia neplatilo. Potvrdil, že gréckokatolícke náboženstvo nemožno spájať len s Rusínmi a rímskokatolícke v priestore severovýchodného Slovenska zase iba so Slováckmi.³⁵⁶ Prakticky už výsledky sčítania 1910 preukázali, že nemožno považovať za znak rusínskej etnicity gréckokatolícke vierovyznanie. Z celkového počtu osôb hlásiacich sa k východnému katolíckemu rítu bola len asi polovica s rusínskym materinským jazykom.³⁵⁷ Výsledky medzivojnových sčítaní boli pre rusínsku politickú reprezentáciu veľkým sklamaním. Podobne totiž dopadli výsledky zo sčítania 1930, kedy bola pozmenená národnosť na ruskú a maloruskú, kam zahrnuli aj Rusínov.³⁵⁸

Najkoncentrovanejší boli Rusíni hlavne v Medzilaboreckom, ale aj Sninskom regióne (severná časť Zemplínskej župy), kde vo veľkej časti obcí aj v medzivojnovom období predstavovali dominantnú národnosť. Okres Snina v roku 1919 vykazoval až 72 % Rusínov, hoci v ďalšom období tu ich podiel mierne klesal. Čisto rusínskymi obcami boli Inovce, Jalová, Klenová, Šmigovce (Šmigovec) a Ruská Volová, severnejšie ešte Kolbasov.³⁵⁹

V Medzilaboreckom okrese výrazne poklesol medzi rokmi 1919 a 1921 podiel československej národnosti z 35,5 % na menej ako 9 %, práve v prospech ruskej, veľkoruskej, ukrajinskej a karpatoruskej národnosti. Ako uviedol J. Húsek, vplyvom politického pôsobenia nie-

³⁵³ ŠVORC, Peter. *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov : Univerzum, 2003, s. 191-192.

³⁵⁴ SNA, f. MPS, sign. č. 2222/1921 prez. „...nie je pravda, že by každý gréckokatolík bol Rusom, tým menej Rusínom, lebo nemôže byť Rusom ten, kto nevie rusky, a kto práve tak rozpráva /hutorí/ slovensky, ako jeho súrod rímskokatolík, kalvín lebo evanjelik...Je pravda, že majú inú vieru, vieru gréckokatolícku, ktorú prezývajú ruskou vierou, ale preto oni nezostanú a nie sú Rusmi, práve nie tak ako rímskokatolícki Slováci, kalvínsky alebo evanjelický Slováci nie sú Maďarmi alebo Nemcami. Každý z nás zadržme si a zahlásme svoju vieru ale všetci slovensky hovoriaci Zemplínčania hlásme sa smelo a hrdo za Slovákov.“

³⁵⁵ LETZ, Róbert. *Postavenie gréckokatolíkov slovenskej národnosti v rokoch 1918 – 1950*. In: *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodovania po súčasnosť*. Bratislava : Slavistický kabinet SAV, 2000, s. s. 104.

³⁵⁶ HÚSEK, Jan. *Národopisná hranice...*, c. d., s. 87 a n.; 345 a n.

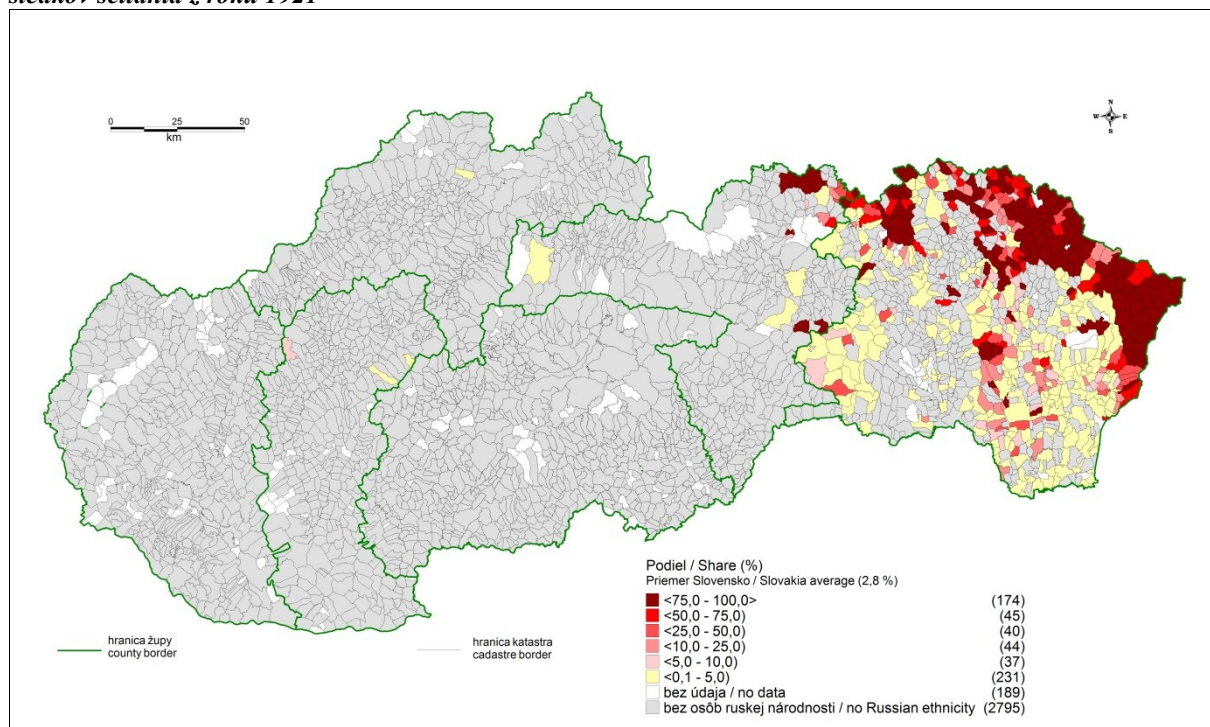
³⁵⁷ Bližšie pozri KONEČNÝ, Stanislav. *Rusíni na Slovensku a rozpad Rakúsko-Uhorska*. In: *Stredoeurópske národy na krížovatkách novodobých dejín 1848 – 1918*. Zost. P. Švorc a L. Harbuľová. Prešov : Univerzum : 1999, s. 290 a n.

³⁵⁸ ČSS zv. 98, s. 46*.

³⁵⁹ *Soznam miest...*, c. d., s. 143-145.

koľkých jednotlivcov v tomto okrese silno stúplo rusínske povedomie, čo sa aj odrazilo na celkových výsledkoch sčítania v roku 1921.³⁶⁰ Vyšší podiel osôb tejto národnosti a jazyka bol aj v oblasti severného Šariša (Svidnícky a Bardejovský región) a na severnom Spiši (Spišskostaroveský, ale aj časť Levočského regiónu).

Kartogram č. 52: Podiel osôb s ruskou, veľ'koruskou, ukrajinskou a karpatoruskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1921³⁶¹

V krajinškom súpise z roku 1938 došlo k návratu k rusínskej národnosti a v cenzu 1940 bola najskôr táto skupina obyvateľov zaradená do ruskej národnosti a následne po skončení sčítania znova ako rusínska národnosť.³⁶² Táto problematika sa dodatočne riešila až počas revízie cenzu, v priebehu roku 1941. Podnetom sa stala žiadosť župana Šarišsko-Zemplínskej župy, v ktorej žila najpočetnejšia skupina tohto obyvateľstva. Pavel Horváth, predseda Štátneho štatistického úradu v Bratislave, sa pritom nesnažil definitívne vyriešiť národnostný pojem tejto etnickej skupiny, ktorej sa príslušníci podľa miestneho dialektu označovali ako Rusíni, Rusi, Rusnáci, Huculi, Ukrajinci či Malorusi, ale preto, že sa chcel vyhnúť nedorozumeniu a drobeniu. „*Nemienil posilniť jeden z troch politických smerov, na ktoré sa delila svojho času vzdelanejšia rusínska pospolitosť. Na toto stanovisko vládnej politiky vtedajšieho československého štátu pôsobila akiste i tá okolnosť, že východná autonómna časť bývalej Československej republiky menovala sa Podkarpatská Rus a nie Podkarpatské Rusínsko.*“³⁶³ Župný úrad v Prešove odporučil, aby sa tento problém riešil návratom k predchádzajúcemu úzu, ktorý sa používal ešte za monarchie. Vtedy sa termínom Rus definovala len osoba, ktorá pochádzala priamo z Ruska a domáce obyvateľstvo sa označovalo ako rusínske. Štatistický úrad v tomto smere nemal výhrady a ministerstvo vnútra navrhlo predsedníctvu vlády, aby bol

³⁶⁰ HÚSEK, Jan. *Národopisná hranice mezi Slováci a Karpatorusy*. Bratislava : Prúdy, 1925, s. 383.

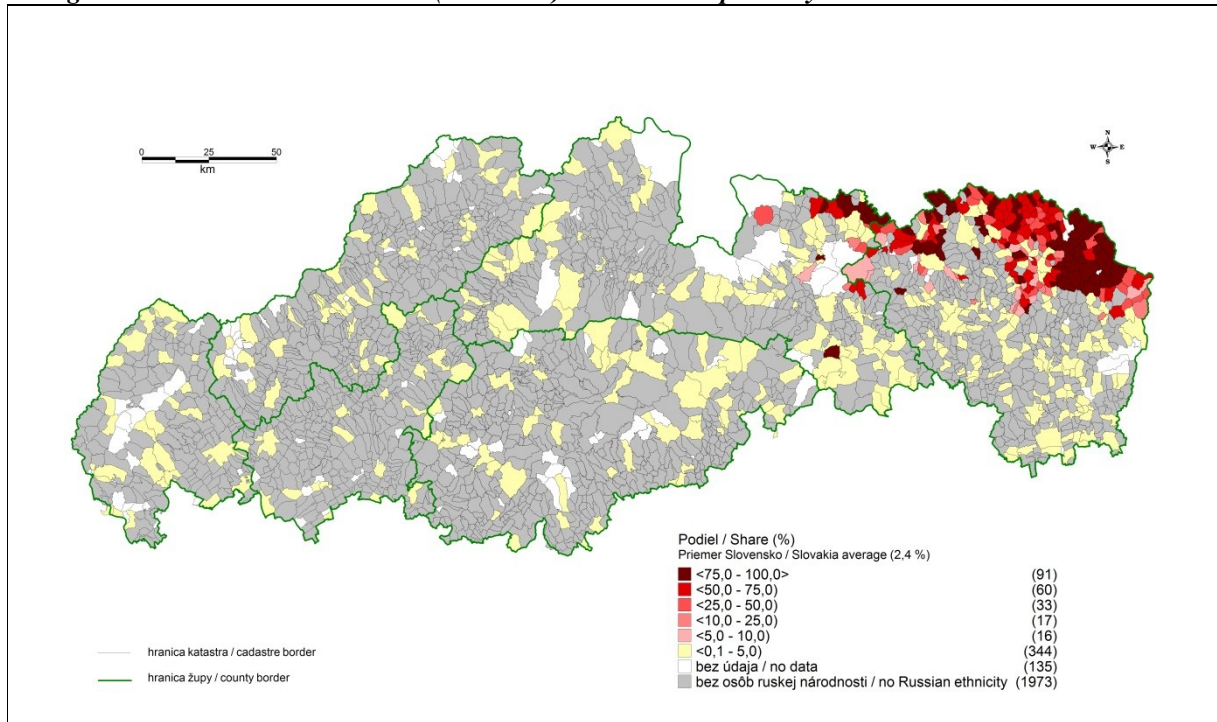
³⁶¹ Štatistický lexikón 1927..., c. d.

³⁶² SNA, f. MV, sign. č. 5668/1941.

³⁶³ Tamže.

problém vyriešený jej osobitným uznesením. K tomu došlo 30. októbra 1941, keď sa vláda uzniesla na tom, „že príslušníci tej etnickej skupiny, ktorí sa označujú ... Rusinmi alebo Rusmi, Rusňákmi, Huculmi, Malorusmi atď. a prihlásili sa pri poslednom sčítaní ľudu k uvedeným národnostiam a boli zaznačení pri sčítaní ľudu ako príslušníci rusinskej atď. národnosti, majú byť v publikáciách Štátneho štatistického úradu označovaní za Rusinov. Tí jednotlivci, ktorí sa narodili na Ukrajine alebo Rusku ... môžu sa deklarovat' za Ukrajincov alebo Rusov.“³⁶⁴

Kartogram č. 53: Podiel osôb s ruskou (rusínskou) národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1940³⁶⁵

Ukončenie vojenského konfliktu a obnova Československej republiky sa výraznejšie dotkla aj rusínskeho obyvateľstva. Na základe československo-sovietskych dohôd z rokov 1945 a 1946 došlo k odstúpeniu Podkarpatskej Rusi. V tejto súvislosti bolo umožnené ruskému, ukrajinskému a bieloruskému obyvateľstvu Československa optovať sovietske štátne občianstvo.³⁶⁶ Celkovo sa tohto presídlenia zúčastnilo skoro 12,5 tis. československých obyvateľov.³⁶⁷ Drvivá väčšina, vyše 12 tis. osôb, pochádzala zo severovýchodného Slovenska, z presídleneckých rajónov Bardejov, Humenné, Medzilaborce a Prešov.³⁶⁸ Aj z tohto dôvodu poklesol podiel osôb rusinskej, ruskej a ukrajinskej národnosti na Slovensku na 1,2 % (t.j.

³⁶⁴ Tamže.

³⁶⁵ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d.

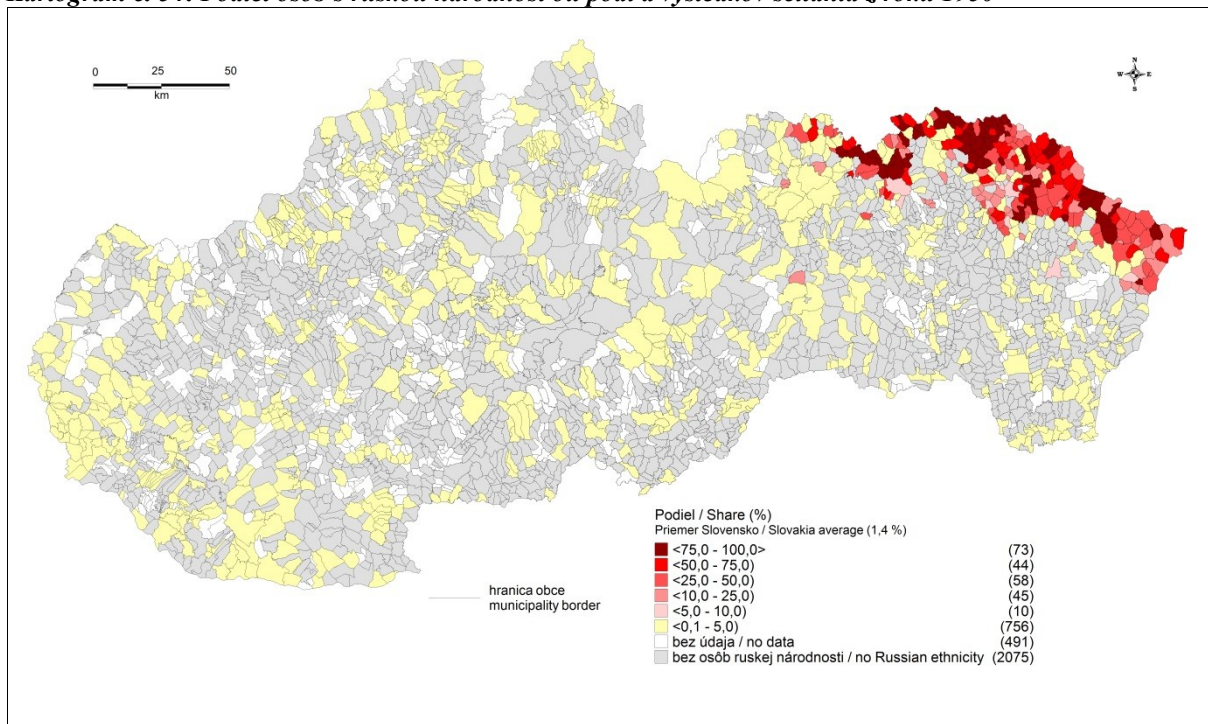
³⁶⁶ ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan. Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947). Bratislava : Goralinga, 2011, s. 15.

³⁶⁷ Tamže, s. 156.

³⁶⁸ ŠMIGEL, Michal. Presídlenie slovenských Rusínov do ZSSR (1947) v kontexte povojnovej československo-sovietskej výmeny obyvateľstva. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948). Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 506.

48 231 osôb) podľa výsledkov sčítania 1950. Len pre predstavu, v roku 1930 sa k týmto národnostiam hlásilo vyše 95 tis. osôb na Slovensku.³⁶⁹

Kartogram č. 54: Podiel osôb s ruskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1950³⁷⁰

VI.3. Židovské obyvatelstvo

Už v úvode tejto kapitoly sme spomenuli, že sa židovské obyvatelstvo štatisticky vymykalo z etnickej (jazykovej) evidencie. Osoby izraelského vyznania používali prevažne maďarský, nemecký a slovenský jazyk nielen v bežnom styku, ale aj v domácom prostredí. Preto do sčítania 1910 boli registrovaní v rámci týchto jazykových skupín. Po vzniku Československa sa ale začala táto prax meniť. Už mimoriadne sčítanie z roku 1919 umožňovalo zapisovať židovskú národnosť, hoci nebola oficiálne uvádzaná ani v inštrukcii pre sčítacích komisárov, ani propagovaná medzi obyvateľstvom. Zachytili ju v sčítacom hárku v stĺpci „iná národnosť“.³⁷¹ V nasledujúcom sčítaní už oficiálne židovská národnosť patrila k tzv. definovaným, teda aj riadne vykazovaným. Československá štatistika v podstate využila možnosť znížiť štatisticky podiely nemeckej a maďarskej menšiny, ku ktorým sa toto obyvatelstvo predtým hlásilo. Na Slovensku využila možnosť prihlásiť sa k židovskej národnosti v medzivojnovom období približne polovica osôb s izraelským vierovyznaním.

Osoby židovskej národnosti neboli z celoslovenského pohľadu výraznejšie koncentrované do väčších národnostných ostrovov či kompaktnějších regiónov. Typické pre túto skupinu bola hlavne koncentrácia lokálneho charakteru. Žili vo vyššom počte najmä vo väčších sídlach (mestách) a správnych centrách. Početnejšie skupiny žili aj na slovenskom vidieku, najmä v oblasti východného Slovenska. Židovská národnosť v medzivojnovom období nebola viaza-

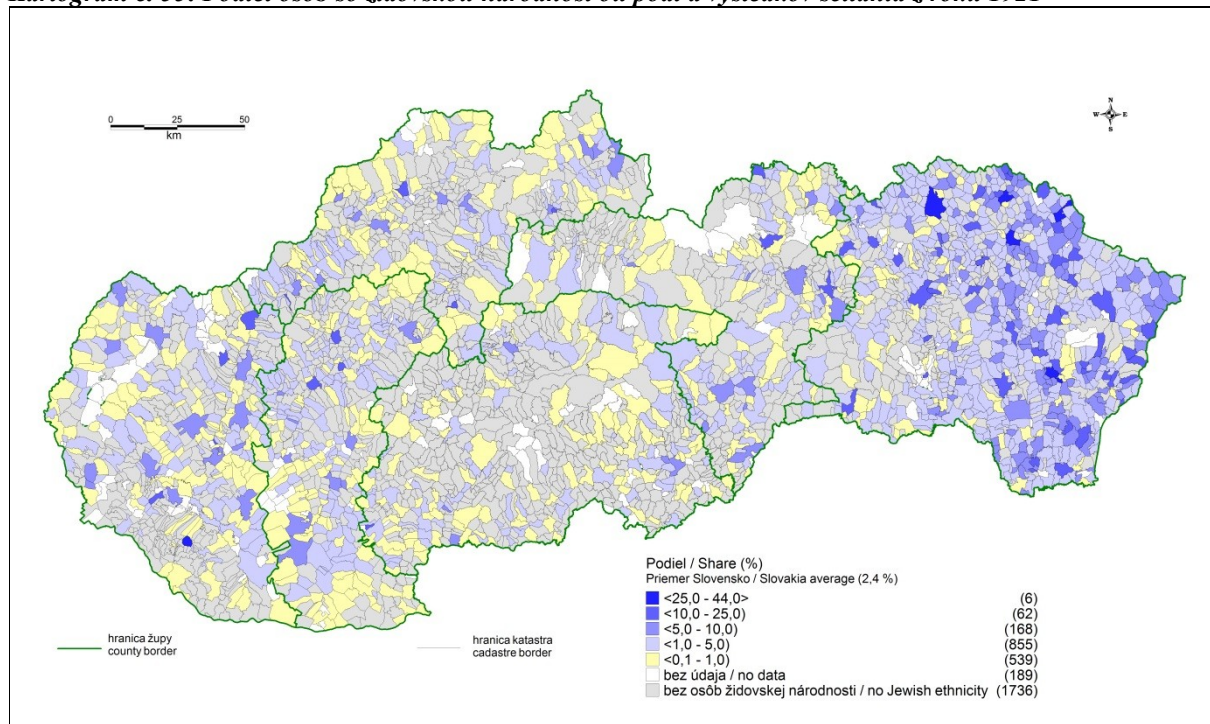
³⁶⁹ BENŽA, Mojmir et al. *Národnostný atlas...*, c. d., s. 41.

³⁷⁰ *Sčítání lidu 1950, obecní třídění...*, c. d.

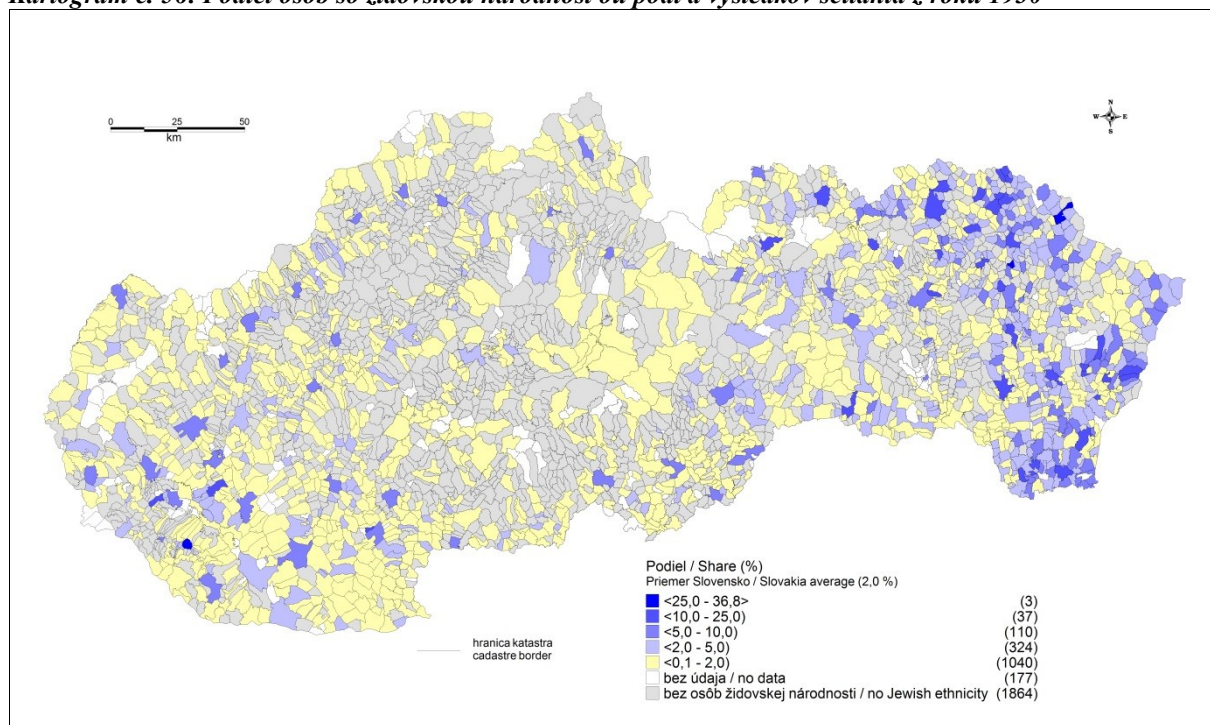
³⁷¹ TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu...*, c. d., s. 84 a n.

ná prakticky na žiadny ďalší znak. Oporou pri sčítaní nebol ani materinský jazyk, ale ani náboženské vyznanie. Napriek tomu väčšina osôb, ktorá sa hlásila v medzivojnovom období k židovskej národnosti patrila konfesionálne k izraelitskému vierovyznaniu. Ako sme už spomenuli, neplatilo to ale opačne.

Kartogram č. 55: Podiel osôb so židovskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1921³⁷²

Kartogram č. 56: Podiel osôb so židovskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1930³⁷³

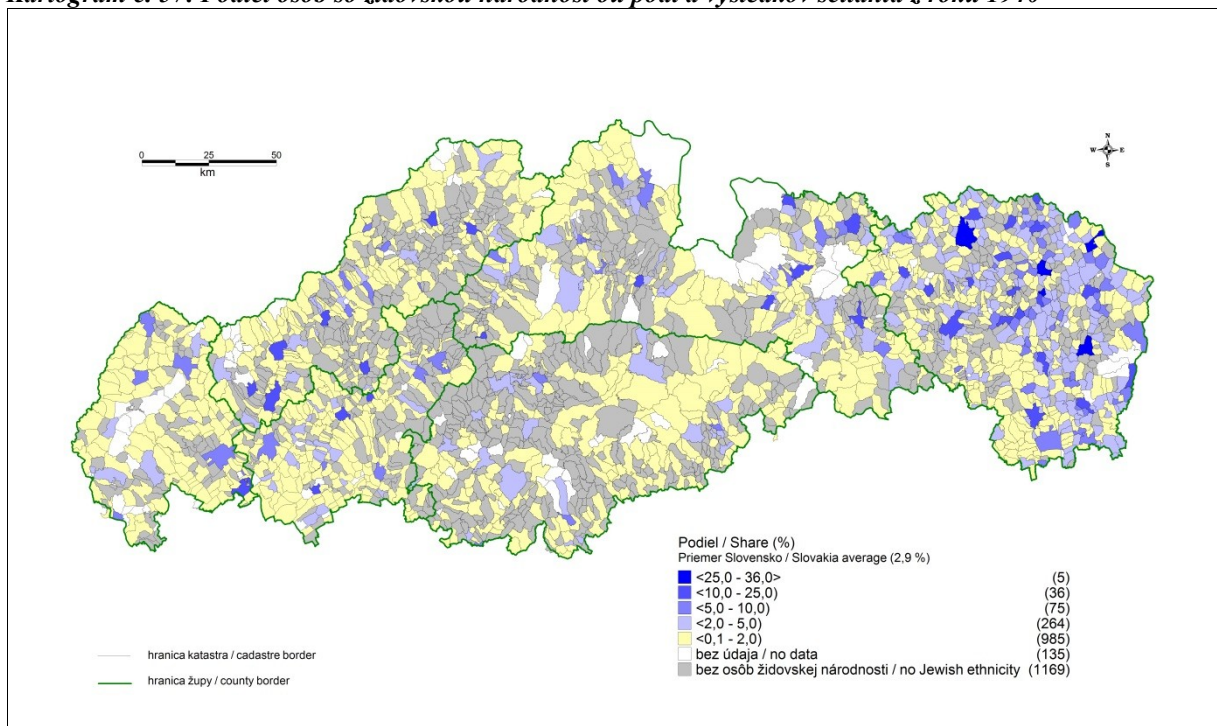
³⁷² Štatistický lexikón 1927..., c. d.

³⁷³ Štatistický lexikón obcí... 1936, c. d.

Regionálne boli osoby židovskej národnosti početnejší najmä na východnom Slovensku. V medzivojnovom období tak okresy Stropkov, Michalovce, ale aj Bardejov vykazovali aj vyše 7% podiel tohto obyvateľstva.

Po územných a politických zmenách, ku ktorým došlo v roku 1938, a vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) bolo židovské obyvateľstvo prenasledované a perzekvované. Osoby izraelského vierovyznania, ale aj osoby, ktoré konvertovali zo židovskej viery na inú, mali povinnosť hlásiť sa k židovskej národnosti.³⁷⁴ Zdôraznené to bolo predovšetkým pri organizovaní sčítania ľudu z roku 1940. Výsledkom tejto povinnosti bolo aj štatistické zvýšenie počtu osôb židovskej národnosti oproti predchádzajúcemu krajiniskému súpisu z roku 1938. Kým v roku 1938 bolo na Slovensku prítomných ani nie 29 tis. Židov, v roku 1940 to bolo skoro 74,5 tis. osôb so židovskou národnosťou.³⁷⁵ Spravidla väčšie sídla preukazovali vyšší podiel židovského obyvateľstva. V Košiciach tvorili v roku 1921 asi desatinu, v Bratislave približne 4,5 % prítomného obyvateľstva. V roku 1930 sa tieto hodnoty iba mierne znížili, keď Košice zaznamenali necelých 9 % a Bratislava niečo cez 4% podiel osôb židovskej národnosti.

Kartogram č. 57: Podiel osôb so židovskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1940³⁷⁶

Perzekúcie židovského obyvateľstva sa týkali počas druhej svetovej vojny prakticky všetkých oblastí života, z ktorých boli Židia postupne vylúčení. Vyvrcholením represálií v Slovenskej republike (1939 – 1945) bolo prijatie rasového princípu a transporty židovského obyvateľstva mimo Slovensko do koncentračných táborov, v ktorých väčšina zahynula. Výsledkom tak bolo výrazné zníženie počtu osôb židovskej národnosti, ktorí napokon na Sloven-

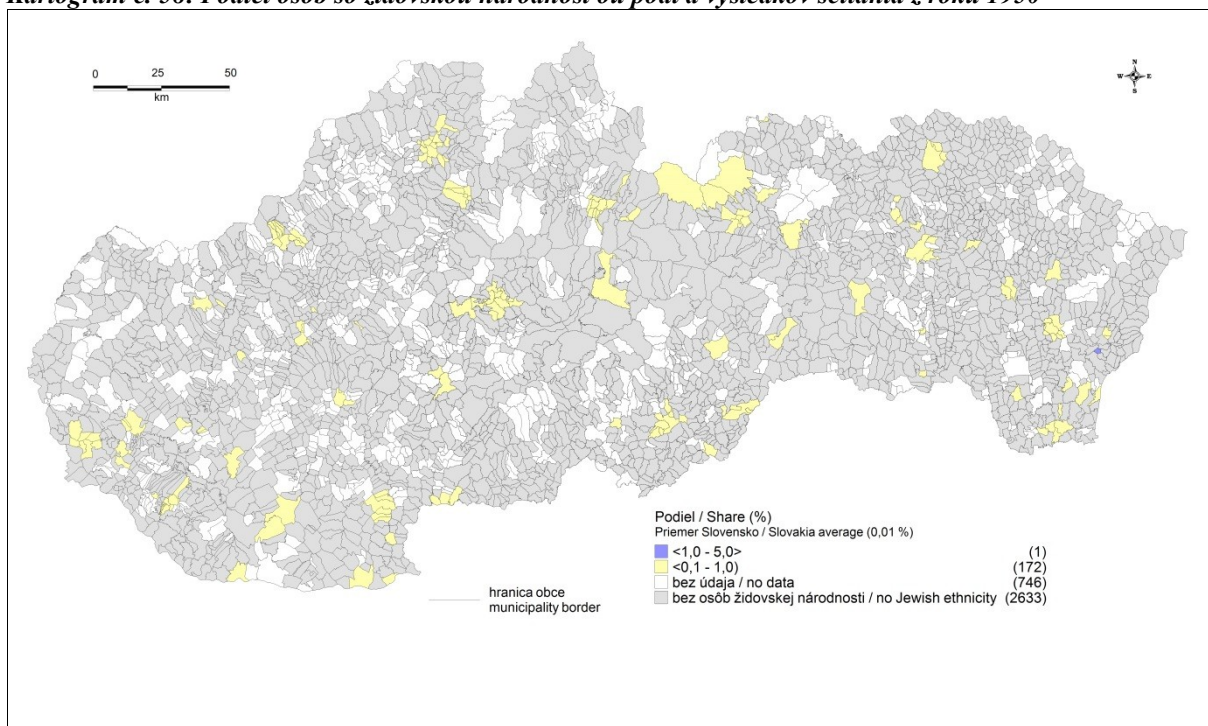
³⁷⁴ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, sign. č. D – 1732/44.

³⁷⁵ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d., s. 51.

³⁷⁶ Tamže.

sku vojnu prežili a ostali. Podľa sčítania ľudu z roku 1950 sa k židovskej národnosti prihlásilo oficiálne už len 307 osôb.³⁷⁷ Tento počet nepotrebuje ďalší komentár.

Kartogram č. 58: Podiel osôb so židovskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1950³⁷⁸

VI.6. Obyvateľstvo iných jazykov a národností

Doposiaľ sme sa zaoberali najpočetnejšími etnikami. Popri nich však na Slovensku žili rôzne ďalšie skupiny obyvateľstva, ktoré sa odlišovali svojim jazykom, kultúrou, spôsobom života. Neboli príliš početné. V roku 1880 síce predstavovalo túto skupinu vyše 100 tis. obyvateľov, no išlo aj o dôsledok toho, že sa jazyk zisťoval prvýkrát. Až vyše 77 tis. osôb z toho nemalo uvedený žiadny materinský jazyk.³⁷⁹ Pri ostatných sčítaniach sa podiel iných národností pohyboval na priemernej úrovni 1-2%.

Medzi najpočetnejšie iné národnosti patrilo bezpochyby rómske obyvateľstvo. Okrem starších uhorských cenzov, kde sa zapisoval aj osobitne cigánsky jazyk, bolo v roku 1893 v Uhorsku vykonané aj špeciálne sčítanie rómskeho obyvateľstva. Nebral sa tu do úvahy len samotný jazyk, ale aj spôsob života, teda etnografický prieskum.³⁸⁰ Rómovia boli totiž už v 19. storočí etnikom, ktoré sa mimoriadne často identifikovalo s majoritnou spoločnosťou, v prostredí ktorej žilo. Evidentné to bolo nielen v 2. pol. 19. storočia, keď si ako materinský jazyk maďarský, slovenský a i. zapisovalo aj viacero Rómov, no rovnako aj po vzniku Československa, keď bola možnosť prihlásiť sa k osobitnej cigánskej národnosti, čo využila len drobná časť rómskej populácie. V polovici 19. storočia, na základe bachovských sčítaní, bolo

³⁷⁷ BENŽA, Mojmir et al. *Národnostný atlas...*, c. d., s. 41.

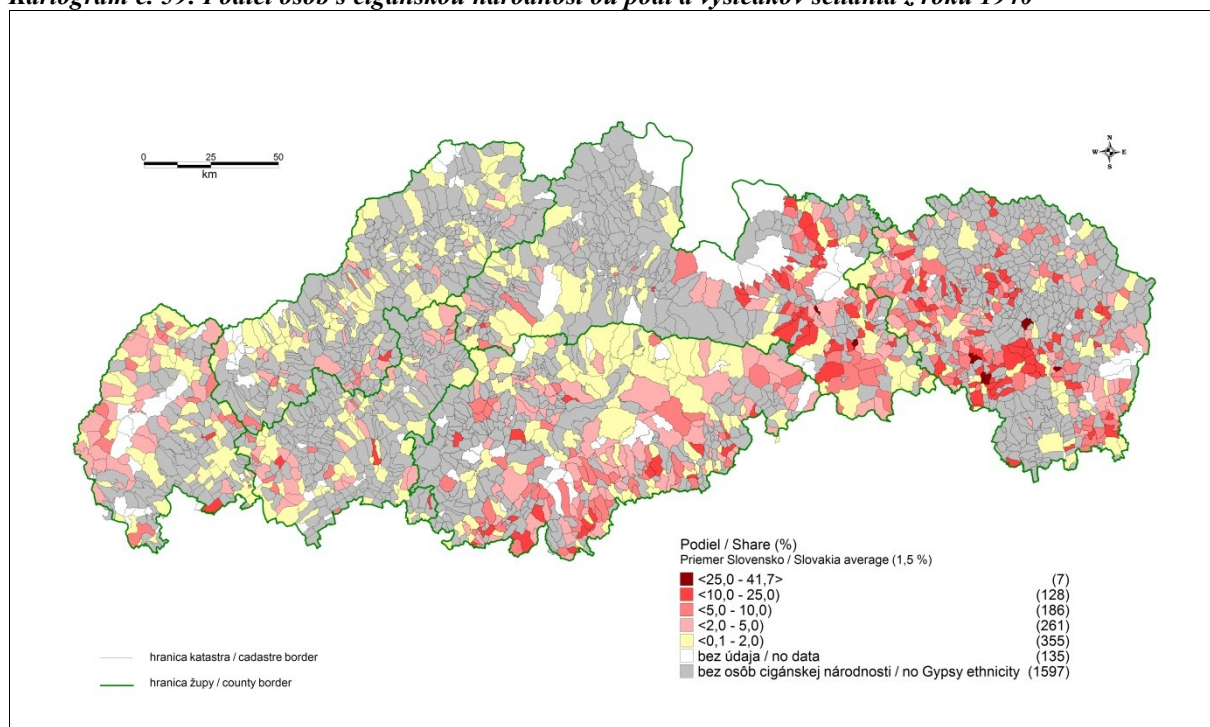
³⁷⁸ *Sčítání lidu 1950, obecní třídění...*, c. d.

³⁷⁹ Tamže.

³⁸⁰ Podrobnejšie sme sa tejto problematike venovali v príspevkoch, ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Rómovia na Slovensku podľa súpisu...*, c. d., s. 93-112; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Obraz rómskej populácie v Uhorsku...*, c. d., s. 267-297.

v Uhorsku zaregistrovaných 140 – 143 tis. Rómov. Z toho odhadom na území Slovenska žilo asi 11 tis. V nasledujúcom období ich počet postupne vzrastal. V roku 1890 ich na Slovensku žilo asi 12,5 tis.³⁸¹ Z mimoriadneho popisu ľudu z roku 1919 síce nepoznáme priamo skupinu cigánskej národnosti, nebola osobitne vyčíslená, no v roku 1921 bol údaj o počte osôb, ktoré sa prihlásili k tejto národnosti mimoriadne nízky. Nekorešpondoval so skutočnosťou. V Československej republike sa vtedy prihlásilo necelých 8,5 tis osôb k cigánskej národnosti, z toho iba 61 v západnej časti Československa. Rómovia boli v tom čase rozptýlení takmer po celom Slovensku. Pravda, išlo sčasti aj o dôsledok nízkeho počtu prihlásených osôb. V roku 1930 ich počet stúpol už na vyše 31 tisíc. Vyššia koncentrácia osôb tejto národnosti sa už pri vyššom počte osôb potvrdila hlavne na východnom Slovensku, v župách Zemplín, Šariš, Spiš a Gemer. Najviac boli koncentrovaní na juhozápade Gemeru. Podľa nasledujúcich výsledkov sčítaní počet Rómov stúpal. Na územne zmenšenom území Slovenska sa v roku 1938 prihlásilo k cigánskej národnosti vyše 26 tis. osôb a v odlišných podmienkach v roku 1940 už takmer 37,5 tis. osôb. Na tieto údaje však vplývala aj metodika sčítania, kde sa sprvu mali Rómovia povinnosť hlásiť k cigánskej národnosti. Hoci bola táto povinnosť napokon zrušená, sčítací komisári, ale pravdepodobne aj samotní Rómovia túto skutočnosť pri zbere údajov veľmi nereflektovali. Vyššia koncentrácia sa zachovávala aj v tom čase na východnom Slovensku, no početnejšie skupiny Rómov preukazne žili aj na Záhorí.³⁸² V povojnovom období sa znova počet Rómov znižoval. Identifikácia s okolím a možnosť deklarovat' národnosť sa premietla do výsledkov sčítania z roku 1950, keď sa prihlásilo k cigánskej národnosti len 3757 osôb.³⁸³

Kartogram č. 59: Podiel osôb s cigánskou národnosťou podľa výsledkov sčítania z roku 1940³⁸⁴

³⁸¹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Rómovia na Slovensku..., c. d., s. 97.

³⁸² Podrobne sme sa týmto problémom zaoberali v práci TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov obyvateľstva z roku 1940. In: Slovenská štatistika a demografia. r. 21, 4/2011, s. 3-21.

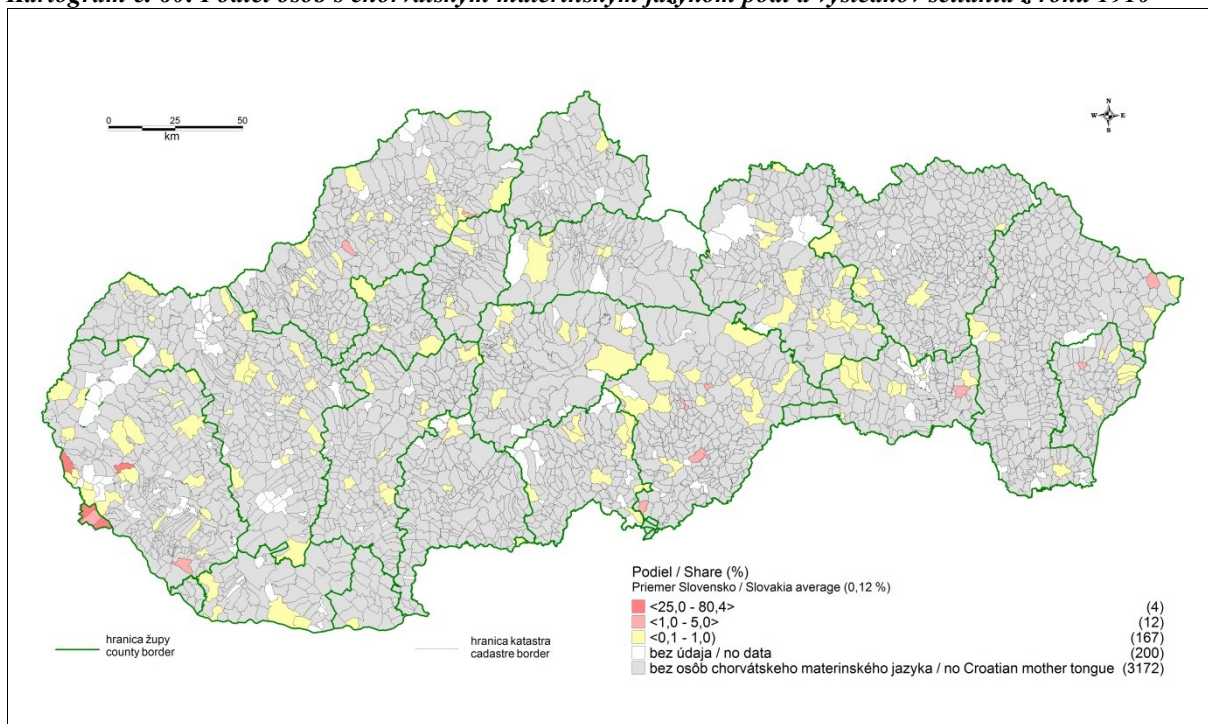
³⁸³ BENŽA, Mojmir et al. Národnostný atlas..., c. d., s. 41.

³⁸⁴ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d.

V minulosti patrilo k početnejšej minorite na Slovensku aj chorvátske obyvateľstvo, ktoré sa na Slovensko dostalo už v polovici 16. storočia.³⁸⁵ Príslušníci chorvátskeho etnika sa usadili najmä na juhozápadnom Slovensku po oboch stranách Malých Karpát, kde sa vytvorili prakticky 3 významnejšie oblasti s vyšším počtom chorvátskeho obyvateľstva. Žili v malokarpatskej oblasti (napr. Šenkvice), záhorskej (napr. Záhorská Bystrica) a v pridunajskej oblasti (napr. Jarovce, Čuňovo), ktorá bola potvrdená aj údajmi z úradného lexikónu z roku 1773. V roku 1880 tvorilo toto obyvateľstvo takmer 68,5% väčšinu v Devínskej Novej Vsi a viac ako 63% väčšinu v Chorvátskom Grobe. Vysoký podiel registrovala aj Dúbravka s takmer 27%.³⁸⁶ Ešte v čase sčítania v roku 1910 si v Chorvátskom Grobe Chorváti udržali približne 29% podiel. V tomto období už však väčšinu tvorili osoby so slovenským materinským jazykom, ktoré boli zastúpené takmer 60,5%. Ešte aj v roku 1910 tu nachádzame menší počet osôb s chorvátskym materinským jazykom. Napríklad v Devínskej Novej Vsi (Bratislava) sa k chorváčtine prihlásilo až 1164 osôb.³⁸⁷ Na druhej strane je však treba povedať, že sa pomerne rýchlo prejavil asimilačný tlak jazykového prostredia, ktorému boli Chorváti vystavení a vrcholil na prelome 19. a 20. storočia. Už v roku 1921 sa v Devínskej Novej Vsi (Bratislava) k chorvátskej národnosti neprihlásil nikto a obyvatelia obce sa v prevažnej miere prihlásili k československej národnosti.

Srbochorvátske obyvateľstvo sa znova objavilo v roku 1950, ako dôsledok pričlenenia bratislavského predmestia Jarovce a Čuňovo po 2. svetovej vojne.

Kartogram č. 60: Podiel osôb s chorvátskym materinským jazykom podľa výsledkov sčítania z roku 1910³⁸⁸

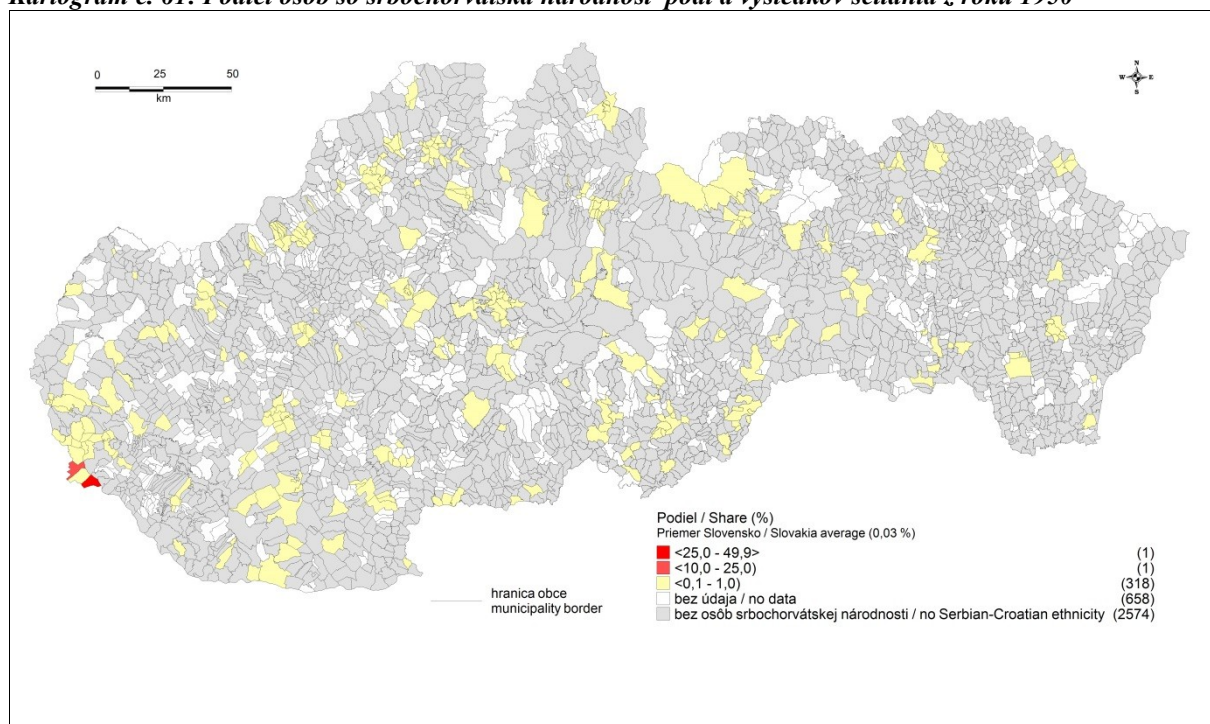
³⁸⁵ Pozri bližšie: KUČEROVÁ, Kveta. Chorváti a Srbi v strednej Európe : K etnickým, hospodárskym a sociálnym otázkam v 16. a 17. storočí. Bratislava : Veda, 1976; MAREK, Miloš. Cudzie etniká na stredovom Slovensku. Martin : Matica slovenská, 2006.

³⁸⁶ Népszámlálás 1880 II., s. 210.

³⁸⁷ Népszámlálás 1910., s. 150-151.

³⁸⁸ Tamže.

Kartogram č. 61: Podiel osôb so srbochorvátska národnosť podľa výsledkov sčítania z roku 1950³⁸⁹

Popri rómskom a chorvátskom obyvateľstve žili na Slovensku aj príslušníci rôznych ďalších jazykových skupín, no nie vo vysokom počte. Žili tu v severnej prihraničnej oblasti početní Poliaci, rozptýlene Rumuni, ktorých máme zachytených sčítaniami v rokoch 1900 a 1910.

³⁸⁹Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

VII. Náboženská skladba obyvateľstva

Skladba obyvateľstva Slovenska podľa náboženského vyznania je rovnako výsledkom dlhodobého historického vývoja. Aj Uhorsko patrilo k regiónom, ktoré v minulosti zažili mnohé náboženské trenice a vojny. Výsledkom viacerých politických, spoločenských a sociálnych zmien bola napokon nábožensky heterogénna spoločnosť.

Do 16. storočia v Uhorsku dominovala rímskokatolícka cirkev, ku ktorej sa hlásila aj väčšina obyvateľstva Slovenska. Na východnom Slovensku žili aj početnejší veriaci východného obradu, keď sa po cirkevnej schizme v 11. storočí rozdelila katolícka cirkev na západnú s centrom v Ríme a východnú v Konštantinopole (Istanbul). Východné katolícke obyvateľstvo (pravoslávie) posilňovala kolonizácia na tzv. valašskom práve, ktorá u nás prebiehala hlavne v 14. – 16. storočí. Menšie konfesiónálne diaspóry vyvárať na Slovensku aj židovské obyvateľstvo s judaizmom.³⁹⁰

Po vystúpení Martina Luthera v roku 1517 vo Wittenbergu za reformu rímskokatolíckej cirkvi sa jeho myšlienky začali rýchlo šíriť nielen v Nemecku, ale aj v ďalších krajinách. Aj na Slovensku našla reformácia svojich priaznivcov už v polovici 16. storočí. Postupne sa vyformovala do dvoch prúdov, reformovanej (kalvínskej) a augsburského vyznania (luteránskej). Dôležitým momentom pre šírenie a celkový úspech reformácie bolo získanie priaznivcov reformácie z najvyšších vrstiev šľachtického obyvateľstva. Rozšíreniu myšlienok Lutrovej reformácie napomohlo aj početnejšie nemecké jazykové prostredie, usadené vo významnejších mestách Slovenska, ale aj na vidieku. Okrem nemeckého obyvateľstva boli Lutrove myšlienky populárne aj medzi slovensky hovoriacim obyvateľstvom. Maďarské obyvateľstvo a časť slovenského obyvateľstva hlavne v oblasti stredného a južného Zemplína a v Užskej stolici sa priklonila k myšlienkam Jána Kalvína, ktoré sa stali ústrednými pre novovznikajúce evanjelické reformované helvétske (kalvínske) vyznanie.

Rozširovaniu reformácie napomohli zároveň aj nové pomery v Uhorsku a v katolíckej cirkvi, keď po bitke pri Moháči s Osmanmi (1526) zahynul panovník a väčšina cirkevnej elity a vzápätí sa rozhoreli boje o uhorskú korunu. Tá sa síce napokon dostala do rúk habsburského rodu, no Habsburgovci nutne potrebovali podporu domácej šľachty. Hoci sa táto dynastia vyznačovala výraznou podporou rímskokatolíckej cirkvi, v Uhorsku, vzhľadom k pomerom a snahe udržať si domácu podporu, boli nútení k ústupkom v prospech reformačného hnutia. Vnútornú konsolidáciu pomerov v Uhorsku vojensky, ale aj diplomaticky narúšala Osmanská ríša, ktorá ohrozovala krajinu prakticky až do konca 17. storočia. Stávala sa príležitostným spojencom protihabsbursky naladených domácich šľachticov. Potom ako sa začala intenzívnejšia rekatolizácia (protireformácia), v Uhorsku prepukli aj nábožensky vedené boje, spájané s osobnými ambíciami niektorých skupín šľachticov a stali sa hnacím motorom stavovských povstaní.³⁹¹

³⁹⁰ MATLOVIČ, René. Geografia obyvateľstva Slovenska so zreteľom na rómsku minoritu. Prešov, 2005, s. 197; OČOVSKÝ, Štefan. Vývoj religióznej štruktúry obyvateľstva na Slovensku. In: Geografický časopis, roč. 45, 1993, č. 2-3, s. 165-167.

³⁹¹ Tejto problematike a všeobecne dejinám Slovenska v 16. – 18. storočí sa venuje v slovenskej historiografii množstvo prác. Súhrne a prehľadovo napr. MANNOVÁ, Elena et al. Krátke dejiny Slovenska. Bratislava : AEP, 2004.

Protireformačné hnutie vyvrcholilo v druhej polovici 17. storočia. Jeho výsledkom bolo opätovné prinavrátanie dominantného postavenia rímskokatolíckej cirkvi v Uhorsku. S procesom rekatolizácie je úzko spojený aj vznik gréckokatolíckej cirkvi. V roku 1646 časť duchovných podpísala s rímskokatolíckou cirkvou Užhorodskú úniu. V praxi to znamenalo, že značná časť pravoslávnych konvertovala na novú vieru, gréckokatolícku cirkev.³⁹²

Upokojenie náboženských pomerov v krajine sa viaže prakticky až na 18. storočie. Satmársky mier z roku 1711 ukončil obdobie stavovských povstaní namierených proti Habsburgovcom, kde jedným z dôvodov nepokojov v krajine bola aj náboženská sloboda nekatolíkov, jej nedodržiavanie a radikálnejšie šírenie rekatolizácie. Potvrdenie náboženskej slobody ako jeden z opakujúcich sa výsledkov stavovských povstaní napokon v poslednej štvrtine 18. storočia vyvrcholil vydaním Tolerančného patentu (1781) Jozefom II., ktorým bola umožnená aj nekatolíckym veriacim (evanjelikom luteránom, kalvínom, ortodoxným) sloboda vykonávať náboženské obrady.³⁹³ Tento medzník, ktorým Jozef II. zrovnoprávnil ostatné vyznania, znamenal v ďalšom období slobodný rozvoj aj nekatolíckych náboženských obcí. Náboženská skladba obyvateľstva sa v Uhorsku prakticky v 18. storočí aj v súvislosti s dotvorením sídelnej siete ustálila. Každá cirkev sa v ďalšom období osobitne rozvíjala a k dramatickým zmenám v náboženských pomeroch obyvateľstva už nedochádzalo.

Na Slovensku s ohľadom na početnosť a význam náboženských obcí a cirkví pôsobila rímskokatolícka, gréckokatolícka, evanjelická cirkev a. v. vyznania (luteránska), reformovaná cirkev (kalvínska) a samozrejme izraeliti (židia). Ostatné denominácie boli zastúpené nepočetne. Neskôr získavala v 1. polovici 20. storočia výraznejšie pozície na úkor gréckokatolíckej cirkvi pravoslávna cirkev.

Náboženské vyznanie obyvateľstva sa stalo trvalým predmetom sčítaní ľudu na našom území v 19. storočí, kedy sa zapisovalo v sčítacích hárkoch náboženstvo každého jednotlivca. Pre túto charakteristiku bolo štandardné priame zisťovanie. Teda sčítaná osoba deklarovala svoju príslušnosť k náboženstvu (náboženskej obci). V neskoršom období sa vyžadovalo aj dokladovanie, ak osoba uviedla, že je bez vyznania.³⁹⁴

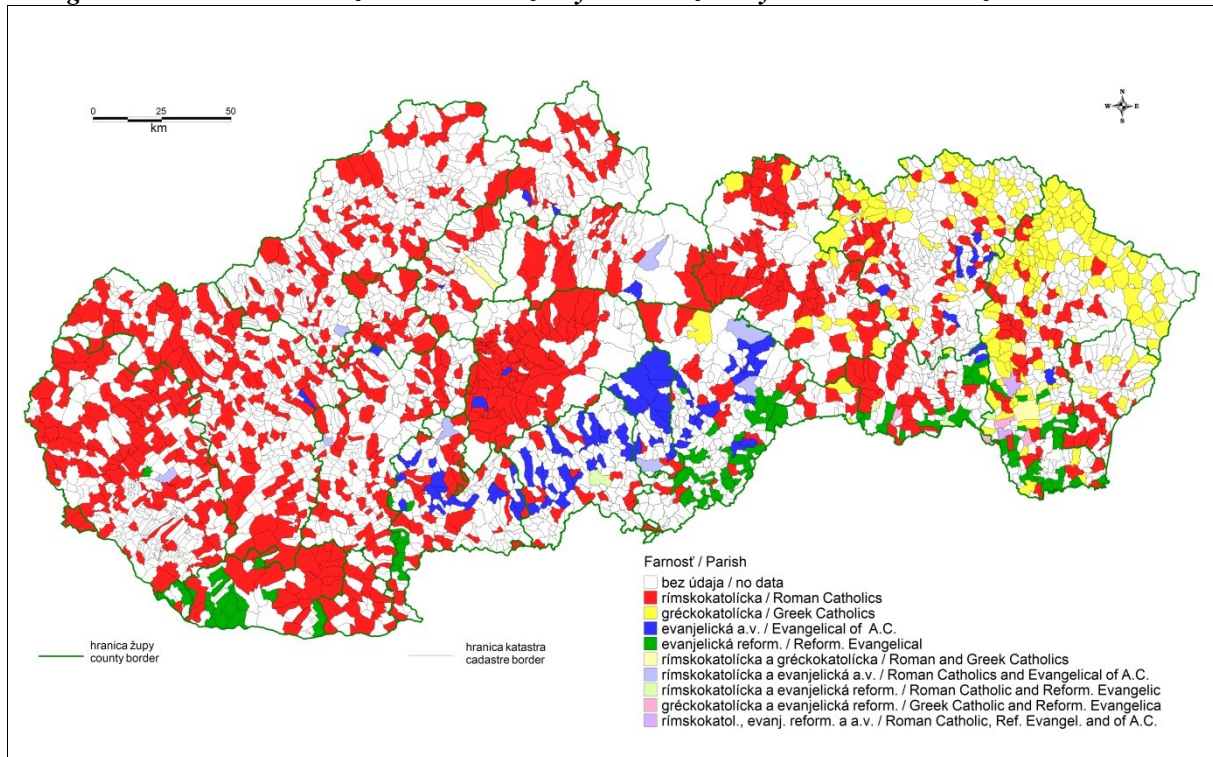
Z poslednej štvrtiny 18. storočia máme k dispozícii údaje o rozmiestnení (existencii) jednotlivých farností v Uhorsku. Tieto údaje nám zachytil Tereziánsky lexikón sídel z roku 1773. Prameň nám však nehovorí nič o samotnej skladbe obyvateľstva podľa náboženstva, a to isté nám v podstate následne prinášajú aj viaceré lexikóny súkromného charakteru, ktoré uvádzajú len jedno prevládajúce náboženstvo. Väčšinu obyvateľstva zachytáva lexikón L. Nagya z roku 1828, ktorý za jednotlivé sídla vyčíslil počty katolíkov, evanjelikov a židovské (izraelitské) obyvateľstvo. Z týchto údajov (kartogram č. 63) je zrejmé, že na Slovensku prevládalo katolícke náboženstvo. Potvrdil sa tak nepriamo uvádzaný údaj o početnosti rímskokatolíckych a gréckokatolíckych farností z roku 1773. V priemere sa na súčasnom území Slovenska ku katolíckemu obyvateľstvu, podľa L. Nagya, hlásilo vyše 74 % obyvateľstva, k evanjelikom skoro 23 % a k židovskému náboženstvu 3%. Pravda, nepoznáme zdroje, odkiaľ priamo L. Nagy tieto údaje čerpal.

³⁹² ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demogeografický profil náboženského vyznania..., c. d., s. 121.

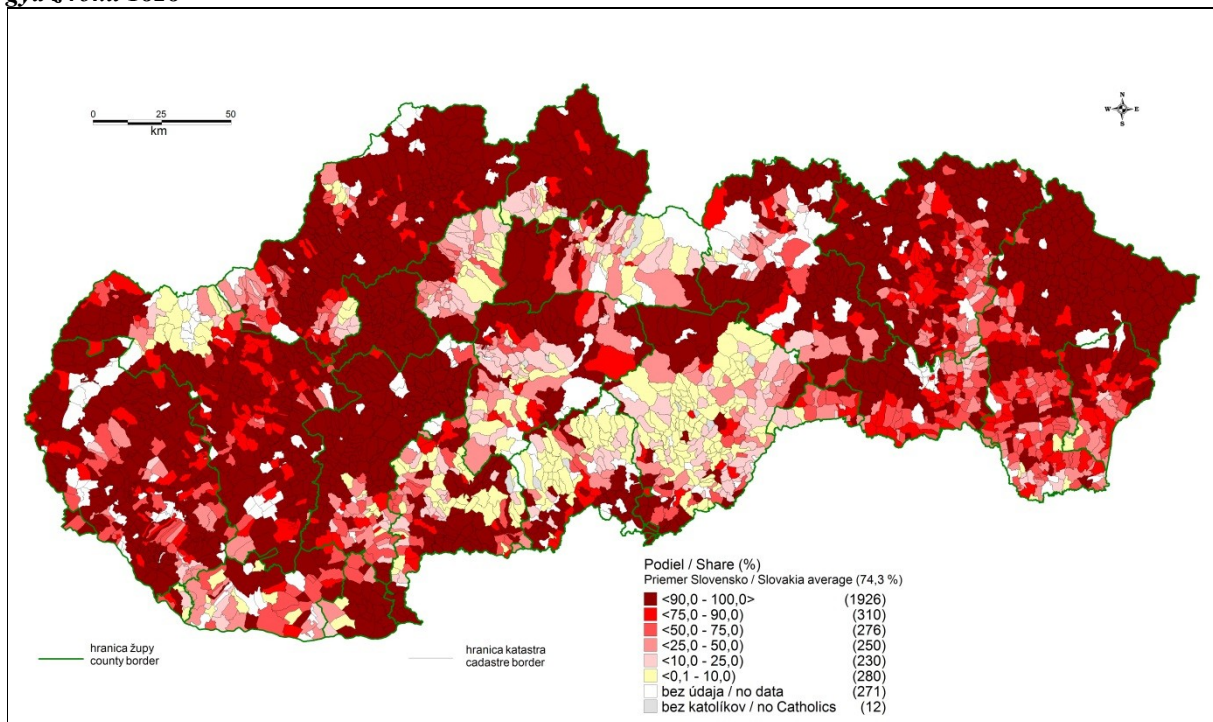
³⁹³ Lexikón slovenských dejín..., c. d., s. 314-315.

³⁹⁴ TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu..., c. d., s. 58; podrobnejšie SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

Kartogram č. 62: Farnosti na území Slovenska zachytené Tereziánskym lexikónom sídel z roku 1773³⁹⁵

Kartogram č. 63: Podiel katolíkov (rímskokatolíkov a gréckokatolíkov) na Slovensku podľa lexikónu L. Nagy z roku 1828³⁹⁶

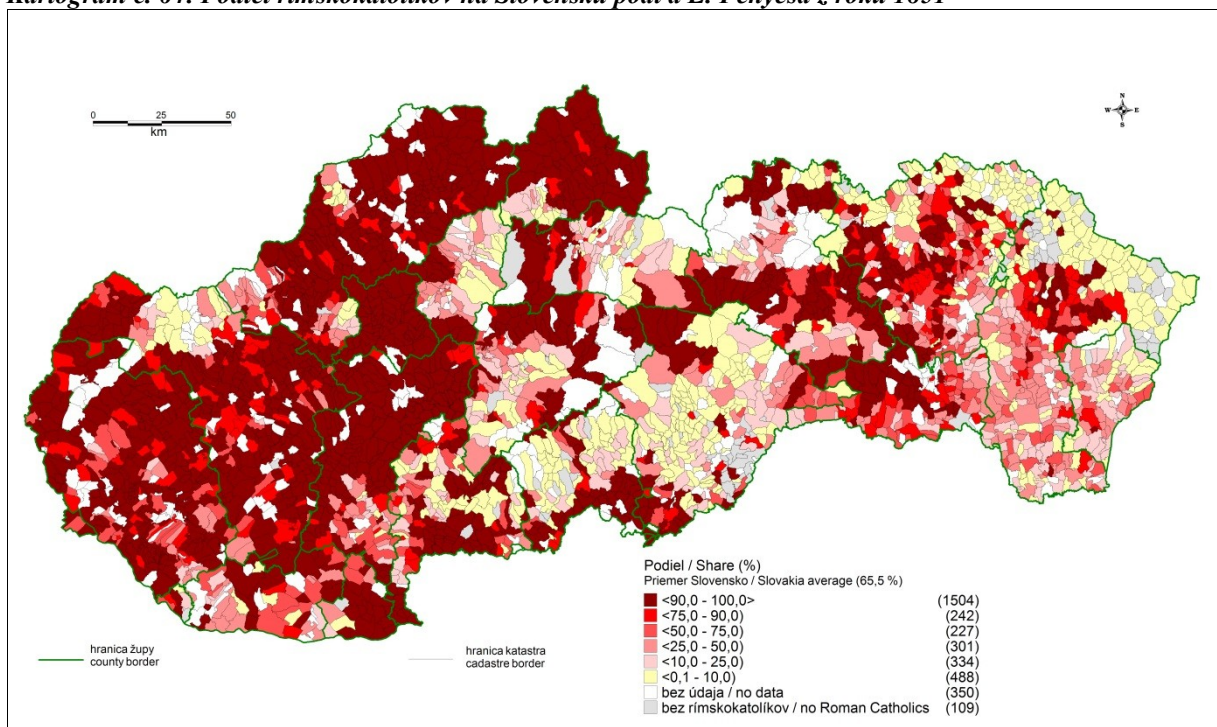
E. Fenyés v pol. 19. storočia diferencoval náboženstvo populácie na základe údajov, ktoré mal k dispozícii z cirkevných schematizmov, kde sa uvádzali aj počty veriacich. Keď prov-

³⁹⁵ Lexicon locorum..., c. d.

³⁹⁶ NAGY, Ludovicus. Notitiae politico-geographico-statisticae..., c. d.

náme výsledky oboch zdrojov, ukazuje sa nám veľmi podobný obraz. Dominantné pozície rímskokatolíckeho náboženstva (65,5 %) sa nachádzalo hlavne na severe a západe Slovenska. Vyše 90 % podiel rímskokatolíkov registrovala horná Orava, Trenčianska župa, prevažná časť sídel strednej a hornej Nitry, Hornonitrianska kotlina, stredný a horný Tekov, ale tiež väčšina sídel Záhoria. Na strednom Slovensku bolo zastúpenie rímskokatolíkov podstatne nižšie. Sústredilo sa v západnom Liptove s centrom v Ružomberku, ale aj na severe Zvolenskej župy. Východné Slovensko vykazovalo vyšší podiel katolíkov, no tu žili najmä osoby hlásiace sa ku gréckokatolíckemu náboženstvu (kartogram č. 65). Týkalo sa to prakticky väčšiny sídel pozdĺž severovýchodnej hranice Slovenska, od Spiša po Zemplín. Vysokú koncentráciu gréckokatolíkov však vidno prakticky na celom východnom Slovensku. V tomto smere sa len potvrdili údaje o početných gréckokatolíckych farnostiach v tejto oblasti v poslednej štvrtine 18. storočia. Najzápadnejšie žili gréckokatolíci na východnom Horehroní v Gemerskej župe, kde sa koncentrovali pri šumiackej farnosti. Podľa E. Fenysových údajov prevládali gréckokatolíci v takmer 380. sídlach (8,4 %).

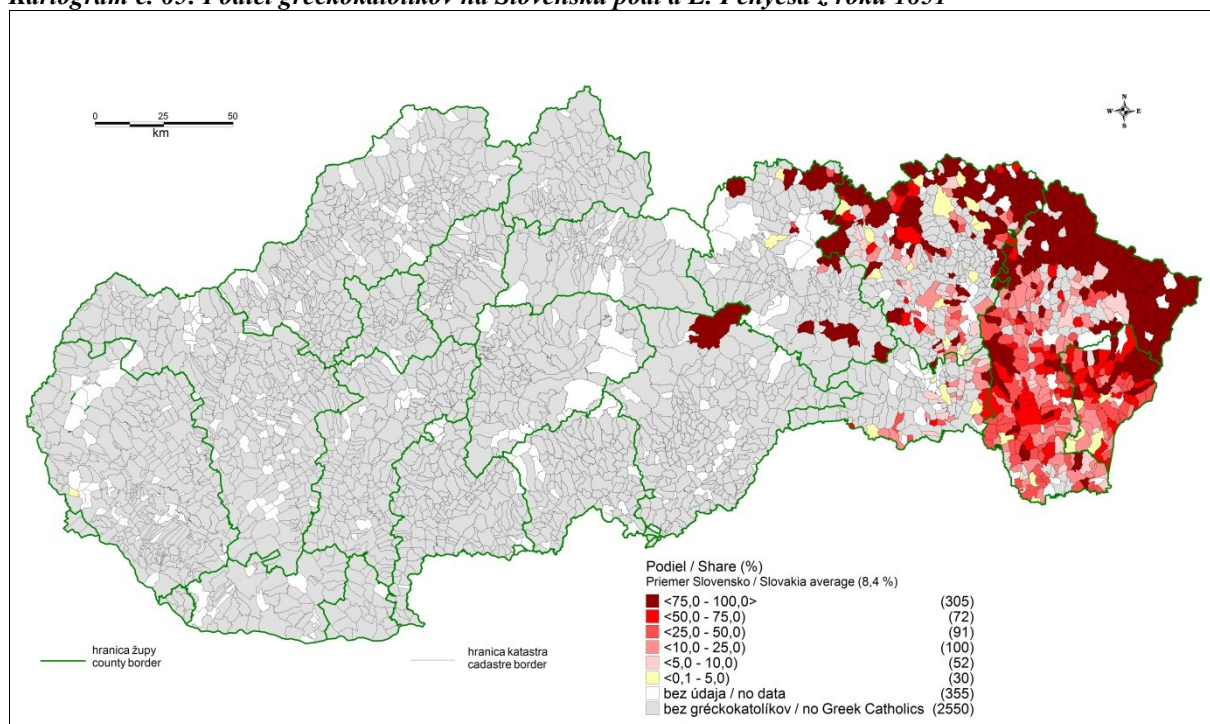
Kartogram č. 64: Podiel rímskokatolíkov na Slovensku podľa E. Fenyesa z roku 1851³⁹⁷

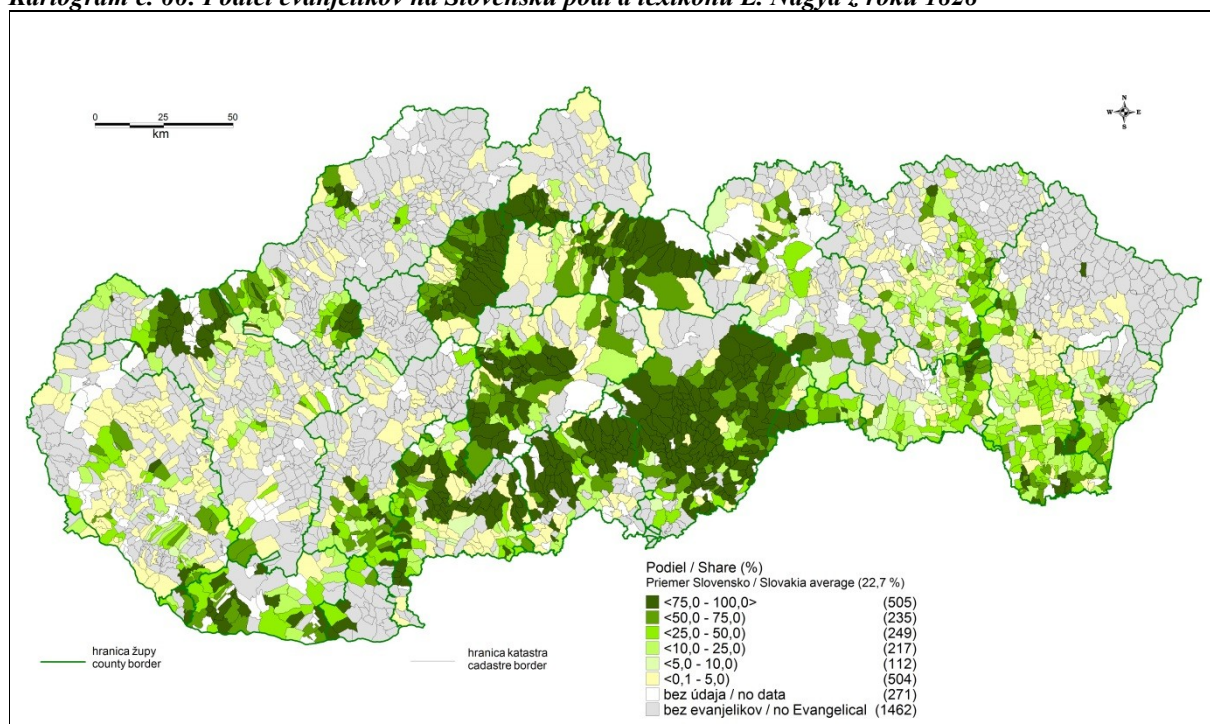
Evanjelické obyvateľstvo sa sústredilo najmä vo viacerých regiónoch stredného a západného Slovenska, no vyššiu koncentráciu mali evanjelici aj na juhovýchode. L. Nagyove údaje ešte nerozlišovali jednotlivé náboženstvá. Podľa konkrétnejších E. Fenysových údajov boli evanjelici a.v. vyznania s podielom 17,1 % sústredení do troch hlavných oblastí. Na západnom Slovensku na Myjave a okolí (západná časť Nitrianskej župy), severnejšie v Turci, dolnej Orave, v strednom a východnom Liptove a v strednom a dolnom Spiši. Napokon malo toto náboženstvo silné pozície v južnejších župách, stredné časti Hontu, Novohradu, Zvolena a Gemeru.

³⁹⁷ FENYES, Elek. Magyarország geographiai szótára..., c. d.

Kartogram č. 65: Podiel gréckokatolíkov na Slovensku podľa E. Fenyesa z roku 1851³⁹⁸

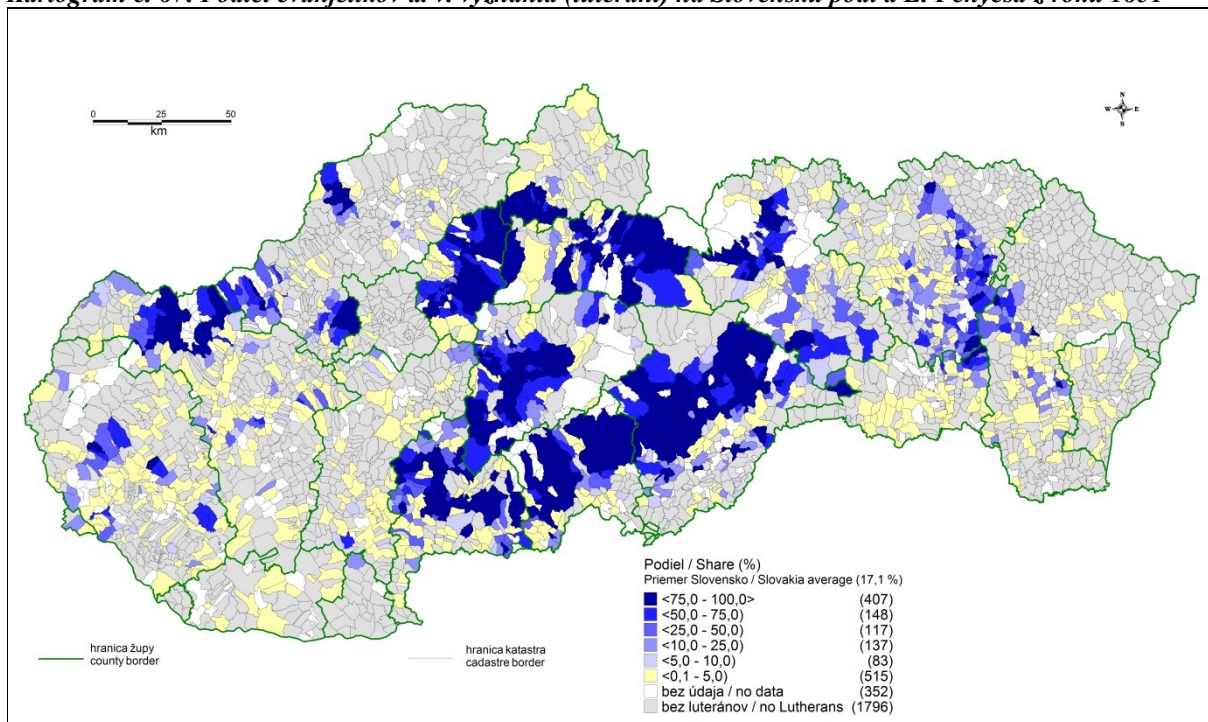
Kartogram č. 66: Podiel evanjelikov na Slovensku podľa lexikónu L. Nagya z roku 1828³⁹⁹

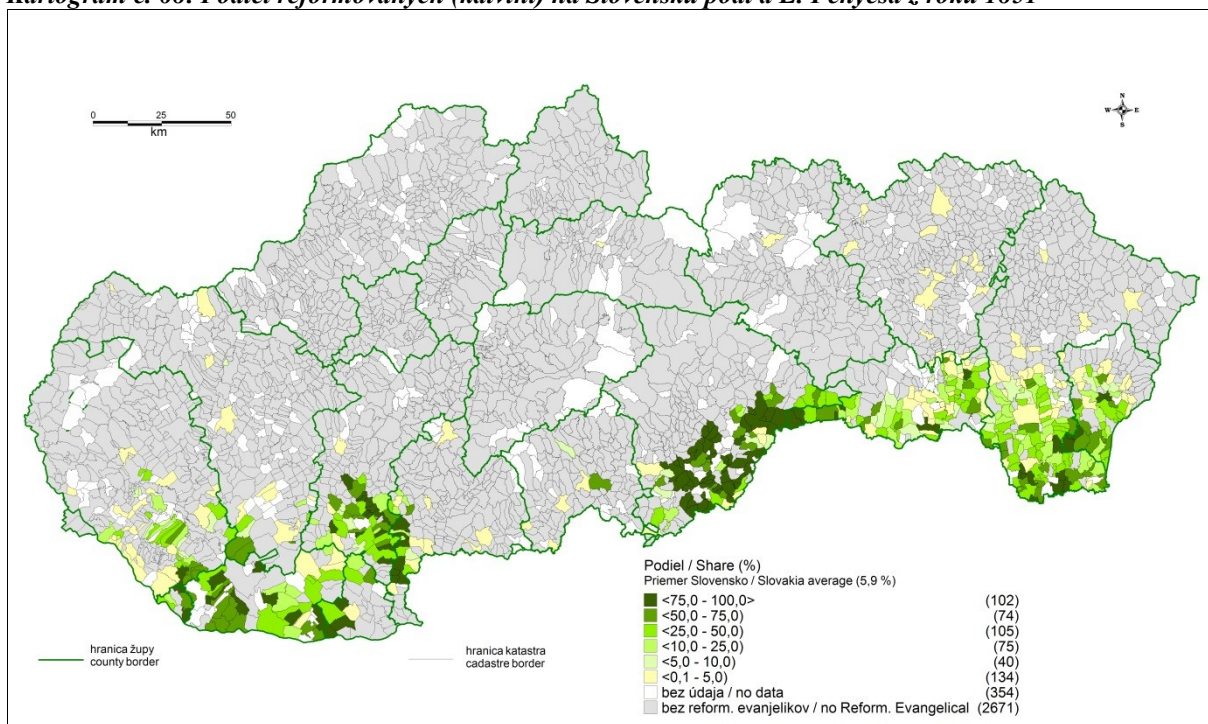
³⁹⁸ Tamže.

³⁹⁹ NAGY, Ludovicus. Notitiae politico-geographico-statisticae..., c. d.

Kartogram č. 67: Podiel evanjelikov a. v. vyznania (luteráni) na Slovensku podľa E. Fenyesa z roku 1851⁴⁰⁰

Kartogram č. 68: Podiel reformovaných (kalvíni) na Slovensku podľa E. Fenyesa z roku 1851⁴⁰¹

Reformované obyvateľstvo (5,9 %) sa koncentrovalo prevažne pozdĺž neskorších slovensko-maďarských hraníc a v dnešnom Maďarsku, teda predovšetkým v maďarskom jazykovom prostredí. Na južnom Slovensku vytváralo dva kompaktnější celky. Na juhozápadnom Slovensku žilo toto obyvateľstvo vo východnej časti Bratislavskej župy (východ Žitného ostro-

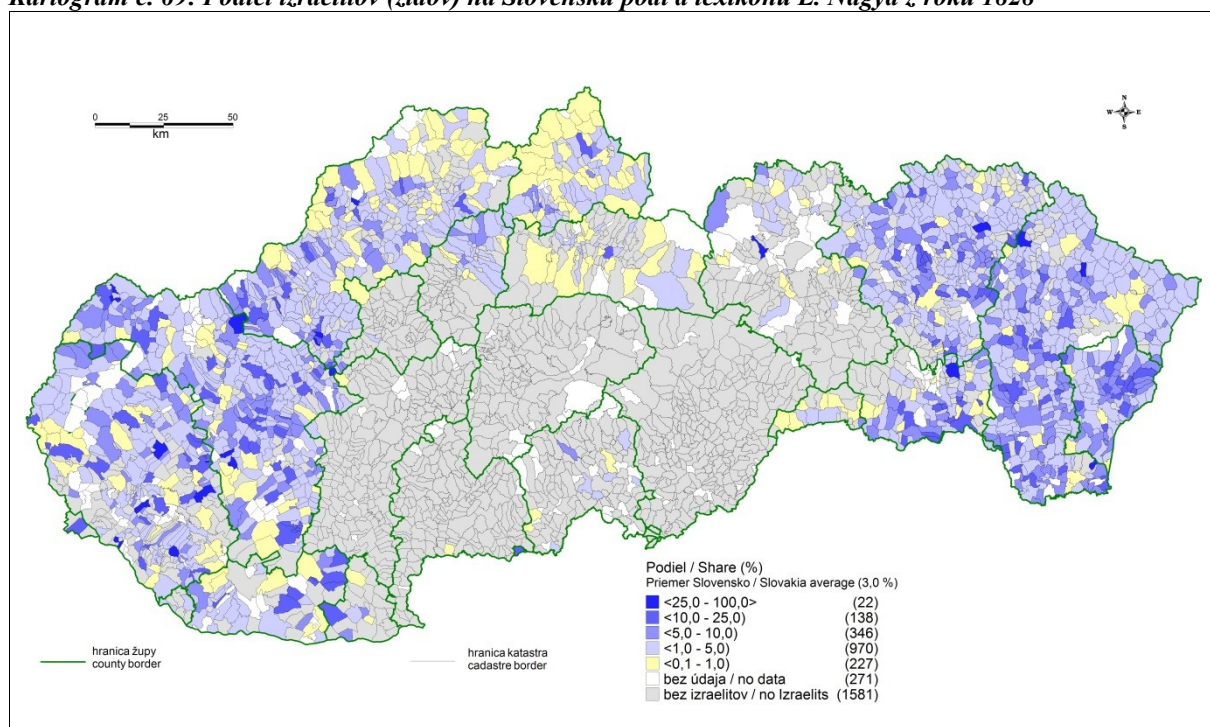
⁴⁰⁰ FENYES, Elek. Magyarország geographiai szótára..., c. d.

⁴⁰¹ Tamže.

va), v Komárňanskej a na pomedzí severného Ostrihomu, južného Tekova a západného Hon-
tu. Druhá výraznejšia oblasť začínala na južnom Gemeri a pokračovala cez Turňu, Abov do
južného Zemplína a južnej časti Uzskej župy. Reformované náboženské obce ďalej na juhu
zasahovali hlavne do oblastí dnešného severného Maďarska a ďalej na východe pokračovali v
maďarskom jazykovom prostredí na juhu Podkarpatskej Rusi.

Príslušníci židovského náboženstva tvorili v 1. polovici 19. storočia na Slovensku približne
3 % obyvateľstva. Žili hlavne na západnej a východnej časti Slovenska, ale početnejší boli aj
v severnejších regiónoch.

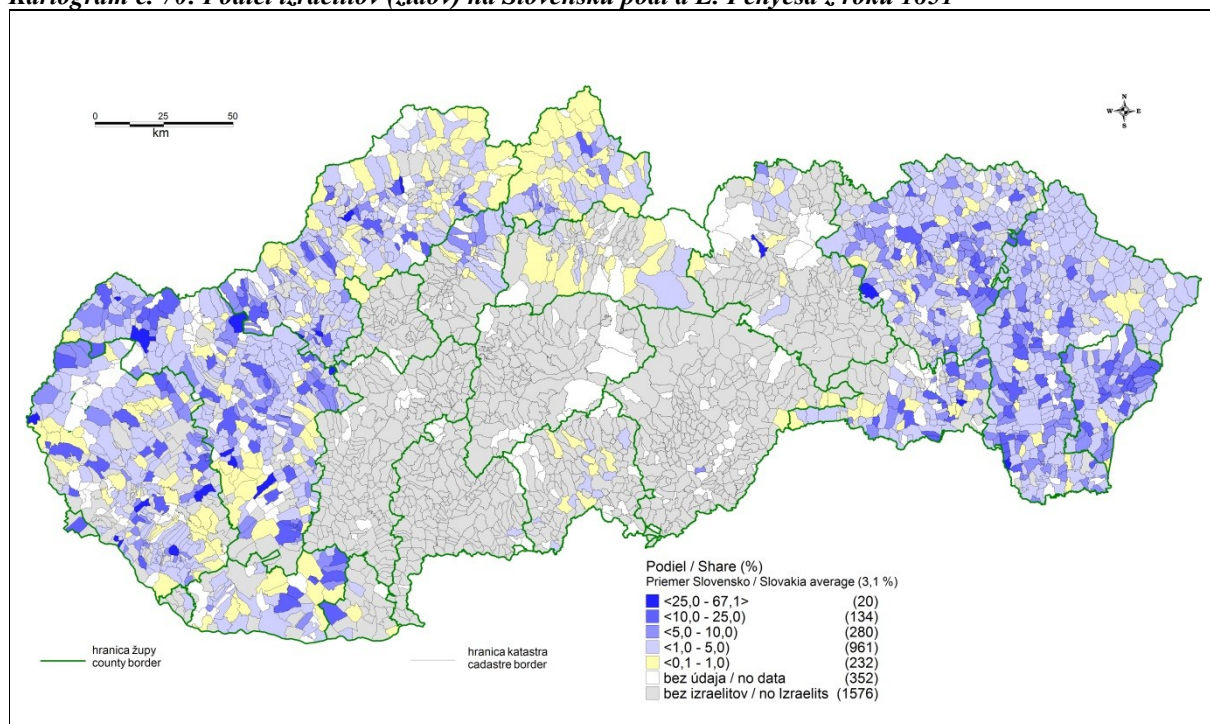
Kartogram č. 69: Podiel izraelitov (židov) na Slovensku podľa lexikónu L. Nagya z roku 1828⁴⁰²

Z uvedených kusých údajov z konca 18. a 1. polovice 19. storočia možno skonštatovať, že
územie Slovenska patrilo k nábožensky najheterogénnejším oblastiam Uhorska. Táto charak-
teristika sa potvrdila aj z výsledkov moderných sčítaní ľudu od roku 1869 (tab. č. 16).
V porovnaní s vývojom etnickej štruktúry, ktorej zisťovanie sa po roku 1880 stalo predmetom
politických tlakov, agitácií a zneužívania, náboženské pomery nevykazovali výrazné zmeny
a možno konštatovať, že ustálená podoba náboženskej štruktúry na Slovensku pretrvala kon-
tínuitne nielen počas celého 19. storočia, ale aj neskôr po vzniku Československa, počas me-
dzivojnového obdobia.

⁴⁰² NAGY, Ludovicus. Notitiae politico-geographico-statisticae..., c. d.

Kartogram č. 70: Podiel izraelitov (židov) na Slovensku podľa E. Fenyesa z roku 1851⁴⁰³

Tab. č. 16: Náboženská štruktúra obyvateľstva Slovenska 1869 – 1950 (len najpočetnejšie vierovyznania)⁴⁰⁴

Rok	Rímskokatolíci	Gréckokatolíci	Evanjelici a.v.	Reformovaní	Izraeliti	Iné
1869*	1 593 804	180 991	407 266	129 333	135 474	1 152
1880	1 631 472	175 533	375 373	137 211	142 772	1 875
1890	1 723 662	183 569	381 106	139 256	139 870	775
1900	1 906 968	197 357	396 563	147 962	142 461	1 177
1910	2 033 448	198 723	394 753	157 225	140 415	2 260
1919	2 088 751	203 255	369 414	143 807	139 134	3 946
1921	2 128 205	193 735	382 428	144 549	135 918	16 035
1930	2 384 355	213 725	400 258	145 829	136 737	48 889
1938**	1 956 233	183 736	387 677	13 618	85 045	30 117
1940**	1 968 241	183 129	388 723	12 921	86 629	15 593
1950	2 623 198	225 495	443 240	111 702	7 472	31 210
v %						
1869*	65,1	7,4	16,6	5,3	5,5	0,0
1880	66,2	7,1	15,2	5,6	5,8	0,1
1890	67,1	7,1	14,8	5,4	5,4	0,0
1900	68,3	7,1	14,2	5,3	5,1	0,0
1910	69,5	6,8	13,5	5,4	4,8	0,1
1919	70,9	6,9	12,5	4,9	4,7	0,1
1921	70,9	6,5	12,8	4,8	4,5	0,5
1930	71,6	6,4	12,0	4,4	4,1	1,5
1938**	73,6	6,9	14,6	0,5	3,2	1,1
1940**	74,1	6,9	14,6	0,5	3,3	0,6
1950	76,2	6,6	12,9	3,2	0,2	0,9

*Bez údajov za Turniansku župu; **Výsledky za rok 1938 a 1940 za územie autonómneho Slovenska a Slovenskej republiky (1939 – 1945) zmenšenej o rozsiahle časti najmä južného a východného Slovenska.

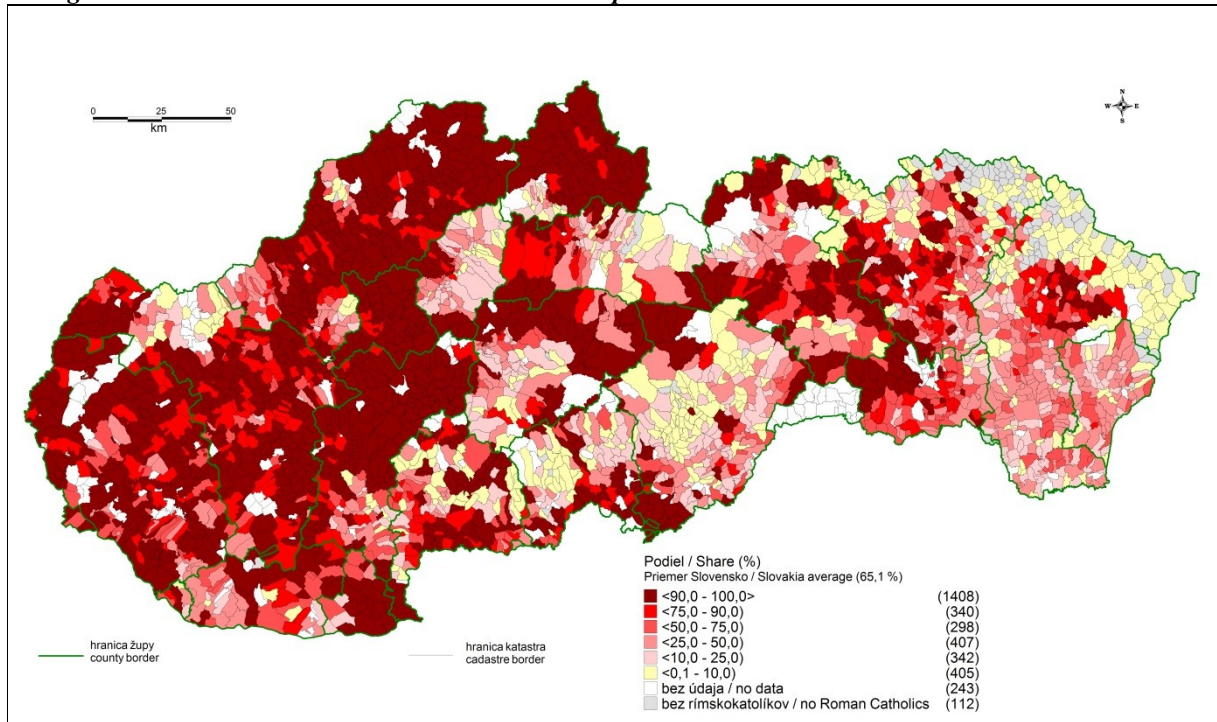
⁴⁰³ FENYES, Elek. Magyarország geographiai szótára..., c. d.

⁴⁰⁴ Az 1869. évi népszámlálás..., c. d.; Népszámlálás 1880, s. 133; Népszámlálás 1900; Népszámlálás 1890; Népszámlálás 1910; ČSS zv. 98, s. 46*; Územie a obyvateľstvo..., c. d., s. 10-11; Soznam miest 1919..., s. 170; ČSS sv. 9, s. 84* a n.; ČSS sv. 98, s. 51* a n.; SNA, f. ŠPŠU, krab. č. 1, bez sign.; Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

VII.1 Rímskokatolícke obyvateľstvo

Najvyšší podiel v populácii Slovenska vykazovalo rímskokatolícke obyvateľstvo, ktoré postupne zvyšovalo svoj podiel. Z priestorového hľadiska nedošlo k nejakým výraznejším zmenám. Rímskokatolíckymi oblasťami bolo najmä severozápadné Slovensko a sever jeho strednej časti. Napríklad na Orave alebo Kysuciach bola táto konfesia zastúpená skoro 100% účasťou prítomného obyvateľstva. Početnejšie zastúpenie rímskokatolíckych veriacich vykazovala aj takmer celá stredná a dolná časť Považia.

Kartogram č. 71: Podiel rímskokatolíkov na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1869⁴⁰⁵

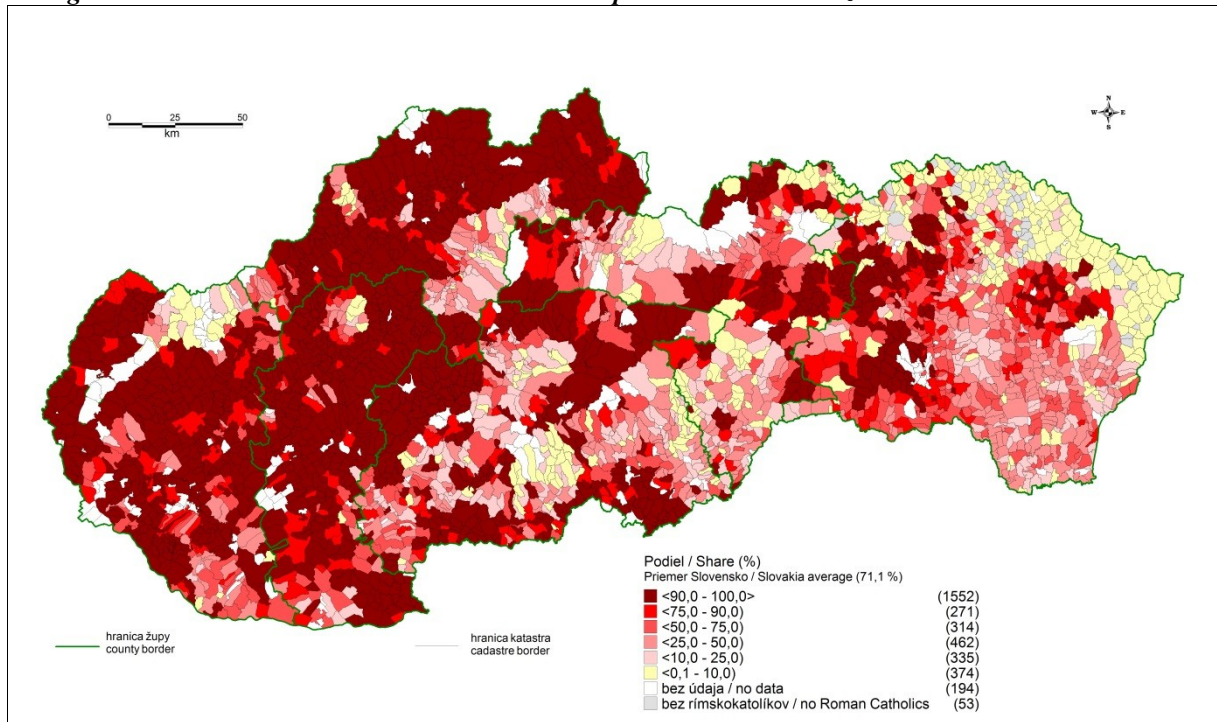

Nižšie zastúpenie malo rímskokatolícke náboženstvo na strednom Slovensku (Gemer, Novohrad) a ešte výraznejšie na východnom Slovensku, hlavne v oblasti severného cípu tohto regiónu. Najnižšiu účasť rímskokatolíkov z pohľadu regiónov dlhodobo vykazovalo Myjavsko, kde sa koncentrovalo len okolo 10 % tohto obyvateľstva. Podobne nízke podiely však zaznamenali aj severovýchodné okresy Svidník, Medzilaborce a Snina.

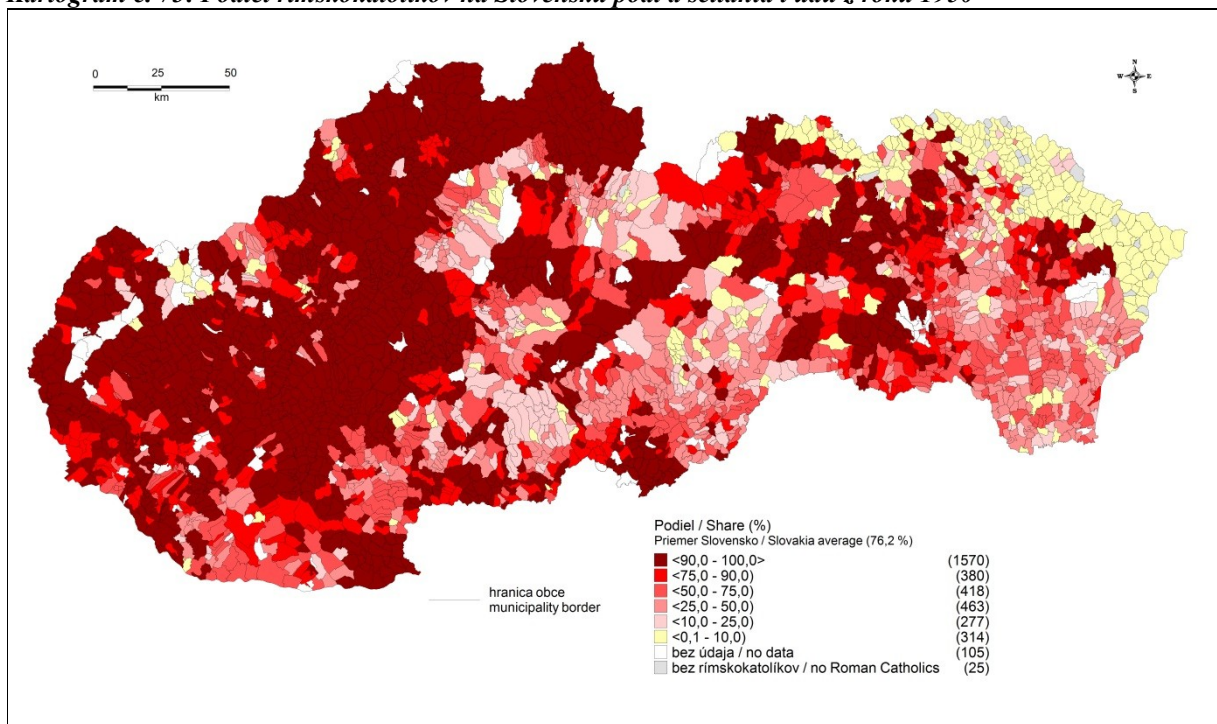
Podiel rímskokatolíckeho obyvateľstva sa mierne zvýšil v súvislosti s územnými zmenami, ktoré nastali na konci roku 1938, resp. na jar 1939 a po vojne a obnove celistvosti Slovenska sa zvýšil na približne na 76 % ako dôsledok povojnových migračných procesov.

⁴⁰⁵Az 1869. évi népszámlálás..., c. d.

Kartogram č. 72: Podiel rímskokatolíkov na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1921⁴⁰⁶

Kartogram č. 73: Podiel rímskokatolíkov na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1950⁴⁰⁷

VII.2 Gréckokatolícke obyvatel'stvo

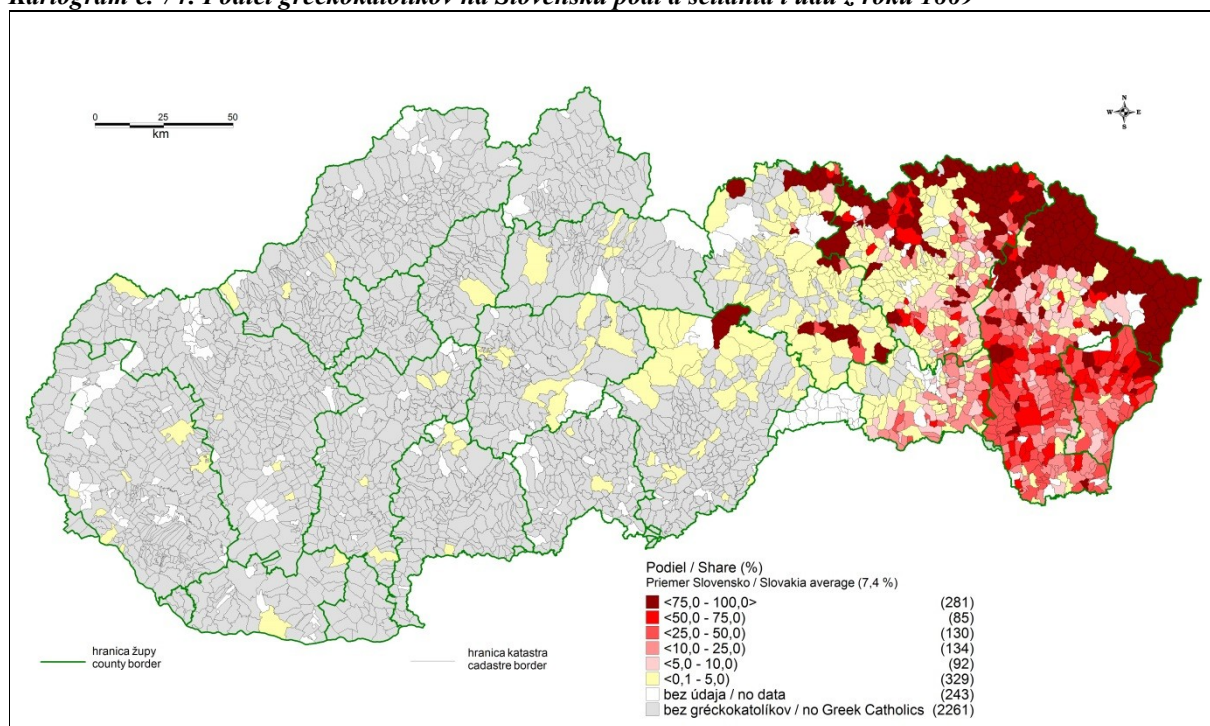
Gréckokatolícke obyvatel'stvo, ktoré sa často spájalo najmä s etnickou skupinou Rusínov,⁴⁰⁸ dosahovalo približne 6 až 7% podiel. Toto obyvatel'stvo sa koncentrovalo na východ-

⁴⁰⁶ Štatistický lexikón 1927..., c. d.

⁴⁰⁷ Sčítání ľudu 1950, obecní třídění..., c. d.

nom Slovensku, najmä v oblasti s prevládajúcim rusínskym osídlením. Treba však zdôrazniť, že stotožňovanie gréckokatolíckeho obyvateľstva výlučne s Rusínmi nie je správne. Neplatilo to ani v minulosti. Najmarkantnejšie to možno vidieť v oblasti Horehronia, v ktorom sa gréckokatolícke obyvateľstvo koncentrovalo vo vyššom počte okolo spomenutej šumiackej farnosti, no napriek tomu sa nehlásilo k rusínskej alebo ruskej národnosti. Výsledky cenzu 1880 na Horehroní nezistilo vyšší počet Rusínov.⁴⁰⁹ Výsledky mimoriadneho sčítania z roku 1919 preukázali na Horehroní vyše 26 % gréckokatolíckych veriacich. Tí žili najmä v troch najvýchodnejších obciach tohto regiónu, Šumiac, Telgárt a Vernár, obyvatelia sa však hlásili k slovenskej (československej) národnosti, predtým k slovenskej materinskej reči. Ďalšie sčítania ľudu tieto údaje viac-menej potvrdili. Horehronie v roku 1921 zaznamenalo približne 19,5% zastúpenie gréckokatolíkov. Podobne aj v oblasti stredného a južného Zemplína a v západnej časti niekdajšej Užskej župy, ktoré sa stali súčasťou Slovenska po vzniku Československej republiky. Neprevažovali tu už v tomto období osoby rusínskej národnosti, hoci koncentrácia gréckokatolíkov bola v týchto oblastiach vysoká. Rusínske osídlenie, ako sme spomenuli vyššie, už v juhovýchodnej oblasti Slovenska prakticky zanikalo asimiláciou rusínskeho obyvateľstva v maďarskom a slovenskom jazykovom prostredí.

Kartogram č. 74: Podiel gréckokatolíkov na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1869⁴¹⁰

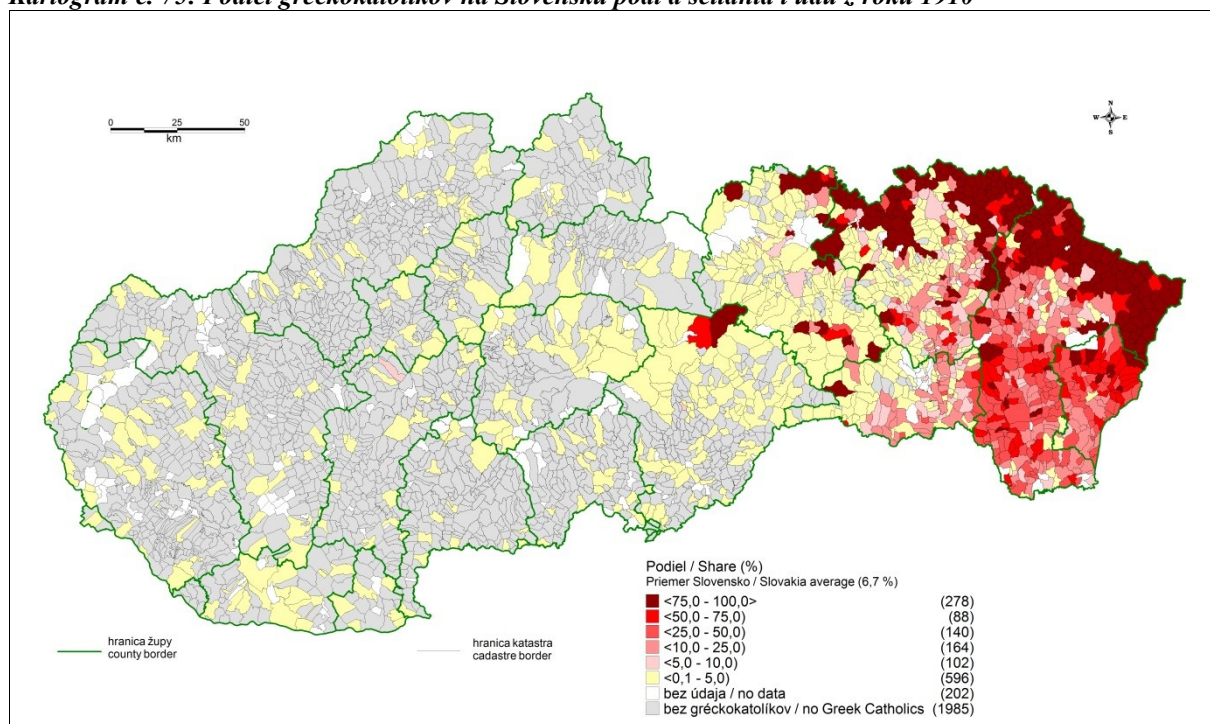

⁴⁰⁸ Štatistická prax medzivojnového Československa však zaradovovala toto obyvateľstvo do širšej národnostnej skupiny. Sčítanie obyvateľstva v roku 1921 totiž zadefinovalo novú ruskú národnosť, do ktorej boli zahrnutí Karpatorusi, Veľkorusi a Ukrajinci. Oficiálne ruská národnosť predstavovala „Podkarpatskú vetvu Ruského národa.“ V roku 1930 bola definovaná ruská a maloruská národnosť. Pozri bližšie KORČÁK, Jaromír, ČSS zv. 98, c. d., s. 46*.

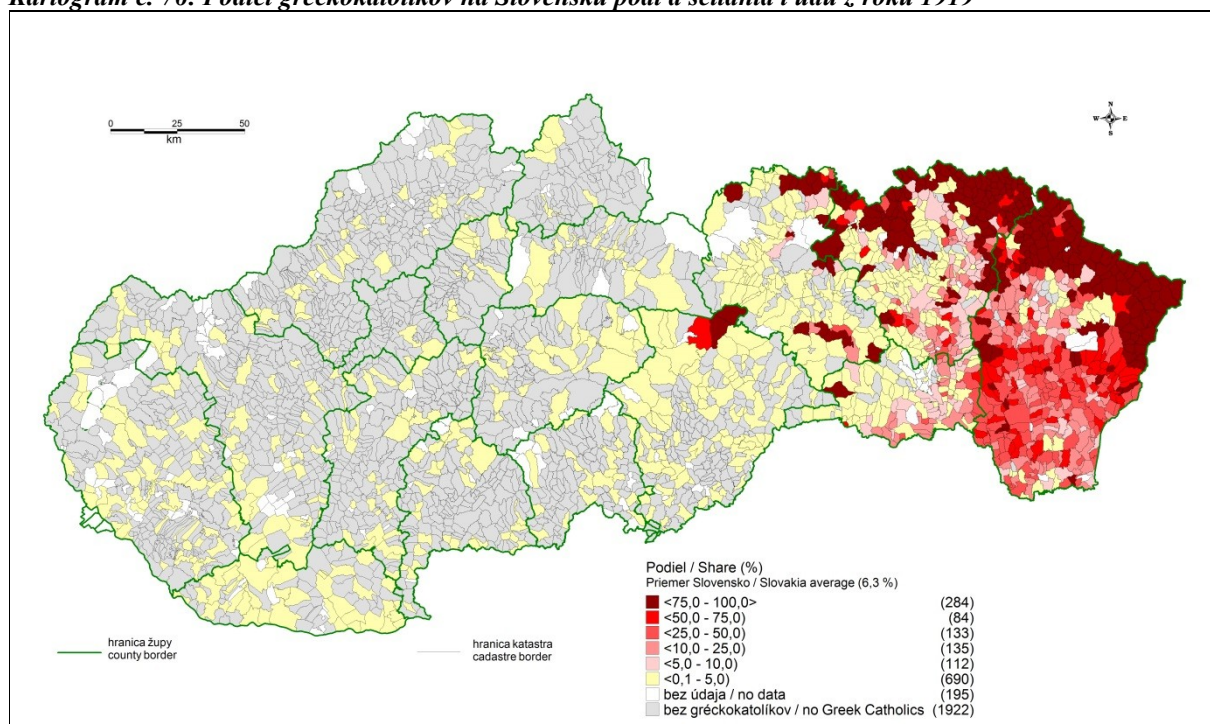
⁴⁰⁹ Pozri detailnejšie TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná štruktúra Gemera..., c. d., s. 100 a n.

⁴¹⁰ Az 1869. évi népszámlálás..., c. d.

Kartogram č. 75: Podiel gréckokatolíkov na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1910⁴¹¹

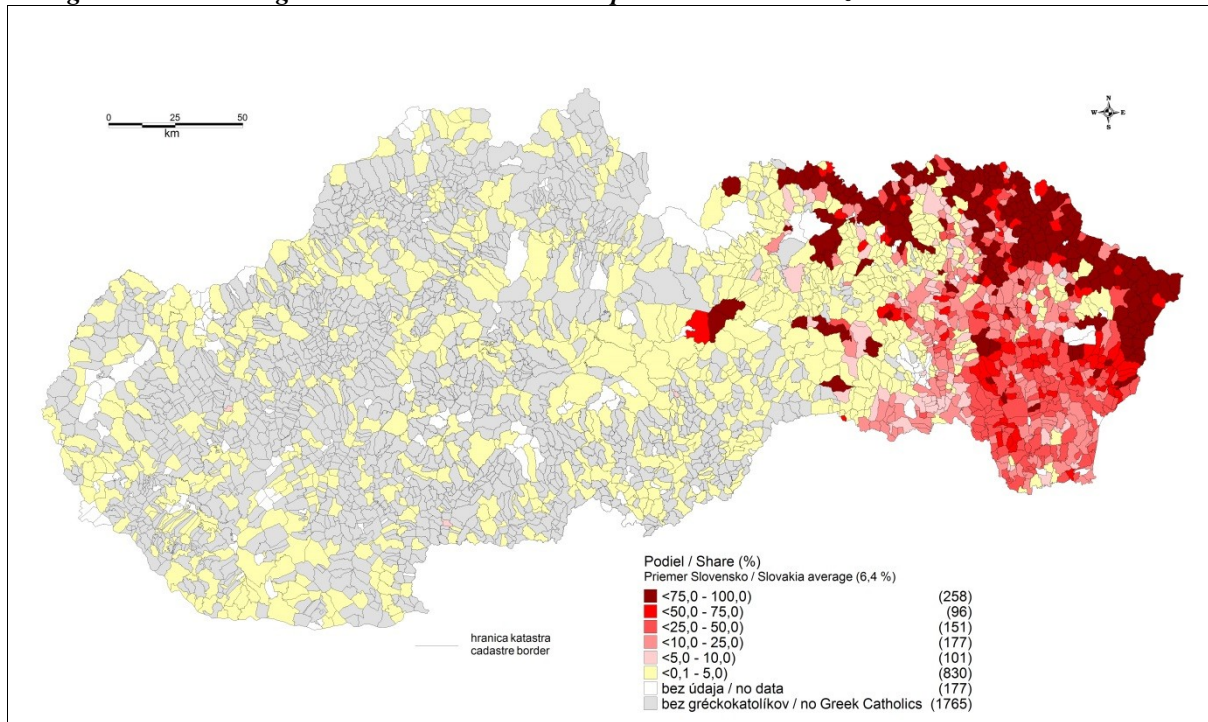
Kartogram č. 76: Podiel gréckokatolíkov na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1919⁴¹²

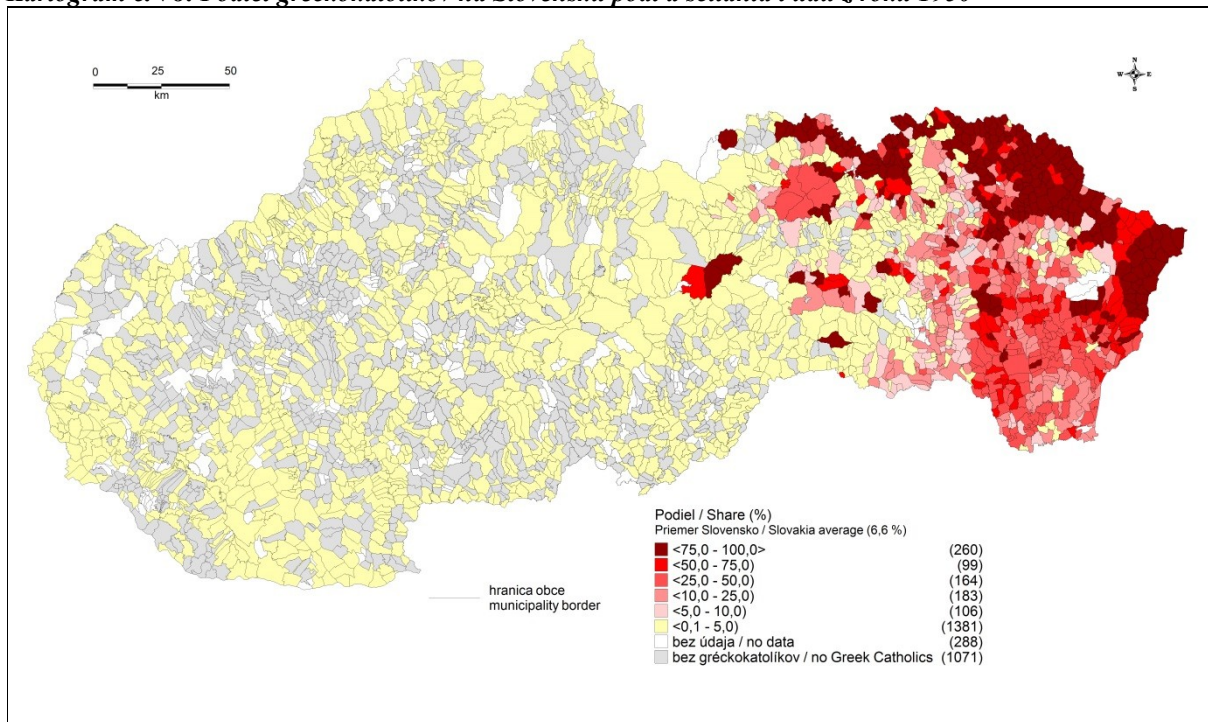
⁴¹¹ Népszámlálás 1910.

⁴¹² Soznam miest..., c. d.

Kartogram č. 77: Podiel gréckokatolíkov na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1930⁴¹³

Kartogram č. 78: Podiel gréckokatolíkov na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1950⁴¹⁴

Najviac veriacich gréckokatolíckej cirkvi sa však koncentrovalo v regiónoch, kde dominovalo rusínske obyvateľstvo. Išlo najmä o severovýchodný cíp Slovenska (Medzilaborce, Snina, Stropkov a okolie), kde dosahoval podiel tohto náboženstva aj vyše 70 %. Gréckokatolícke obyvateľstvo si zachovávalo vyšší podiel aj v severných častiach Šariša a na Spiši. Napri-

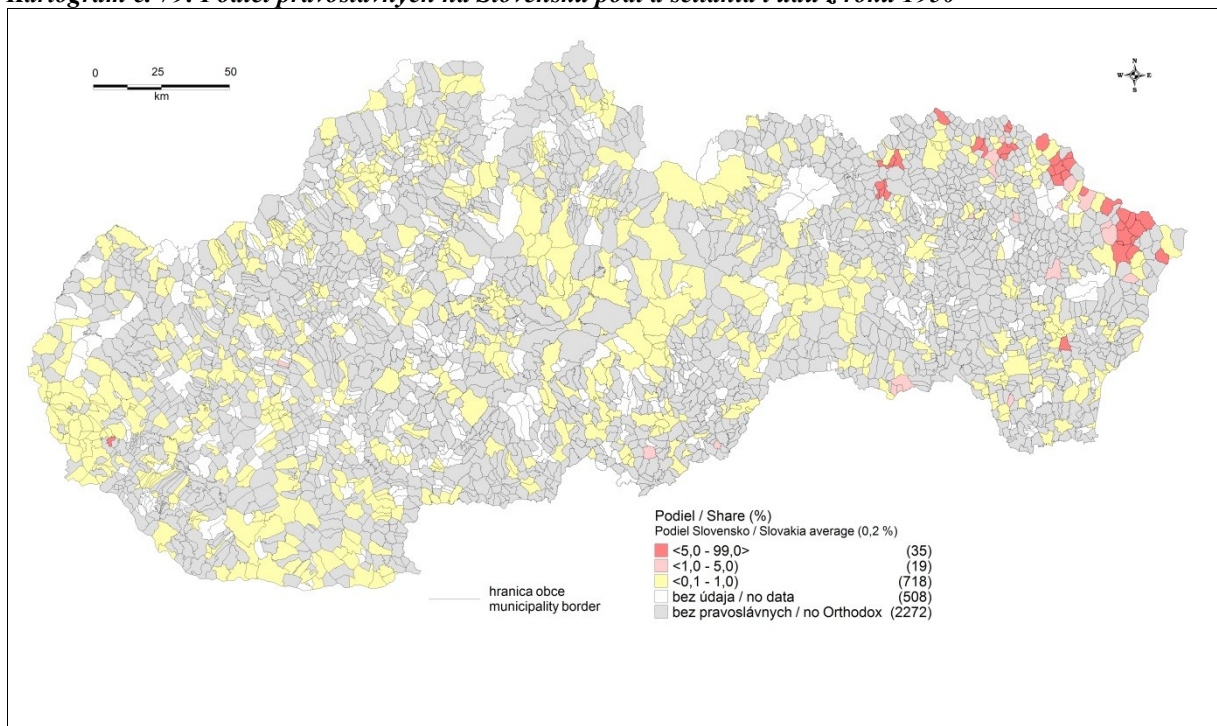
⁴¹³ Štatistický lexikón obcí... 1936, c. d.

⁴¹⁴ Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

klad v okrese Stará Ľubovňa predstavovali v roku 1930 skoro 42 %. Približne pätinu prítomného obyvateľstva tvorili títo veriaci aj v juhovýchodných okresoch Slovenska (Kráľovský Chlmec a Veľké Kapušany), v Trebišovskom regióne skoro 40 %, hoci už v medzivojnovom období v týchto oblastiach žili len pozostatky Rusov (Rusínov).

Medzi obyvateľstvom gréckokatolíckeho vierovyznania sa po vzniku Československa začalo postupne šíriť pravoslávne vyznanie. Napriek tomu, že nenadobudlo v medzivojnovom období výraznejší vplyv, predsa len „uberalo“ gréckokatolíckej cirkvi veriacich. Pravoslávie sa na Slovensko šírilo cez susednú Podkarpatskú Rus, a práve na východnom Slovensku sa aj najviac rozšírilo.⁴¹⁵ K šíreniu pravoslávia na Slovensku, resp. v Československu prispela aj spomínaná ruská emigrácia, ktorá do Československa imigrovala po ruskej revolúcii. Do roku 1930 sa počet pravoslávnych zvýšil na vyše 9 tis. a v nasledujúcom období ďalej rástol na úkor gréckokatolíkov.⁴¹⁶ V roku 1940 sa na územne zmenšenom Slovensku nachádzalo približne 7,5 tis. osôb hlásiacich sa k pravoslávnomu náboženstvu⁴¹⁷ a výsledky cenzu 1950 registrovali 7986 pravoslávnych veriacich.⁴¹⁸ Jadrom pravoslávnych sa postupne stali severovýchodné regióny, Svidník, Bardejov a Snina.⁴¹⁹

Kartogram č. 79: Podiel pravoslávnych na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1950⁴²⁰

⁴¹⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi I. Demografická reprodukcia. Bratislava : Infostat, 2009, s. 126 a n.

⁴¹⁶ KORČÁK, Jaromír, ČSS zv. 98, c. d., s. 51*.

⁴¹⁷ SNA, f. ŠPŠÚ, krab. č. 1, bez sign.

⁴¹⁸ Sčítání ľudu 1950, obecní třídění..., c. d.

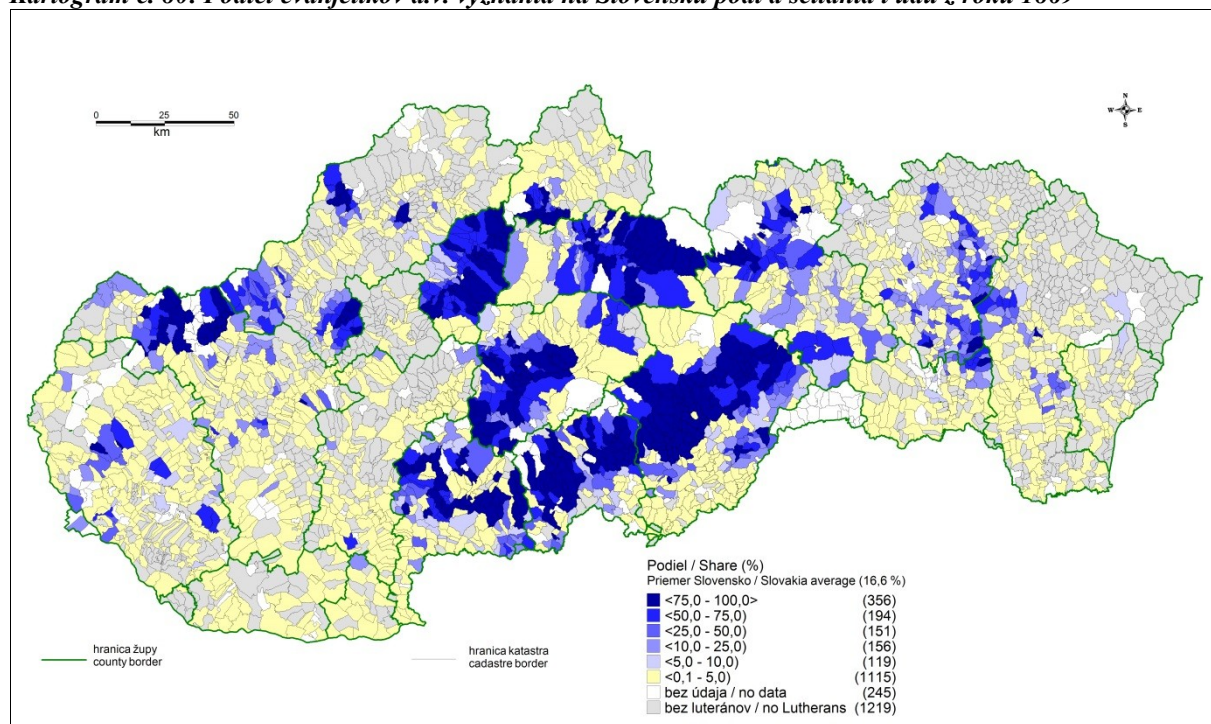
⁴¹⁹ MAREK, Pavel. Pravoslávie v Československu v letech 1918 – 1942 : Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku. Brno : LMAREK, 2004, s. 231.

⁴²⁰ Sčítání ľudu 1950, obecní třídění..., c. d.

VII.3 Evanjelické obyvatel'stvo augsburského vyznania

Evanjelické augsburské vyznanie bolo druhou najpočetnejšou náboženskou skupinou na Slovensku. Od polovice 19. storočia však jej podiel mierne klesal z vyše 16 % na 12-13 % v medzivojnovom období. Priestorovo ani v prípade tohto obyvatel'stva nenastali výraznejšie zmeny. Sústredenejší boli na západnom Slovensku, oblasť Myjavy a Starej Turej, kde ich podiel dosahoval aj vyše 90 %. V senickom a novomestskom regióne tvorili niečo vyše tretiny. Tento výraznejší evanjelický ostrov, ktorý mal staršie historické korene sa udržal vo vysokých podieloch počas celej prvej polovice 20. storočia.

Kartogram č. 80: Podiel evanjelikov a.v. vyznania na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1869⁴²¹

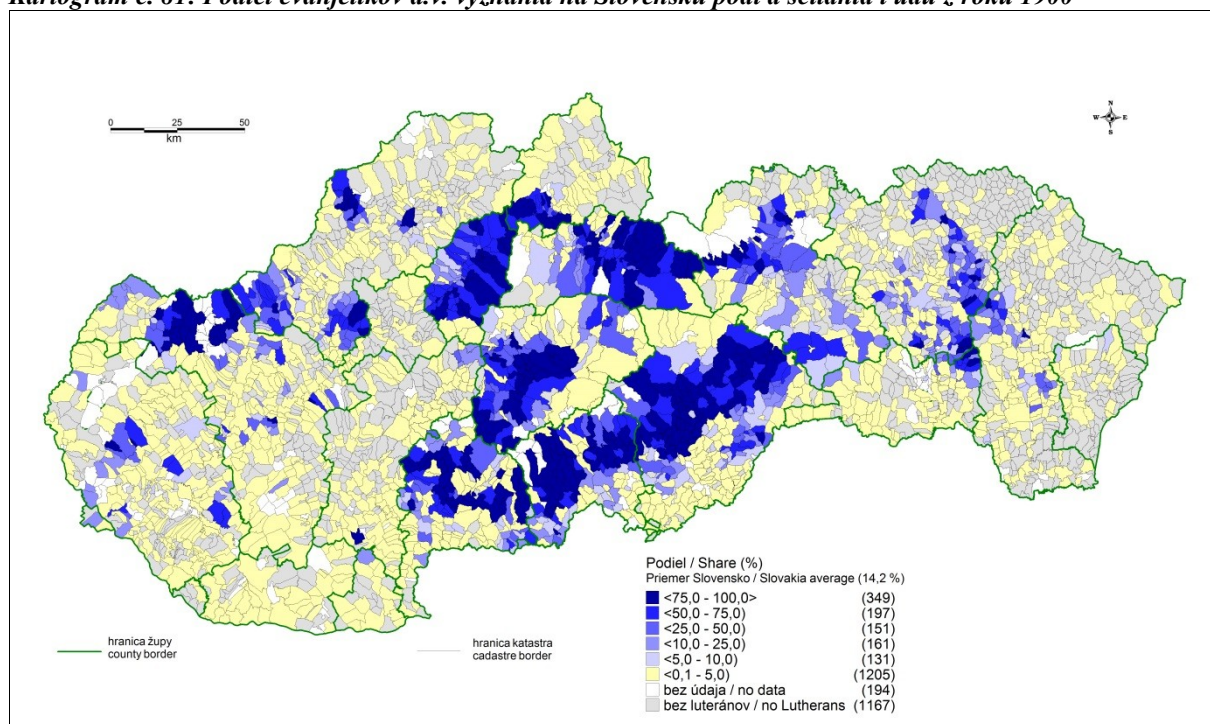
Ďalšou výraznejšou oblasťou, v ktorej žil vyšší počet luteránov bol Liptov, hlavne stredný a východný, kde predstavovali viac ako polovicu prítomného obyvatel'stva. K tejto výraznejšej evanjelickej oblasti patrila aj dolná Orava, Dolný Kubín a jeho širšie okolie, kde žila v medzivojnovom období tretina evanjelikov a. v. vyznania. Pritom horná Orava bola takmer čisto rímskokatolícka. Tradičnou evanjelickou oblasťou sa stal aj susedný Turiec, najmä jeho stredná a horná časť. Dolný Turiec, v ktorom sa výraznejšie koncentrovalo nemecké obyvatel'stvo, bol zväčša rímskokatolícky. Vo Zvolenskej župe boli evanjelici zastúpení výraznejšie prakticky v západnej časti, východná bola rímskokatolícka.

Výraznejšie zastúpenie mala evanjelická cirkev augsburského vyznania aj na Gemeri, najmä v okolí Ratkovej, Revúcej, kde toto obyvatel'stvo dominovalo.⁴²² Obdobne aj v susednom Novohrade a Honte, napr. v okolí Modrého Kameňa.

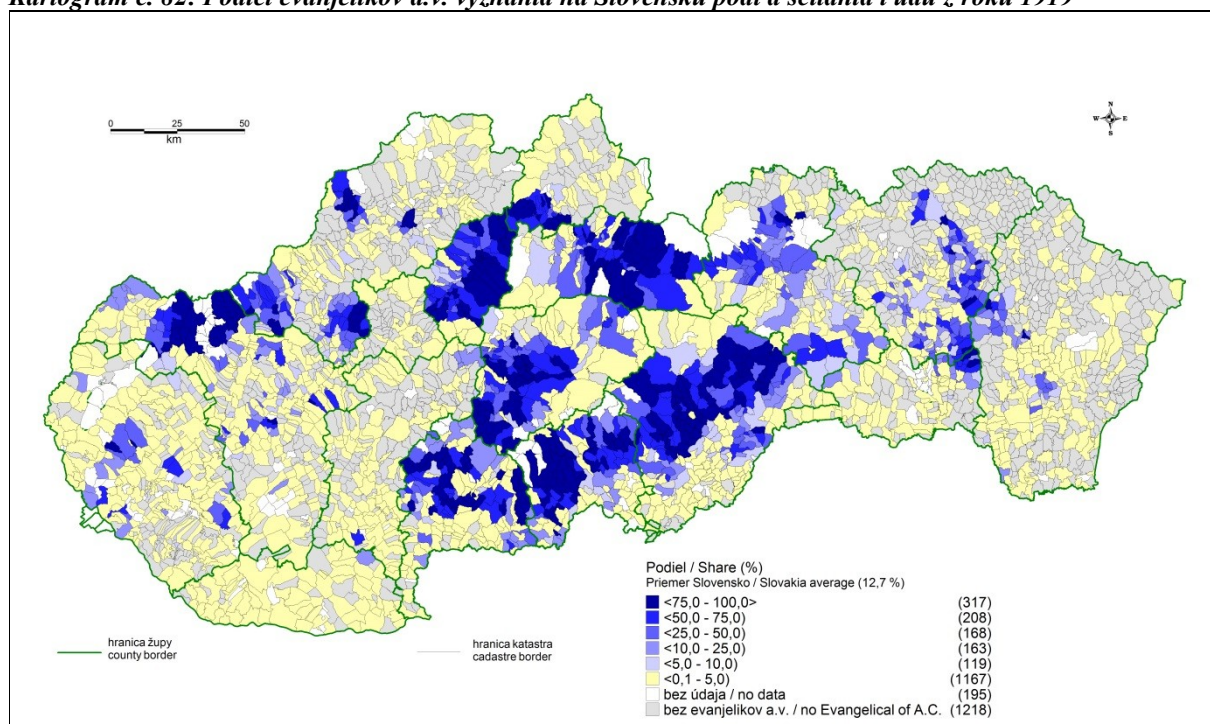
⁴²¹Az 1869. évi népszámlálás..., c. d.

⁴²² Podrobne sme túto problematiku analyzovali v práci TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná štruktúra Gemera..., c. d., s. 164 a n.

Kartogram č. 81: Podiel evanjelikov a.v. vyznania na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1900⁴²³

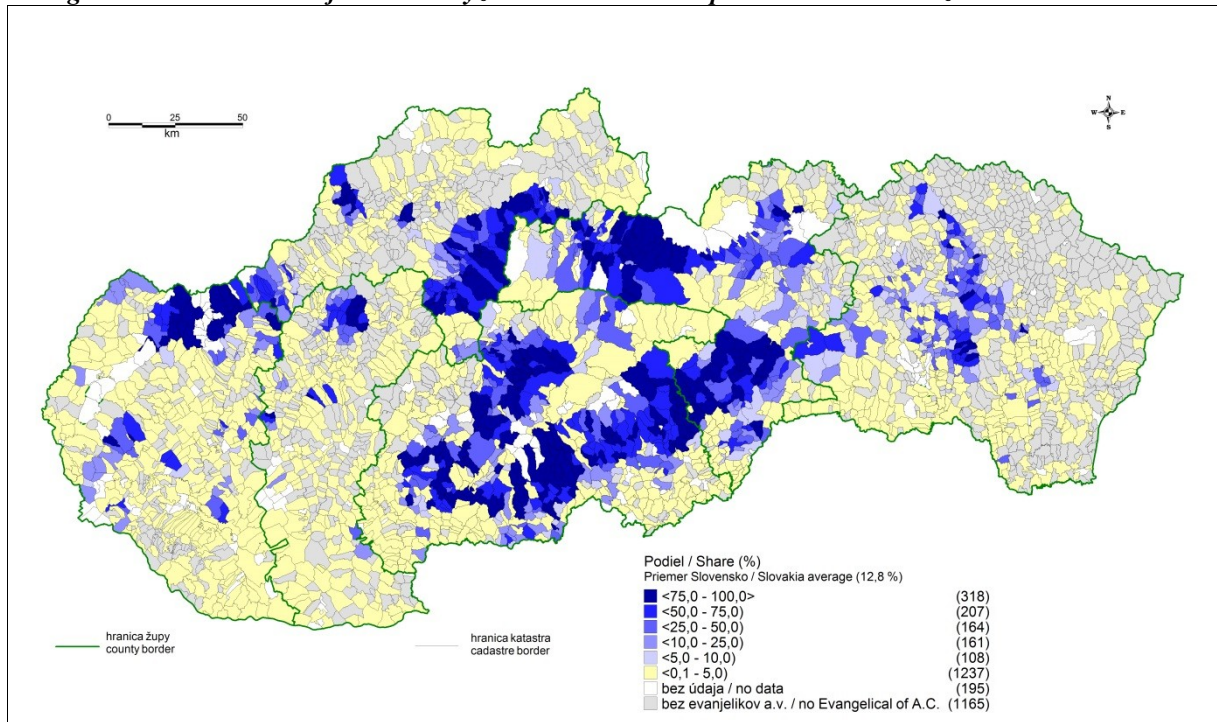
Kartogram č. 82: Podiel evanjelikov a.v. vyznania na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1919⁴²⁴

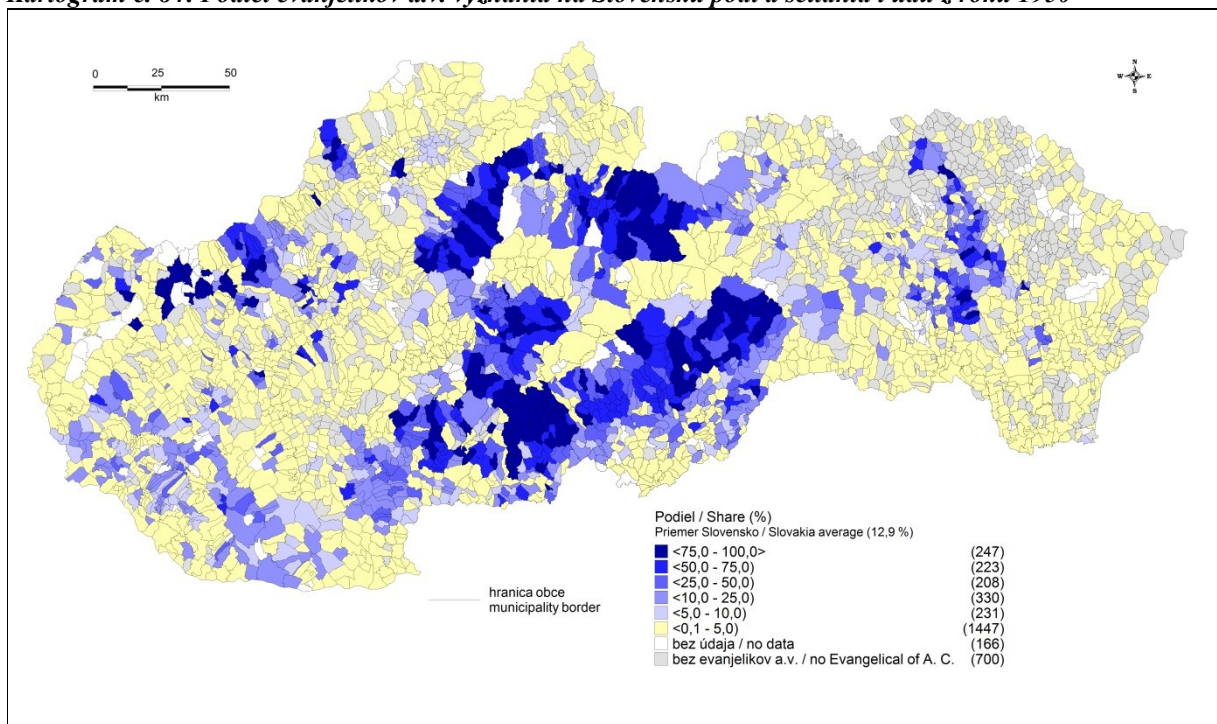
⁴²³ Népszámlálás 1900.

⁴²⁴ Soznam miest..., c. d.

Kartogram č. 83: Podiel evanjelikov a.v. vyznania na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1921⁴²⁵

Kartogram č. 84: Podiel evanjelikov a.v. vyznania na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1950⁴²⁶

Rovnako aj na Spiši, v nemeckom jazykovom prostredí žili početnejšie náboženské skupiny evanjelikov augsburského vyznania. Na severe išlo hlavne o podtatranské regióny, Poprad, Kežmarok a okolie, kde tvorili asi tretinu obyvateľstva. Asi päťtinové zastúpenie si udržiavali aj na juhu Spiša v gelnickom región. Spiš predstavoval jednu z konfesiónálne najpestrejších

⁴²⁵ Štatistický lexikón 1927..., c. d.

⁴²⁶ Sčítání ľudu 1950, obecní třídění..., c. d.

oblastí Slovenska, kde bolo okrem spomenutých evanjelikov výraznejšie zastúpené aj rímskokatolícke a gréckokatolícke obyvateľstvo.

V povojnovom období sa početnejšie skupiny evanjelikov a. v. vyznania nachádzali aj na juhozápadnom Slovensku.

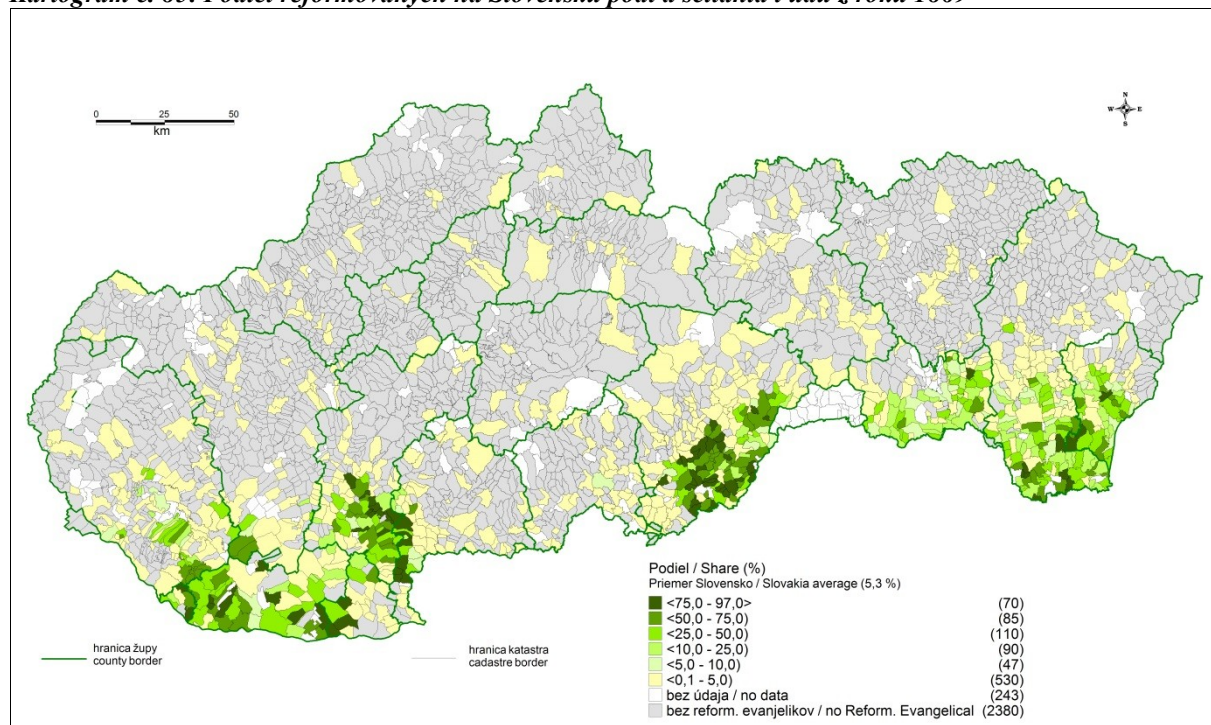
VII.4 Reformované obyvateľstvo

Reformované kalvínske obyvateľstvo sa rozvíjalo hlavne v maďarskom jazykovom prostredí. Predstavovali približne 4-5 % obyvateľstva Slovenska. Ich podiel mierne poklesol po vzniku Československa, následkom odchodu časti maďarsky hovoriaceho obyvateľstva (najmä úradníci s rodinami). Títo veriaci sa zväčša koncentrovali v južnej prihraničnej oblasti s Maďarskom. Preto sa ich počet výraznejšie znížil po územných zmenách na konci 30. rokov 20. storočia, keď sa územie južného Slovenska stalo súčasťou Maďarska.

Na juhozápadnom Slovensku boli reformovaní koncentrovanejší v okolí Komárna, kde predstavovali asi štvrtinu obyvateľstva. Rovnako boli početní v južnom a juhovýchodnom Tekove, okolie Pastuchova (Pastovce) a Levíc. V tejto oblasti sa hlásilo k reformovanému obyvateľstvu viac ako tretina obyvateľov.

Na Gemeri sa sústredili najmä v južnej časti, v regiónoch Tornaľa a Feledince (Jesenské), kde predstavovali približne tretinu obyvateľov. Gemerom začala druhá kompaktná oblasť, v ktorej bolo usadené reformované obyvateľstvo v početnejších náboženských obciach. Žili rovnako aj v Rimavskej Sobote a jej okolí, a rovnako aj v južnejšej časti Rožňavského okresu, kde tvoril centrum Plešivec.⁴²⁷

Kartogram č. 85: Podiel reformovaných na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1869⁴²⁸

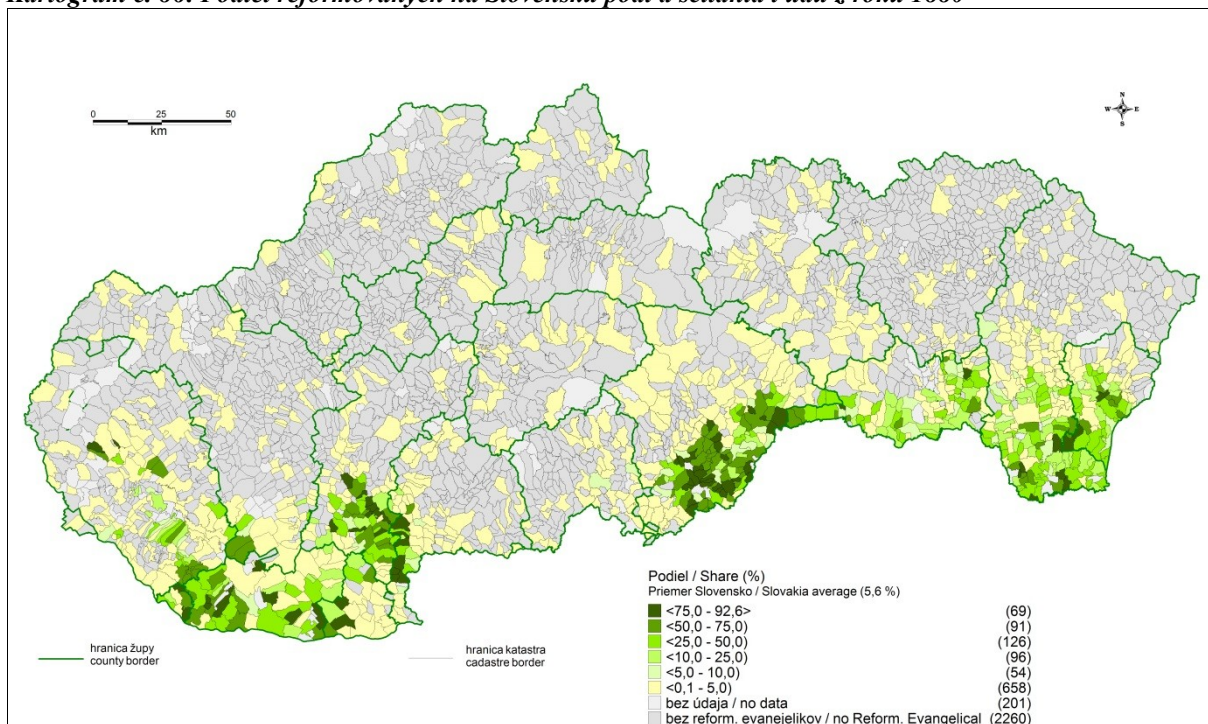

⁴²⁷ TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná štruktúra Gemera..., c. d., s. 179.

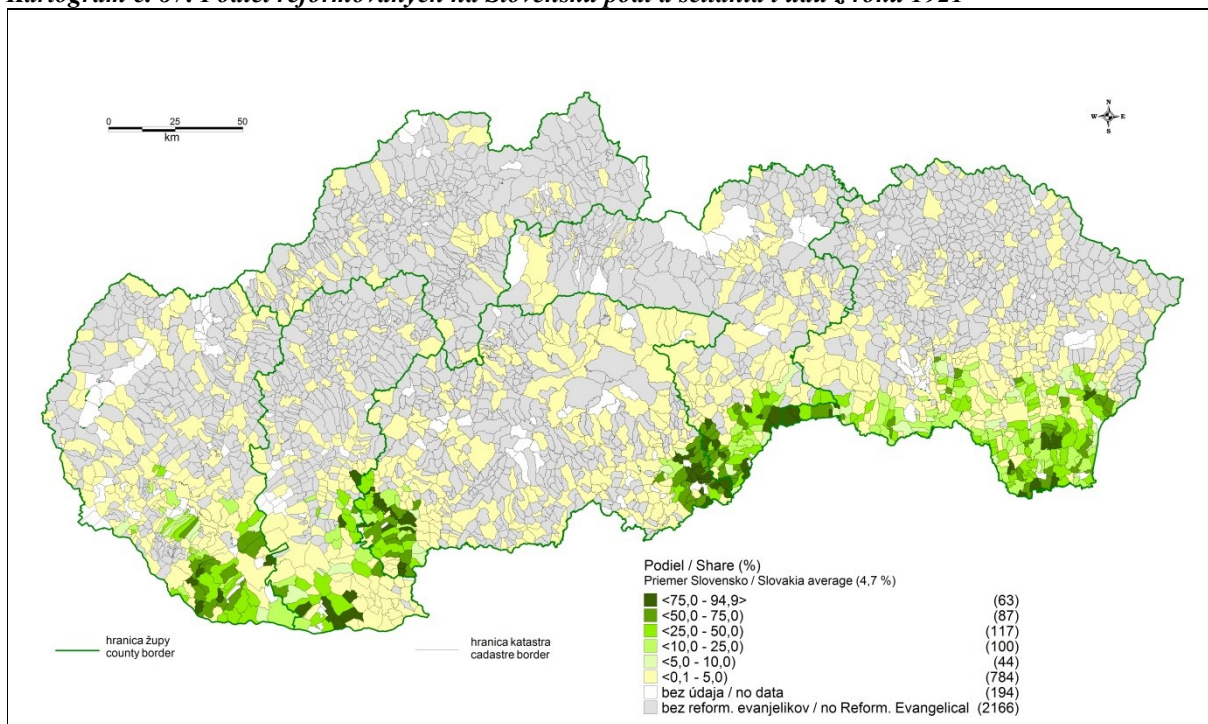
⁴²⁸ Az 1869. évi népszámlálás..., c. d.

Ďalej na východ pokračovalo osídlenie reformovaných cez severozápadný výbežok Turnianskej župy a pokračoval pod Košicami do juhovýchodného cípu Slovenska. Tu boli výraznejšie zastúpení najmä v oblasti Východoslovenskej nížiny (v oblasti Medzibodrožia), kde tvorili viac ako tretinu prítomného obyvateľstva (Kráľovský Chlmec, Veľké Kapušany a ich okolie).

Kartogram č. 86: Podiel reformovaných na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1880⁴²⁹

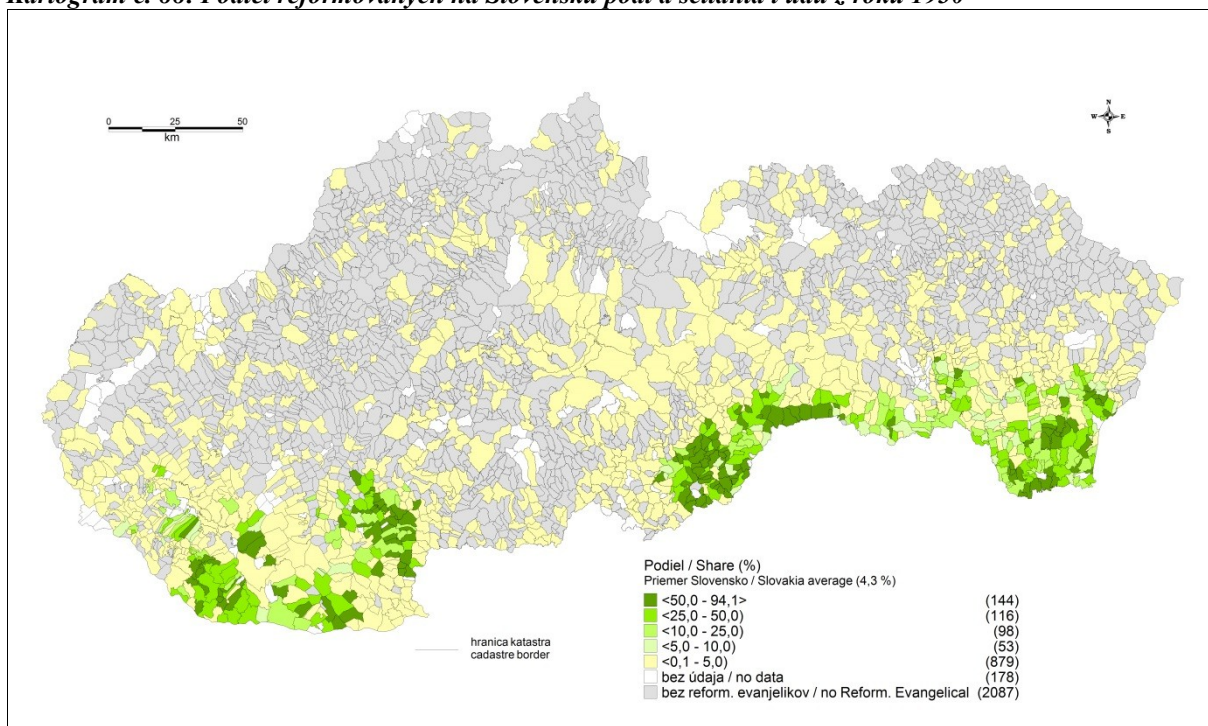
Kartogram č. 87: Podiel reformovaných na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1921⁴³⁰

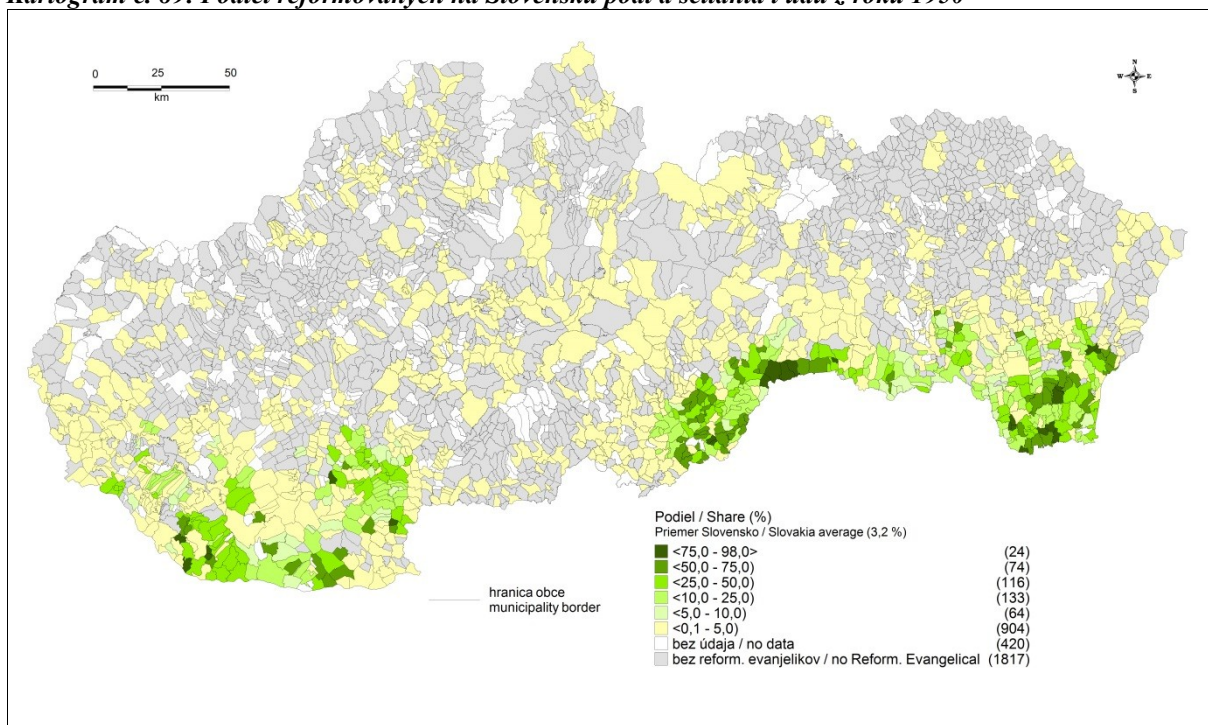
⁴²⁹ Népszámlálás 1880.

⁴³⁰ Štatistický lexikón 1927..., c. d.

Kartogram č. 88: Podiel reformovaných na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1930⁴³¹

Kartogram č. 89: Podiel reformovaných na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1950⁴³²

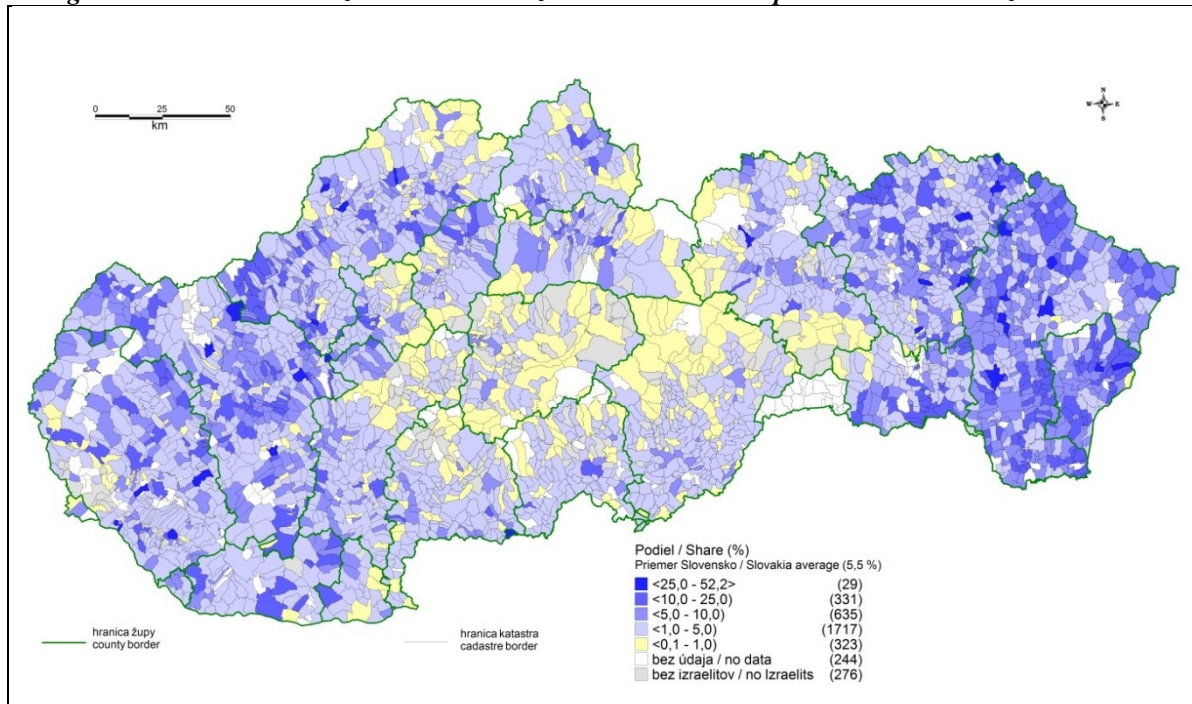
⁴³¹ Štatistický lexikón obcí... 1936, c. d.

⁴³² Sčítání ľudu 1950, obecní třídění..., c. d.

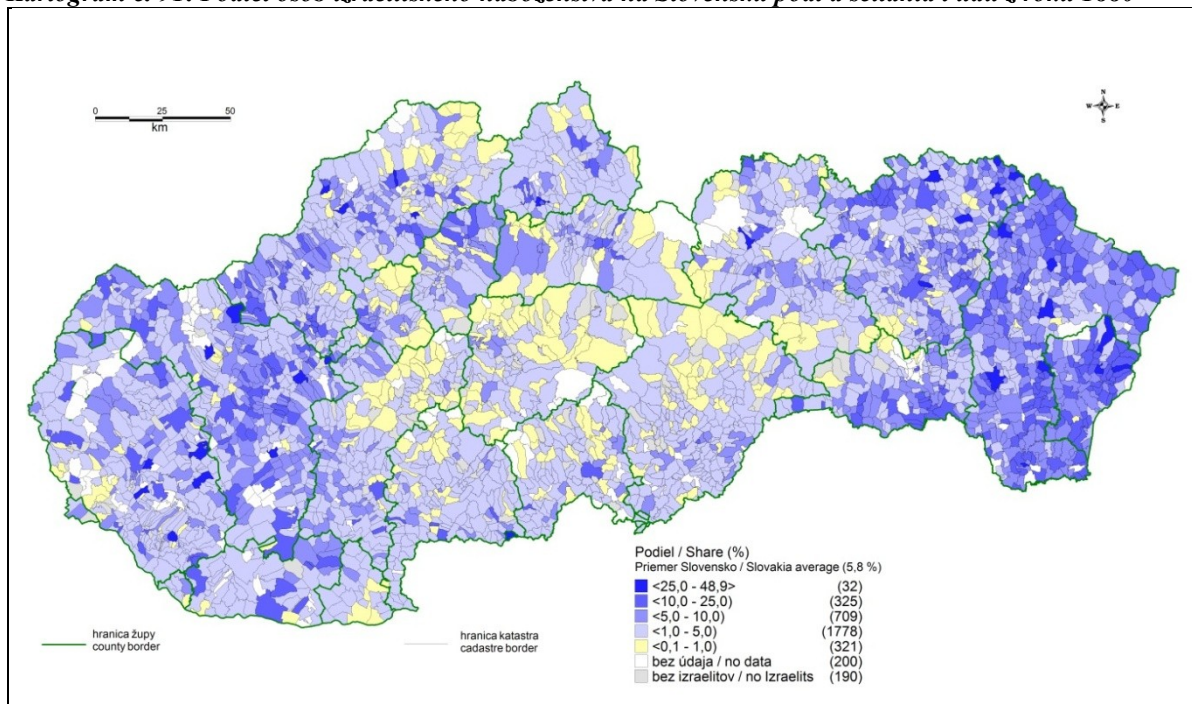
VII.5 Izraelitské obyvatelstvo

Poslednou početnejšou náboženskou skupinou bolo izraelitské vyznanie, ku ktorému sa v tomto priestore hlásilo približne 135-140 tis. osôb (v priemere 4 – 5 %). Tento počet výrazne poklesol ako dôsledok jednak územných zmien, ale najmä násilnými deportáciami židovského obyvateľstva počas 2. svetovej vojny.

Kartogram č. 90: Podiel osôb izraelitského náboženstva na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1869⁴³³

Kartogram č. 91: Podiel osôb izraelitského náboženstva na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1880⁴³⁴

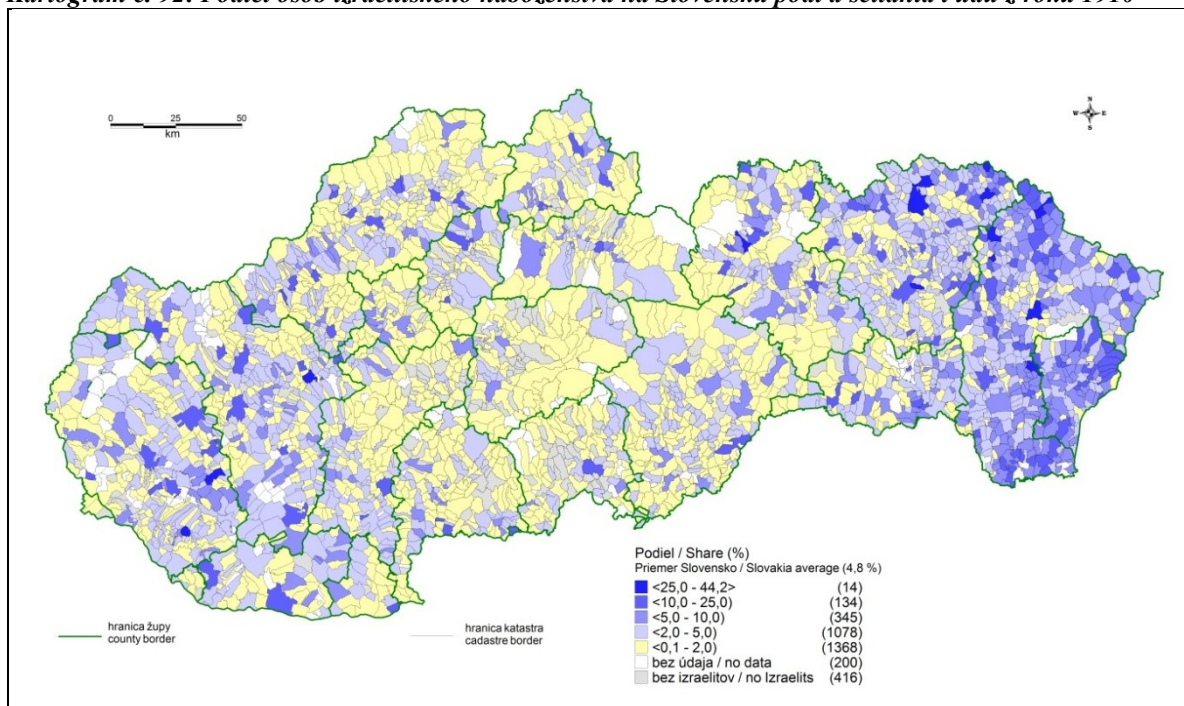

⁴³³ Az 1869. évi népszámlálás..., c. d.

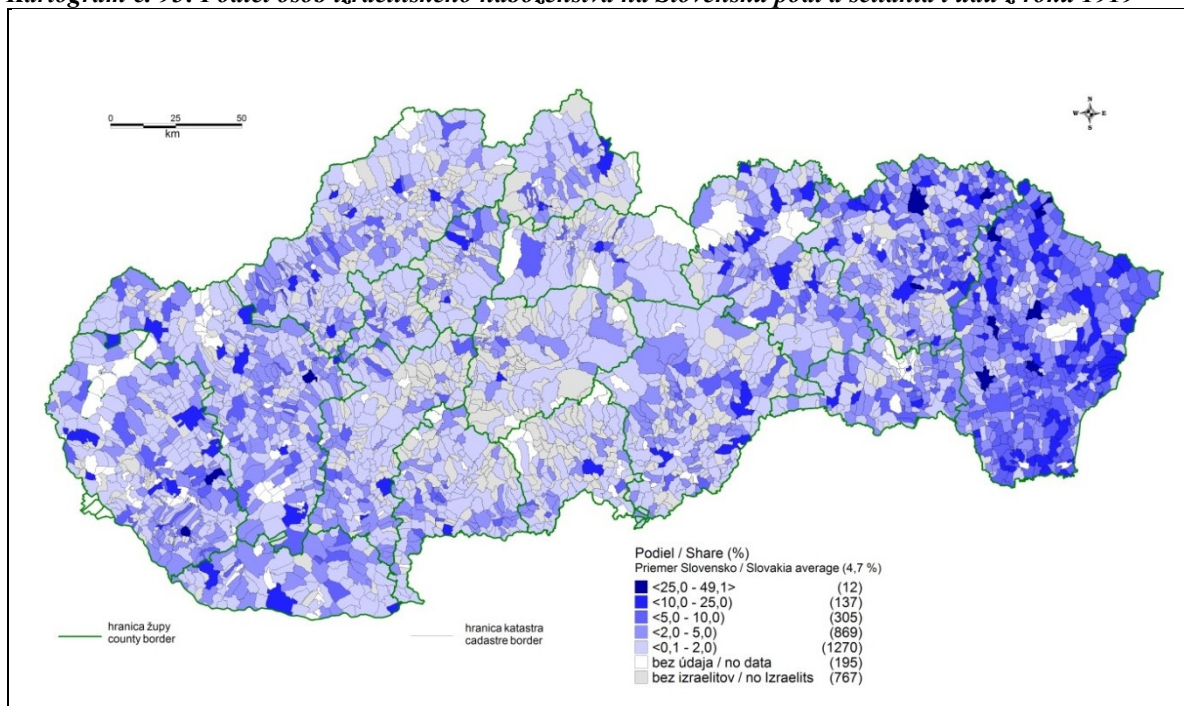
⁴³⁴ Népszámlálás 1880.

Spomenuli sme už, že väčšina z nich zahynula v koncentračných táborech mimo Slovenska a po ukončení vojny a obnove Československa na Slovensku žila už len nepatrná časť z pôvodného židovského obyvateľstva.

Kartogram č. 92: Podiel osôb izraelitského náboženstva na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1910⁴³⁵

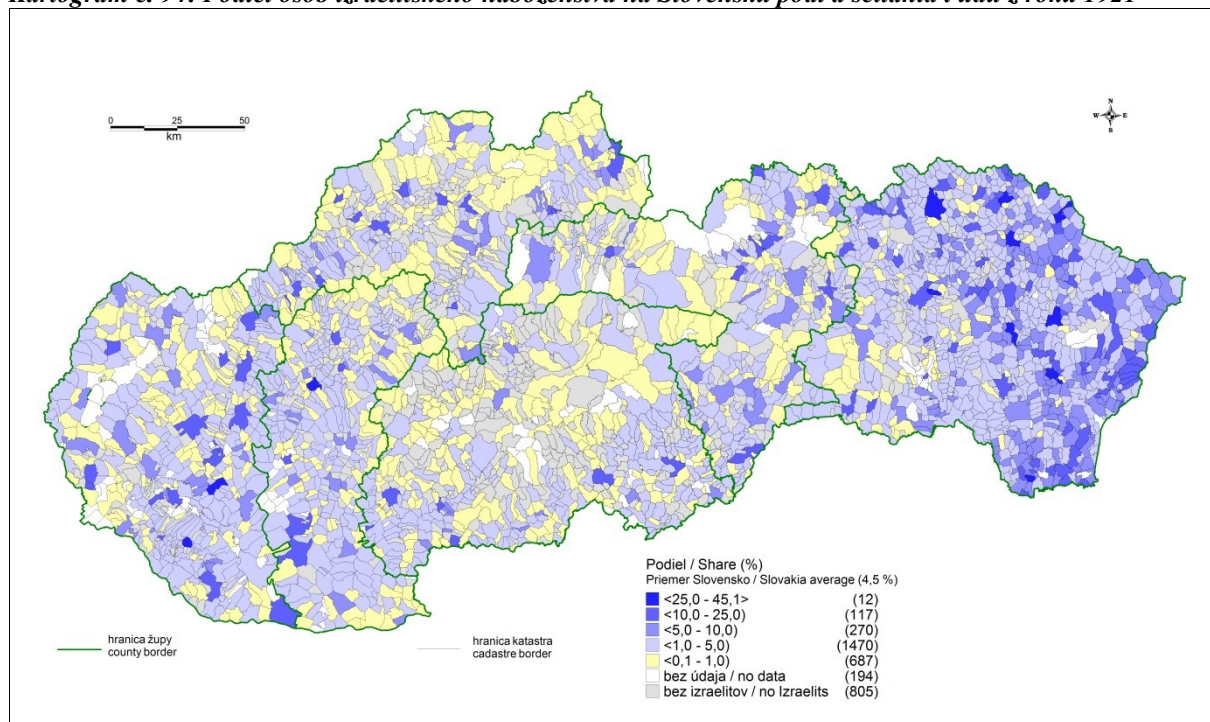
Kartogram č. 93: Podiel osôb izraelitského náboženstva na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1919⁴³⁶

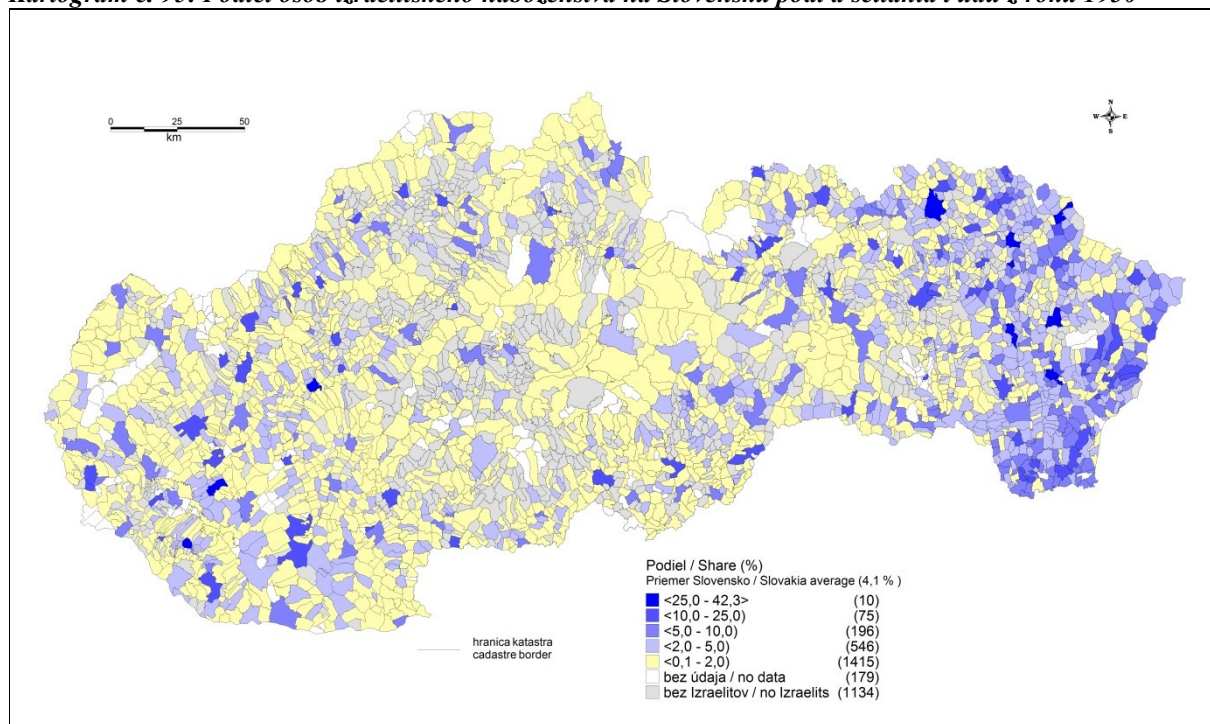
⁴³⁵ Népszámlálás 1910.

⁴³⁶ Soznam miest..., c. d.

Kartogram č. 94: Podiel osôb izraelitského náboženstva na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1921⁴³⁷

Kartogram č. 95: Podiel osôb izraelitského náboženstva na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1930⁴³⁸

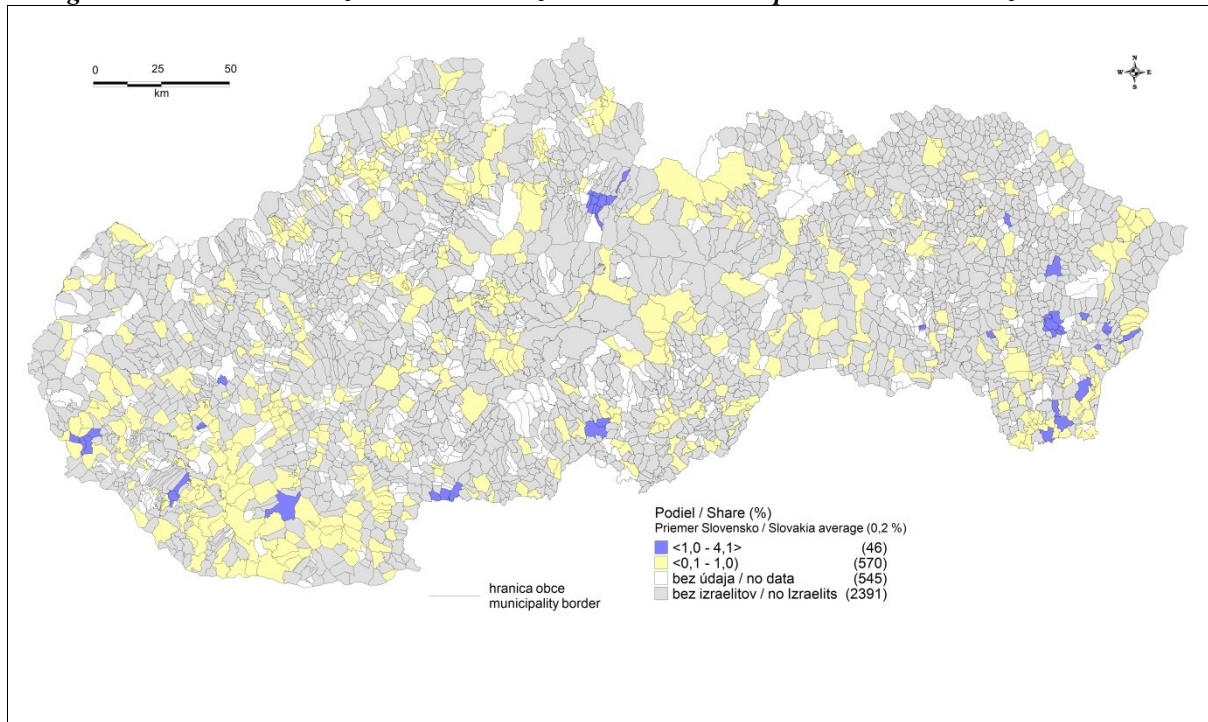

⁴³⁷ Štatistický lexikón 1927..., c. d.

⁴³⁸ Štatistický lexikón obcí... 1936, c. d.

Cenzus 1950 zachytil na Slovensku už len 7 472 izraelitov.⁴³⁹ Početnejšie boli osoby izraelského vierovyznania zastúpené hlavne v mestskom prostredí, kde sa organizovali aj početnejšie židovské náboženské obce. Typickejšie to bolo predovšetkým pre oblasti západného Slovenska. Na východnom Slovensku boli naopak rozptýlení na vidieku.

Kartogram č. 96: Podiel osôb izraelského náboženstva na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1950⁴⁴⁰

VII.6 Obyvateľstvo ostatných náboženstiev a bez vyznania

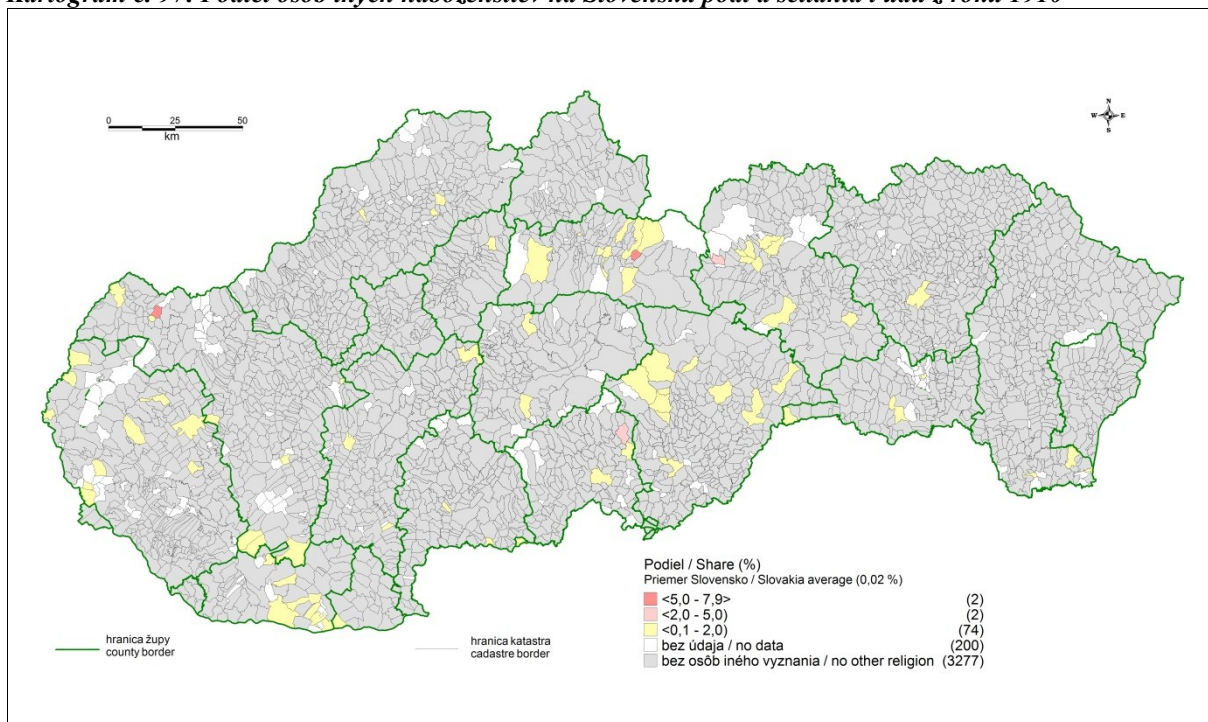
Podiel iných náboženstiev a osôb bez vyznania bol pomerne nízky. Pohyboval sa zväčša pod jedným percentom za celú skupinu. Zvyšoval sa mierne až v medzivojnovom období, keď sa na Slovensku registrovalo viacero osôb bez vyznania. V celej Československej republike bolo podľa oficiálnych výsledkov z roku 1921 5,3 % obyvateľov bez vyznania a tento podiel sa v priebehu 20. rokov zvýšil na približne 5,8 %.⁴⁴¹ Na Slovensku išlo v roku 1921 o 6 818 osôb (0,23 %), rozptýlení zväčša po celom území Slovenska. V roku 1930 však počet osôb bez vyznania vzrástol na 17 148 osôb (0,51 %). Zvyšovanie tejto skupiny osôb súviselo najmä s migráciou českého obyvateľstva na Slovensko. V povojnovom období bolo napočítaných 9 676 osôb bez vyznania.

⁴³⁹ Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

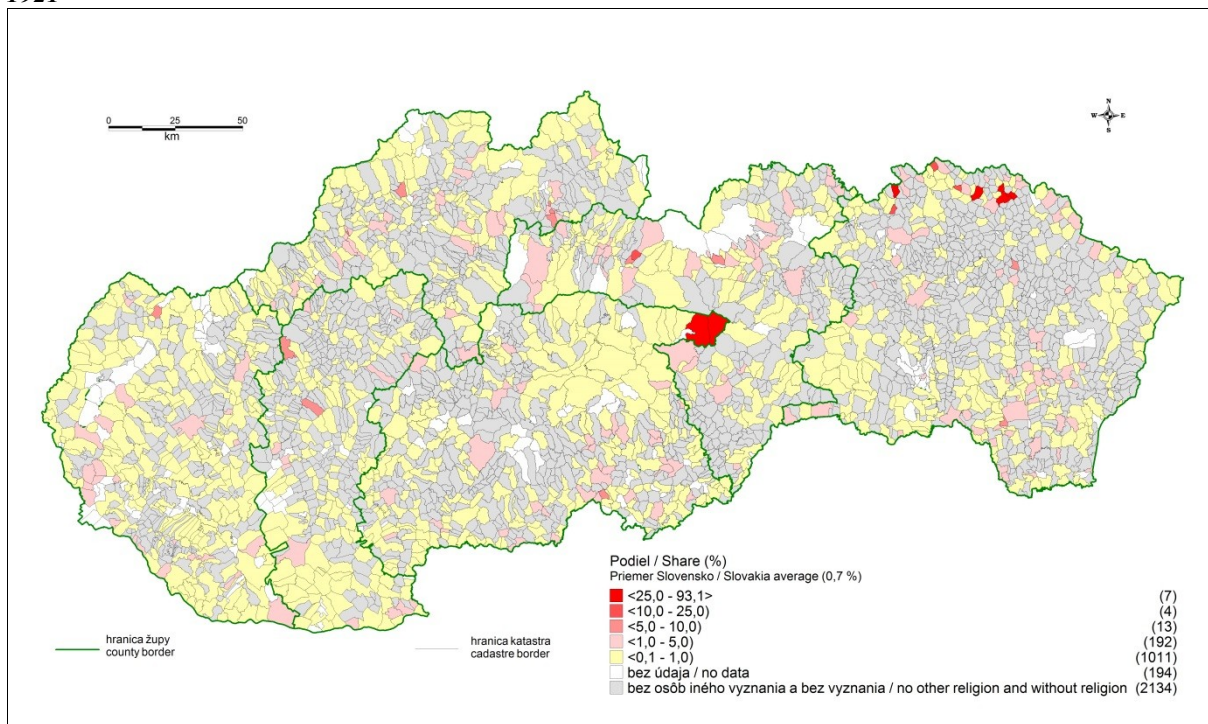
⁴⁴⁰ Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

⁴⁴¹ BOHÁČ, Antonín, ČSS sv. 9, c. d., s. 82-84*.

Kartogram č. 97: Podiel osôb iných náboženstiev na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1910⁴⁴²

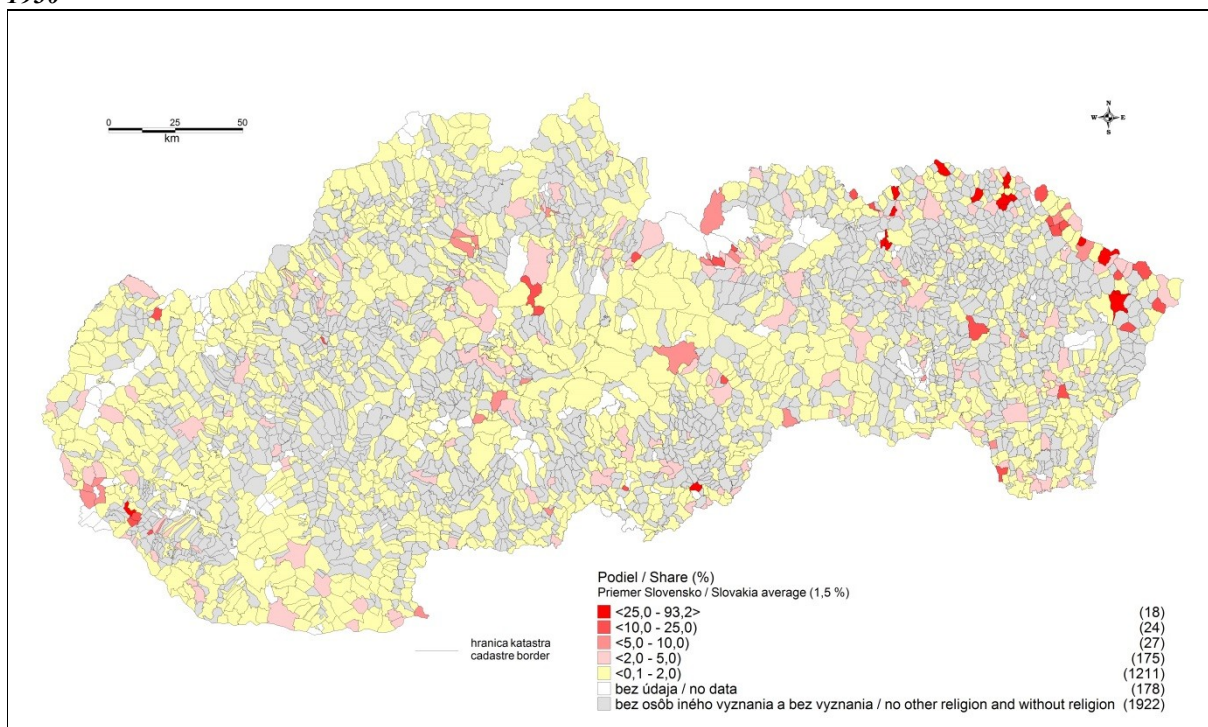
Kartogram č. 98: Podiel osôb iných náboženstiev a bez vyznania na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1921⁴⁴³

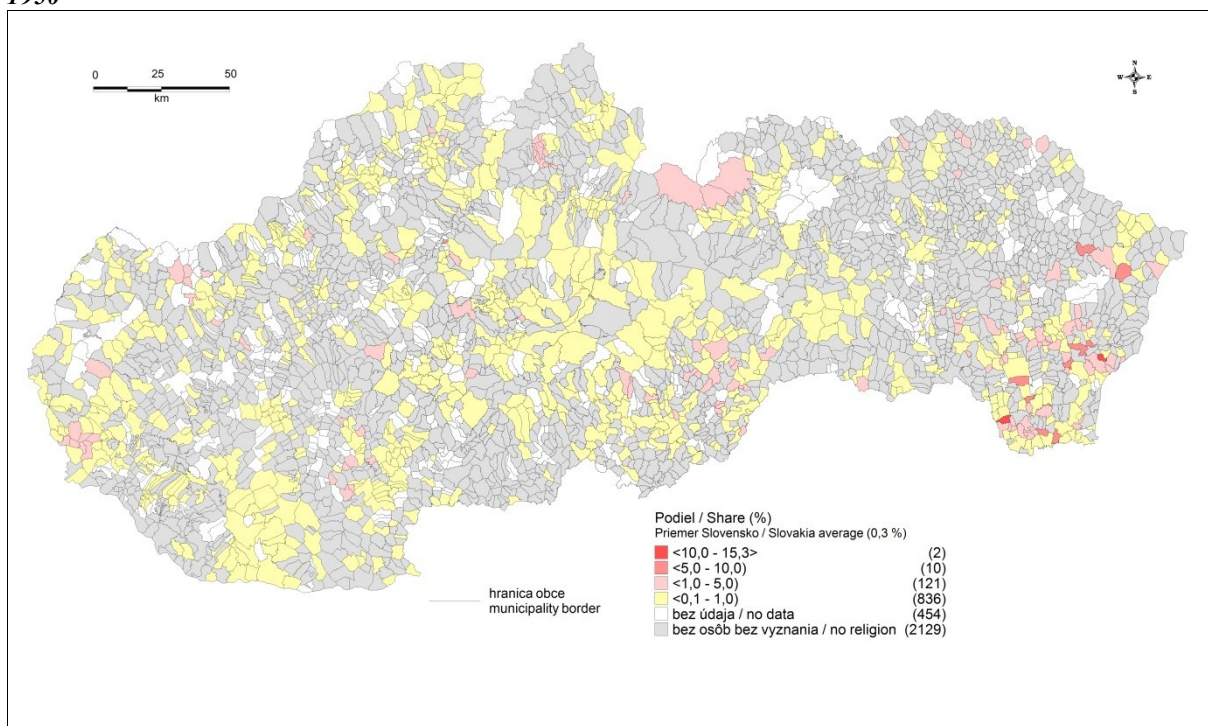
⁴⁴² Nép számlálás 1910.

⁴⁴³ Štatistický lexikón 1927..., c. d.

Kartogram č. 99: Podiel osôb iných náboženstiev a bez vyznania na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1930⁴⁴⁴

Kartogram č. 100: Podiel osôb iných náboženstiev a bez vyznania na Slovensku podľa sčítania ľudu z roku 1950⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ Štatistický lexikón obcí... 1936, c. d.

⁴⁴⁵ Sčítání ľudu 1950, obecní třídění..., c. d.

VIII. Ekonomická aktivita obyvateľstva

Ekonomickou aktivitou obyvateľstva zisťujeme zamestnanie obyvateľstva, zdroj obživy. Stručne by sme ho v sledovanom období mohli charakterizovať ako prevažne zameraný na poľnohospodársku činnosť a chov domácich zvierat. Pre obdobie do polovice 19. storočia išlo bezpochyby dominantne o prácu v primárnom sektore. V ďalšom období, najmä po spoločensko-politických zmenách v polovici 19. storočia, ktoré značne otriasli uhorskými, v mnohých ohľadoch ešte stredovekými vzťahmi, sa začala o svoje miesto postupne hlásiť sprvu skromná, ale postupne sa zvyšujúca priemyselná výroba.⁴⁴⁶ Maďarskou revolúciou sa do čela postupne dostávala uhorská podnikateľská vrstva a mnohé predtým konzervatívne zmýšľajúce šľachtické rody rovnako začali s investíciami do výrobnjej sféry, priemyslu a obchodu. Uvoľnením poddanských vzťahov, ktoré síce len veľmi pomalým tempom napredovali a riešili sa prakticky počas celej druhej polovice 19. storočia, sa postupne uvoľňovali pracovné sily, využiteľné ako pracovná rezerva pre nastupujúci priemysel. V mnohých ohľadoch mali tieto, ale aj ďalšie majetkovo-právne, spoločenské a hospodárske zmeny⁴⁴⁷ priame dopady na život populácie.⁴⁴⁸ Spomínali sme už v predchádzajúcich kapitolách, že obdobie 2. polovice 19. storočia bolo hlavne obdobím veľkých migračných pohybov, motivovaných prácou. Tie boli zapríčinené práve spomínanými zmenami a zrušením poddanských vzťahov, urbárskych poddanských. Zmeny sa týkali vlastníctva pôdy⁴⁴⁹ a pozvoľného ukončenia robotových povinností.⁴⁵⁰ Netýkalo sa to však zmluvných roľníkov a želiarov, ktorí sa museli osobitne z povinností vykúpiť. Nerovnomerne rozdelená pôda, ktorá bola aj výsledkom nedôsledností v procesoch komasácie a segregácie,⁴⁵¹ začala totiž vytvárať predpoklady na vhodnejší život menejdetným rodinám. Pôda sa navyše dedila a delila. V dôsledku toho začali relatívne rýchlo vznikať ekonomicky nesebestačné hospodárstva, čo nútilo ich vlastníkov vyhľadávať aj ďalšie zamestnanie na uživenie početnejšej rodiny, keďže pôda v extenzívnej forme hospodárenia dávala nižšie výnosy. Týmto spôsobom sa začala výraznejšie prehlbovať agrárna preľudnenosť, keď drobná pôda nedokázala užiť početnejšie rodiny a vyvolala sprvu dopyt po vedľajšej práci, neskôr priamo pracovnú migráciu, o ktorej sme hovorili, že napokon prerástla do masového javu. Nepôsobila však len v smere populačných strát odchodom ľudí, ale začala vplývať aj na populačnú klímu určitých sociálnych vrstiev, keď dieťa postupne prestávalo byť vnímané aj ako vhodná a lacná pracovná sila, využiteľná pri poľnohospodárskych prácach, ale stávalo sa pre živiteľa ďalšou osobou, ktorú bolo potrebné uživiť.

Viazanosť populácie na primárny sektor ako základný zdroj obživy pretrvávala nielen celú druhú polovicu 19. storočia, ale pokračovala aj na začiatku 20. storočia. Pokles ekonomicky aktívnych v primárnom sektore medzi rokmi 1890 a 1910 bol výraznejší, z takmer 70 – 65 %a

⁴⁴⁶ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Fertility of Women in the Primary Sector..., c. d. Na Slovensku sa už pred revolučnými rokmi 1848/1849 rozvíjala textilná výroba a samozrejme veľké tradície malo baníctvo a hutníctvo. V 2. pol. 18. storočia pracovalo v baníctve a hutníctve približne 25 tis. osôb. PRŮCHA, Václav a kol. Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí. Bratislava : Pravda, 1974, s. 16-17.

⁴⁴⁷ Problematiku vývoja primárneho sektora v spoločenských a sociálnych kontextov v 2. pol. 19. storočia podrobne charakterizoval Roman Holec v práci, HOLEC, Roman. Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia. Bratislava : VEDA, 1991.

⁴⁴⁸ TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku..., c. d.

⁴⁴⁹ Týkalo sa to spočiatku necelej štvrtiny celkovej výmery pôdy v slovenských župách.

⁴⁵⁰ PRŮCHA, Václav a kol. Hospodárske dejiny..., c. d., s. 34.

⁴⁵¹ HOLEC, Roman. Poľnohospodárstvo na Slovensku..., c. d., s. 36-38.

postupne poklesol na 61 % v medzivojnovom období. Stále si teda pôdohospodárstvo udržia-
valo ako zdroj obživy na Slovensku prvenstvo.⁴⁵²

Tab. č. 17: Ekonomicky aktívne obyvateľstvo v slovenských župách v rokoch 1890 a 1910⁴⁵³

Župy, munic. mestá	zo 100 osôb činných bolo činných v triedach povolania																	
	I. Prvotná výroba		II. Horní- ctvo a hut- níctvo		III. Priemy- se a živnosť		IV. Obchod a úver		V. Doprava		VI. VII. Ver. Služba atd, vojsko		VIII. Ná- denníci bez bližšieho určenia		IX. Domáce služobníctvo		X., XI., iné	
	1890	1910	1890	1910	1890	1910	1890	1910	1890	1910	1890	1910	1890	1910	1890	1910	1890	1910
Bratislava	69,3	64,9	0,1	0,0	12,1	16,2	2,7	2,9	0,7	2,1	2,9	3,2	4,1	2,8	5,7	4,7	2,4	3,2
Bratislava m.	5,3	3,4	0,0	0,0	34,4	43,2	7,3	8,5	3,0	5,4	17,1	18,9	10,7	2,0	12,5	10,5	9,7	8,1
Nitra	69,4	66,4	0,0	0,1	13,5	15,1	3,1	3,0	0,7	2,1	2,3	3,2	2,6	2,7	5,2	4,4	2,2	3,0
Trenčín	74,9	71,7	0,0	0,0	9,2	14,1	1,7	1,9	0,8	2,1	2,5	3,0	1,7	2,0	7,9	3,6	1,3	1,6
Tekov	69,7	68,8	2,0	1,4	10,7	13,6	2,0	2,0	0,6	1,4	2,3	2,9	3,3	2,1	6,1	3,9	3,3	3,9
Turiec	63,2	54,6	0,1	0,0	16,9	25,3	1,9	2,3	2,3	5,2	2,0	2,9	4,0	2,0	7,4	5,5	2,2	2,2
Liptov	68,3	51,5	0,4	0,6	12,7	30,1	1,8	1,9	1,6	2,3	2,5	3,3	5,1	3,2	6,2	5,0	1,4	2,1
Zvolen	52,0	46	1,1	0,5	20	27,8	3,1	4,1	1,5	3,2	3,3	4,1	7,8	4,8	6,9	5,3	4,3	4,2
Šariš	69,7	68,7	0,4	0,1	9,5	10,7	1,9	2,6	0,6	1,3	3,7	4,5	4,7	4,1	7,3	4,0	2,2	3,1
Orava	82,7	82,2	0,0	0,0	5,2	5,9	2,7	2,5	0,3	1,3	1,5	2,0	2,6	1,7	4,1	2,6	0,9	1,8
Spiš	55,7	48,3	3,6	5,6	15,9	23,1	1,7	2,2	1,2	2,9	4,9	5,0	6,8	3,7	7,4	5,0	2,8	4,2
Hont	75,0	72,2	1,4	1,1	9,9	12,2	1,6	1,6	0,7	1,6	2,0	2,8	2,0	2,0	4,8	3,3	2,3	3,2
Štiavnica m.	5,7	6,6	30,3	16,7	22,3	32,8	2,9	3,0	1,1	1,8	3,7	5,9	4,9	4,0	10,2	7,2	18,9	22,3
Novohrad	6,3	56,8	4,3	6,0	12,4	19,1	1,9	2,2	0,8	2,1	3,1	4,4	3,6	2,3	5,2	4,0	2,4	3,1
Gemer	62,6	55,1	3,2	4,1	13,9	20,4	1,7	2,1	0,9	2,2	2,9	3,7	6,6	4,2	5,7	4,8	2,5	3,4
Abauj - Turňa	69,9	70,0	0,6	1,0	10,1	12,1	1,9	2,0	0,7	1,6	2,0	2,9	6,4	3,5	6,3	4,2	2,1	2,7
Košice m.	2,5	2,2	0,0	0,0	34,6	35,4	6,3	8,2	3,3	5,2	23,2	25,5	8,5	3,3	14,9	11,7	6,7	8,5
Zemplín	71,1	69,4	0,0	0,0	10,4	13,1	2,6	3,2	1,0	1,9	2,8	3,2	3,9	2,7	6,5	4,2	1,7	2,3
Užhorod	72,5	69,4	0,0	0,0	9,0	12,5	2,1	3,1	0,7	2,0	5,8	4,5	3,0	2,4	5,5	4,0	1,4	2,1
Komárno m.	6,4	5,3	0,0	0,1	22,2	29,6	5,5	6,4	2,0	6,9	39,8	34,8	7,7	2,5	9,7	8,6	6,7	5,8
Slovenské župy	65,3	60,8	1,1	1,3	12,9	17,5	2,5	2,9	0,9	2,3	3,8	4,6	4,3	2,8	6,6	4,6	2,6	3,2

Štruktúra ekonomicky aktívneho obyvateľstva z prelomu 19. a 20. storočia (tab. č. 17) jasne poukazuje na postupné zvyšovanie možností zamestnania v priemysle a živnostiach. Všimnúť si možno v tomto smere najmä 4 municipálne mestá, Bratislavu, Košice, Komárno a Banskú Štiavnicu, ktoré sa tak stávali predovšetkým pre svoje okolie migračne atraktívne. Prejavilo sa to výraznejším narastaním počtu ich obyvateľov. Regionálne rástol priemysel a živnosti výraznejšie tam, kde na jeho rozvoj boli najvhodnejšie predpoklady. Išlo jednak o významnejšie banícke oblasti, župy Spiš, Zvolen, Gemer, ale vzrástol aj v ďalších regiónoch, Liptov, Turiec.

Uhorský priemysel sa postupne koncentroval predovšetkým na terajšie územie Slovenska, kde sa nachádzali pre priemyselnú výrobu v dostatočnom množstve suroviny, ale aj pracovné

⁴⁵² FALTUS, Jozef. Zamestnanie obyvateľstva Slovenska a priemyselné závody na Slovensku podľa uhorského sčítania k 31. 12. 1910. In: Slovenská archivistika, roč. 22, 2/1987, s. 62-85.

⁴⁵³ SPRČS II. 1925, s. 143*.

sily. Preto po vzniku Československej republiky získal nový štátny útvar najpriemyselnejšiu časť bývalého Uhorska.

Tab. č. 18: Retrospektívny pohľad na štruktúru obyvateľstva podľa zdroja obživy v rokoch 1900 - 1930⁴⁵⁴

Rok	Hospodárske odvetvie			
	Poľnohospodárstvo (A)	Priemysel (B)	Obchod, peňažníctvo, doprava (C)	Ostatné
1900	66,27	15,78	6,86	11,09
1910	62,57	18,39	7,99	11,05
1921	60,63	17,43	7,67	14,27
1930	56,82	19,07	10,17	13,94

Tabuľka č. 18 sumarizuje podiely základných hospodárskych odvetví na obžive obyvateľstva Slovenska. Je zrejmé, že smerovanie slovenského hospodárstva išlo cestou postupného znižovania podielu primárneho sektoru, no len veľmi pozvoľného zvyšovania priemyselnej výroby. Po vzniku Československa slovenský priemysel dokonca poklesol ako zdroj obživy obyvateľstva. Slovenské hospodárstvo po vzniku Československa totiž muselo prejsť procesom transformácie. Ten bol ovplyvnený viacerými hospodársko-politickými zmenami. V prvom rade sa muselo prispôbiť novému vnútornému trhu a zároveň sa vysporiadať so silnou konkurenciou priemyselnejšej, ale i poľnohospodársky vyspelejšej výrobe západnej časti republiky. Rozpadom Rakúsko-Uhorska získala Československá republika až 60 – 70 % kapacity priemyselnej výroby.⁴⁵⁵ Po tejto stránke sa tak Československo stalo najsilnejším nástupníckym štátom rozpadnutej monarchie.⁴⁵⁶ Problémom československého hospodárstva bolo od počiatku jeho nerovnomerné geografické rozloženie. České krajiny boli priemyselne vyspelejšie ako územie Slovenska, nehovoriac o najvýchodnejšej časti Československa, Podkarpatskej Rusi.⁴⁵⁷ V československom hospodárstve mali dominantné postavenie české krajiny, v ktorých sa sústreďovalo vyše 90 % priemyselnej výroby, pričom na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi len zvyšných 10 %. Napriek tomu, že východná časť republiky mala jednoznačne poľnohospodársky charakter, až tri štvrtiny poľnohospodárskej produkcie pochádzali z českých krajín.⁴⁵⁸ Na Slovensku k priemyslu začiatkom dvadsiatych rokov 20. storočia patrilo asi 17 %, k poľnohospodárstvu však až 61 % obyvateľstva. Ekonomicky priemyselnejšia západná časť republiky riešila problém straty bývalých odbytov ziskom silnejšej pozície na slovenskom a podkarpatskoruskom trhu, čo so sebou prinášalo rastúci tlak na existujúce skromné hospodárstvo v týchto oblastiach.⁴⁵⁹

Československé hospodárstvo v medzivojnovom období prekonalo dve väčšie krízy. Prvou bola povojnová recesia.⁴⁶⁰ Prepukla na konci roku 1921 a kulminovala o dva roky neskôr.⁴⁶¹

⁴⁵⁴ SRB, Vladimír. *Obyvateľstvo Slovenska 1918 – 1938*. Bratislava : Infostat, 2002, s. 8.

⁴⁵⁵ Mýtus a realita hospodárskej vyspelosti Československa medzi svetovými vojnami. (ďalej: Mýtus a realita...). Praha: Karolinum, 2000, s. 11; BLAŽEK, Michal. *Ekonomická geografia ČSSR*. Bratislava : Osveta, 1964, s. 65.

⁴⁵⁶ FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske dejiny*. Bratislava : VŠE, 1992, s. 60.

⁴⁵⁷ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi II. Štruktúry obyvateľstva*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 131; *Dejiny Slovenska V. (1918 – 1945)*. Bratislava : Veda, 1985, s. 35.

⁴⁵⁸ Mýtus a realita..., c. d., s. 16.

⁴⁵⁹ HALLON, Ľudovít. *Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. (Rozvoj alebo úpadok?)*. Bratislava : Veda, 1995, s. 44.

⁴⁶⁰ K povojnovej obnove pozri napr. FALTUS, Jozef. *Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921 – 1923 v Československu*. Bratislava : SAV, 1966.

Povojnovou krízou sa československé hospodárstvo prakticky prispôbovalo novým podmienkam na svetovom a vnútornom trhu. Od začiatku roku 1924 postupne došlo k prekonávaniu povojnovej krízy a všeobecnému oživeniu hospodárstva.⁴⁶² Predvojnová priemyselná výroba bola dosiahnutá v roku 1925.⁴⁶³ Po relatívne pokojnom období postupného vzostupu hospodárstva v rokoch 1924 – 1928 došlo k prvému väčšiemu prejavu krízy v poľnohospodárstve.⁴⁶⁴ Po úrode v roku 1928, v dôsledku vysokých prebytkov poľnohospodárskych komodít, postupne poklesli ceny obilia a situácia prerástla do agrárnej krízy a trvala do roku 1933.⁴⁶⁵ Omnoho ničivejšou sa stala celosvetová hospodárska kríza, ktorá vo svete prepukla koncom roku 1929 a zasiahla prakticky všetky oblasti hospodárstva vo väčšine vyspelých krajín sveta. V Československu bol najvyšší pokles výroby zaznamenaný v roku 1933, a to až o 40 %. Hospodárskou krízou najviac postihnutými oblasťami bolo železiarstvo, ťažba uhlia, stavebníctvo, drevospracujúci priemysel, výroba skla a výrazné bolo aj zníženie textilnej výroby, oblasti, ktoré boli výraznejšie zastúpené aj v slovenskom stve.⁴⁶⁶ K viditeľnejšiemu oživeniu výroby došlo až v roku 1936.

Po politicky krízových rokoch 1938 a 1939 a vzniku samostatnej Slovenskej republiky (1939 – 1945), sa slovenské hospodárstvo postupne dostalo pod vplyv nemeckého kapitálu. Vznik svetového konfliktu síce územie Slovenska obchádzal, no priamo sa dotýkal fungovania a rozvíjania slovenského poľnohospodárstva a priemyslu.⁴⁶⁷ Vojnové hospodárstvo bolo do značnej miery naviazané na potreby Nemeckej ríše. Zvlášť sa to dotklo strategických podnikov.

Údaje o ekonomickej aktivite obyvateľstva Slovenska v prvej polovici 20. storočia máme k dispozícii iba z plánovaných cenzov a sčítaní poľnohospodárskych a priemyselných podnikov a závodov z roku 1930. Priamo sa totiž zamestnanie obyvateľstva, ako sme spomenuli, nezisťovalo ani v predbežnom sčítaní v roku 1919 a ani v rámci sčítania obyvateľstva na konci roku 1938. Podrobnejšie výsledky za ekonomickú aktivitu obyvateľstva prinieslo neskôr až sčítanie ľudu z roku 1940 a po ukončení vojny na Slovensku súpis z roku 1946, ale hlavne podrobnejšie výsledky celoštátneho sčítania ľudu z roku 1950.

Poľnohospodárstvo a chov dobytku dávalo počas celého medzivojnového obdobia obživu najväčšej časti populácie Slovenska, hoci jeho podiel začal výraznejšie klesať. Závislosť na primárnom sektore klesla o približne 6 %, pričom obživa v priemysle a výrobných živnostiach stúpila o vyše 7 % a najviac vzrástol podiel v doprave, až o 25 %. Po územných zmenách na juhu Slovenska v rokoch 1938/1939, keď došlo k odčleneniu najúrodnejších častí Slovenska (Žitný ostrov, resp. značná časť Podunajskej nížiny), sa už podiel primárneho sektora do-

⁴⁶¹ PRŮCHA, Václav a kol. *Nástin hospodárskych dejín v období kapitalizmu a socializmu*. Praha : Svoboda, 1987, s. 126.

⁴⁶² FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske...*, c. d., s. 63; tiež *O priemysle Slovenska : Výročná správa Krajinskej skupiny pre Slovensko Ústredného zväzu čsl. priemyselníkov v Bratislave*. 1924. Bratislava : Ústredný zväz čsl. priemyselníkov, 1924, s. 9.

⁴⁶³ PRŮCHA, Václav a kol., *Nástin...*, c. d., s. 126

⁴⁶⁴ BARTLOVÁ, Alena. *Hospodárska kríza na Slovensku v rokoch 1929 – 1933*. In: *Historický časopis* č. 2/32, 1984, s. 219.

⁴⁶⁵ LACINA, Vlastislav. *Krize Československého zemědělství 1928 – 1934*. Praha : ČSAV, 1974, s. 38.

⁴⁶⁶ FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Elena. *Hospodárske dejiny...*, c. d., s. 63.

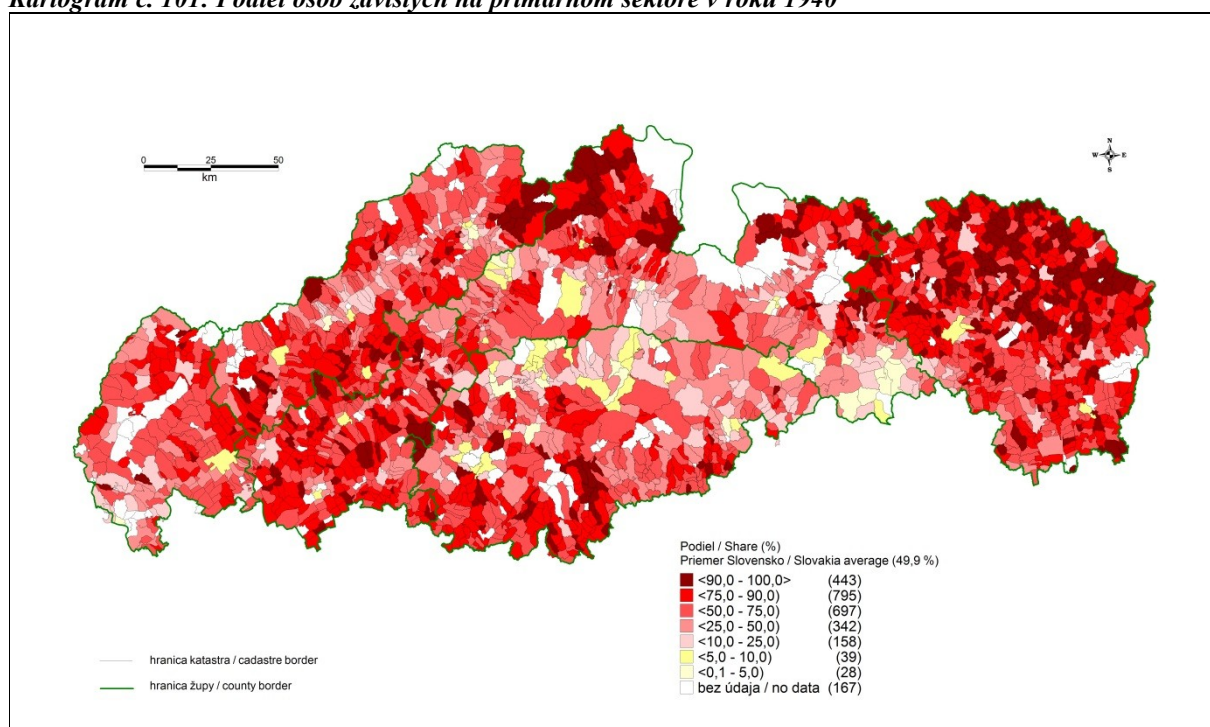
⁴⁶⁷ Problematike vojnového hospodárstva na Slovensku v čase 2. svetovej vojny sa venovalo množstvo prác. Najnovšie je tejto problematike venovaná práca MIČKO, Peter. *Hospodárska politika slovenského štátu : Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku 2010.

stal tesne pod 50 %. Pri pohľade na kartogram č. 101 však možno vidieť, že v takmer 450 obciach na Slovensku pôdohospodárstvo aj na začiatku 40. rokov 20. storočia dominovalo ako základný zdroj obživy s viac ako 90% podielom. Vyšší podiel závislosti na primárnom sektore vykazovali hlavne oblasti Oravy, Liptova, ale najmä potom severnejšie časti Šariša a Zemplína.

Tab. č. 19: Celkový počet obyvateľstva Slovenska v pomere k odvetviam v roku 1921, 1930 a 1950⁴⁶⁸

Rok	Pôdohospodárstvo	Priemysel, živnosti	Obchod, peňažníctvo	Doprava	Štátna, verejná služba, slobodné povolania	Vojsko	Iné a Neudané
1921	1 818 848	530 192	124 153	106 485	105 174	42 833	273 185
1930	1 892 042	634 797	181 278	157 634	155 983	54 090	253 969
1950	1 442 812	931 411	180 692	248 936	283 907	-	354 587
<i>Na 1000 obyvateľov</i>							
1921	606,1	176,7	41,4	35,5	35,1	14,3	91,0
1930	568,2	190,6	54,4	47,3	46,8	16,2	76,3
1950	419,1	270,6	52,5	72,3	82,5	-	103,0

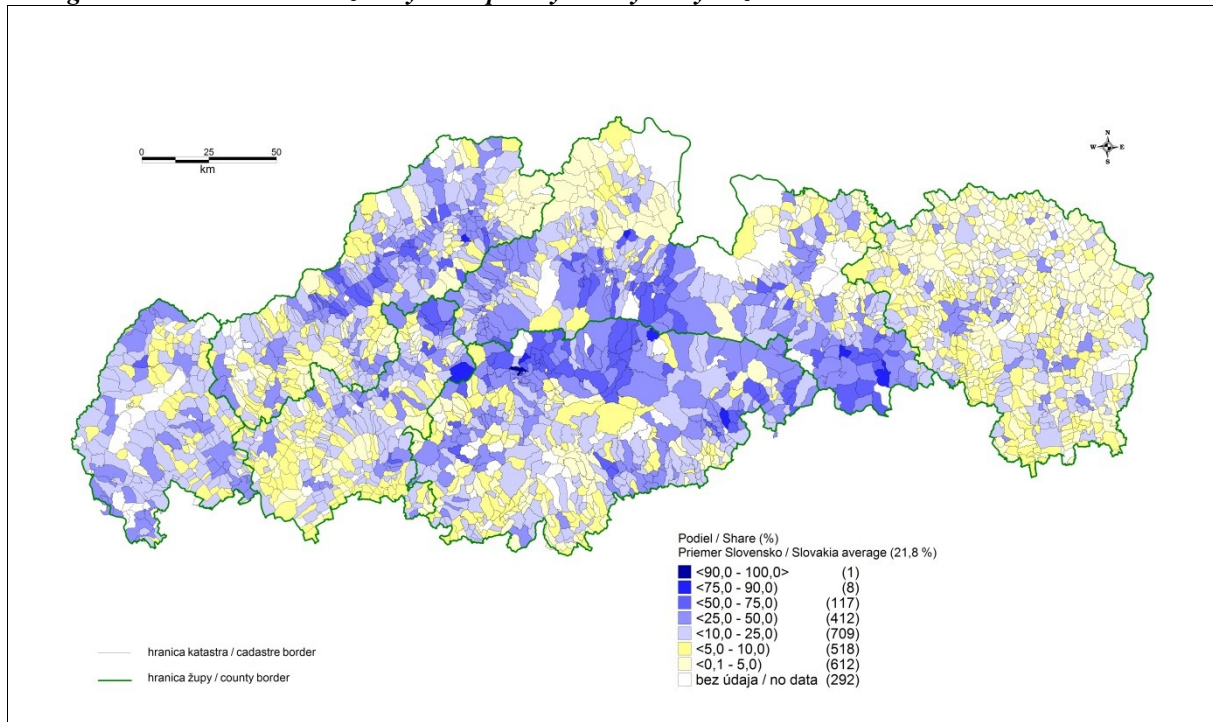
Kartogram č. 101: Podiel osôb závislých na primárnom sektore v roku 1940⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Zostavené na základe údajov SPRČS II., 1925, s. 409-410; ČSS zv. 104, s. 26-37; *Statistická príručka republiky Československé III.* (SPRČS III., 1928). Praha : SÚS, 1928, s. 301-307; *Statistická příručka republiky Československé IV.* Praha : Státní úřad statistický, 1932, s. 13-14; *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska.* P. Horváth (ed.). Bratislava : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1935, s. 38; *Sčítání lidu 1950, obecní třídění...*, c. d.

⁴⁶⁹ *Sčítanie ľudu na Slovensku...*, c. d.

Kartogram č. 102: Podiel osôb závislých na priemysle a výrobných živnostiach v roku 1940⁴⁷⁰

Priemysel a výrobné živnosti sa na zmenšenom území Slovenska počas 2. svetovej vojny podieľali ako zdroj obživy skoro 22% obyvateľov. Tí sa koncentrovali hlavne v strednej časti Slovenska, vo Pohronskej, v Trenčianskej, ale aj v Tatranskej župe. Aj mesto Bratislava vykazovala vysoký podiel osôb závislých na priemysle a výrobných živnostiach, ku ktorým sa prihlásilo vyše 28 %, ale takmer rovnaký podiel vykazoval aj obchod, ktorý sa podieľal vyše 25%. Ako hlavné mesto Slovenska, v ktorom sa sústredila väčšina inštitúcií celoštátneho významu, tu pracovalo aj väčšie množstvo osôb v administratíve (štátnej a verejnej správe). Spolu s rodinami tvorili skoro 23 % prítomných osôb.

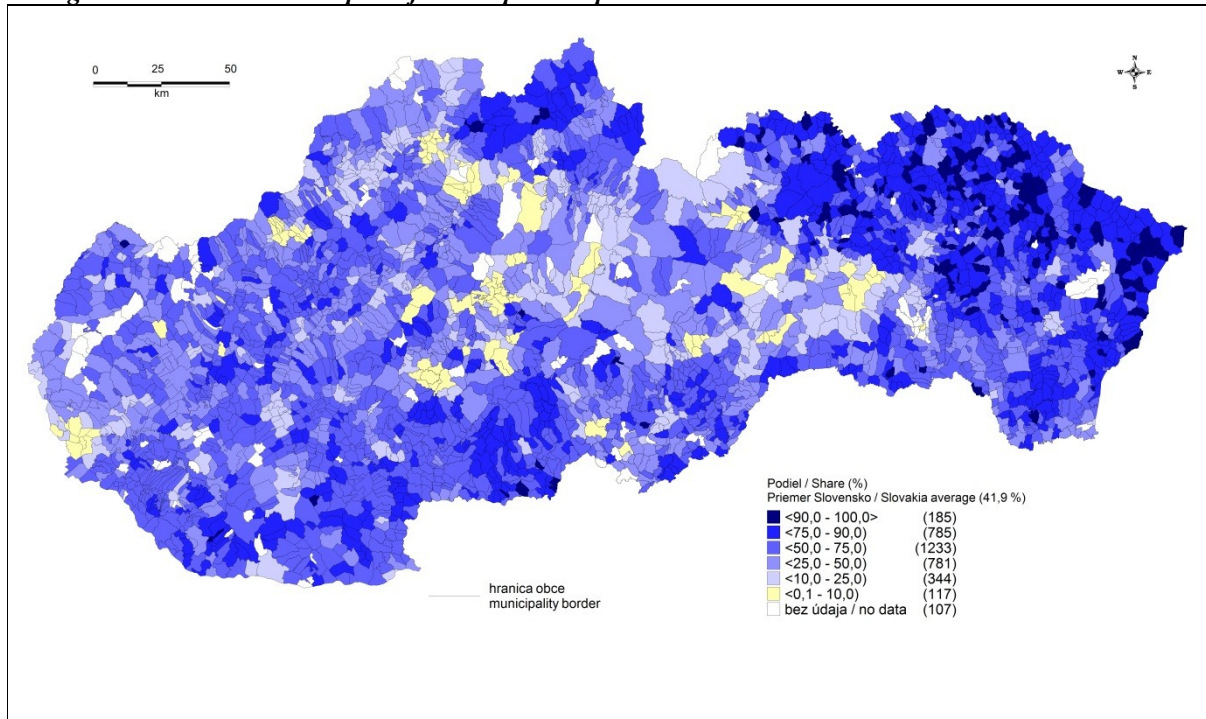
Najmenej priemyselne rozvinutým regiónom bolo východné Slovensko, ktoré zaostávalo aj na prelome 19. a 20. storočia.

Aj v povojnovom období pokračovalo zvyšovanie priemyselnej výroby a výrobných remesiel, živností. V tomto období sa zvyšovala aj stavebná činnosť, sprvu kvôli vojnovým škodám, ale ku koncu 40. rokov aj z pohľadu investícií a reštrukturalizácii povojnového hospodárstva. Na oblasť stavebníctva bola priamo naviazaná skoro 300 tis. skupina osôb. Podiel v priemysle stúpol na vyše 27 % a treba povedať, že pracovné sily získaval aj naďalej z primárneho sektora. Ten poklesol v roku 1950 pod 42 %. Výraznejšie ale rástol sektor dopravy a služieb.⁴⁷¹

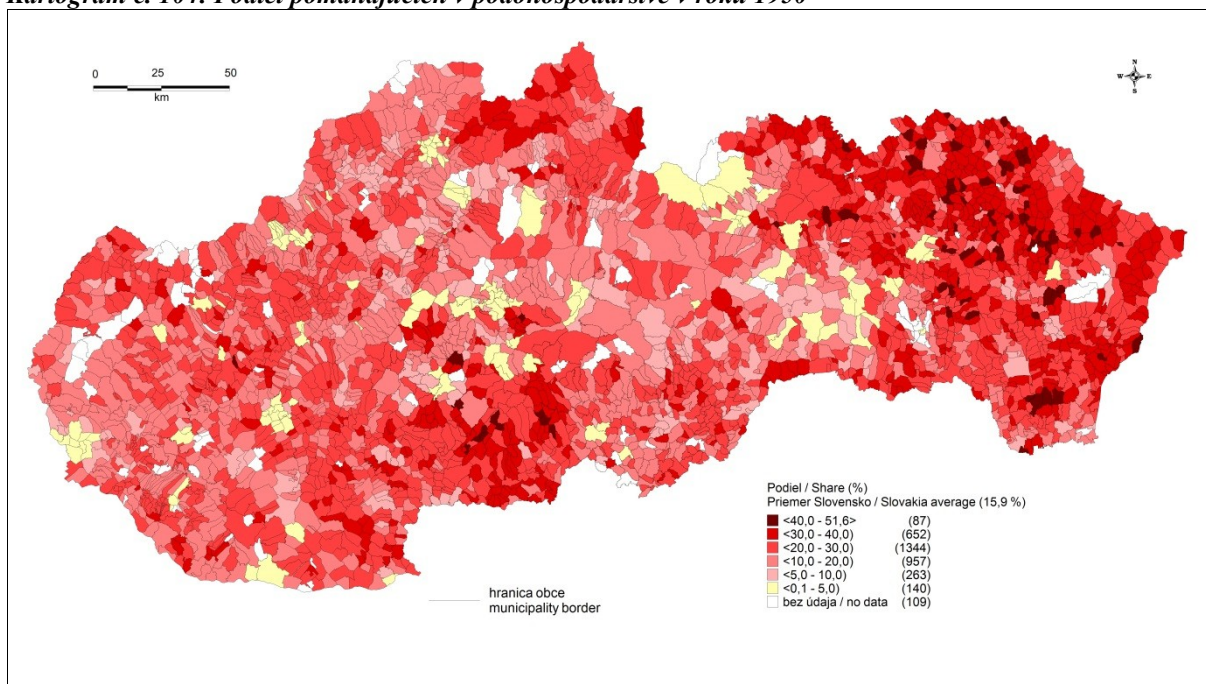
⁴⁷⁰ Tamže.

⁴⁷¹ Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

Kartogram č. 103: Podiel osôb pracujúcich v pôdohospodárstve v roku 1950⁴⁷²

Kartogram č. 104: Podiel pomáhajúcich v pôdohospodárstve v roku 1950⁴⁷³

Z kartogramov 103 a 104 je zrejmé, že aj na začiatku 50. rokov mala výraznejší podiel práca v primárnom sektore hlavne v oblasti východného a severného Slovenska. Z nich pomerne veľkú časť predstavovali pomáhajúci členovia rodín pri poľnohospodárskych prácach. Išlo o pomerne zaujímavú skupinu osôb, ktorá bola početná aj v medzivojnovom období (tab. č. 20). Vplyvom metodiky sčítania bola v roku 1921 podhodnotená (ženy v domácnosti), no pod-

⁴⁷² Tamže.

⁴⁷³ Tamže.

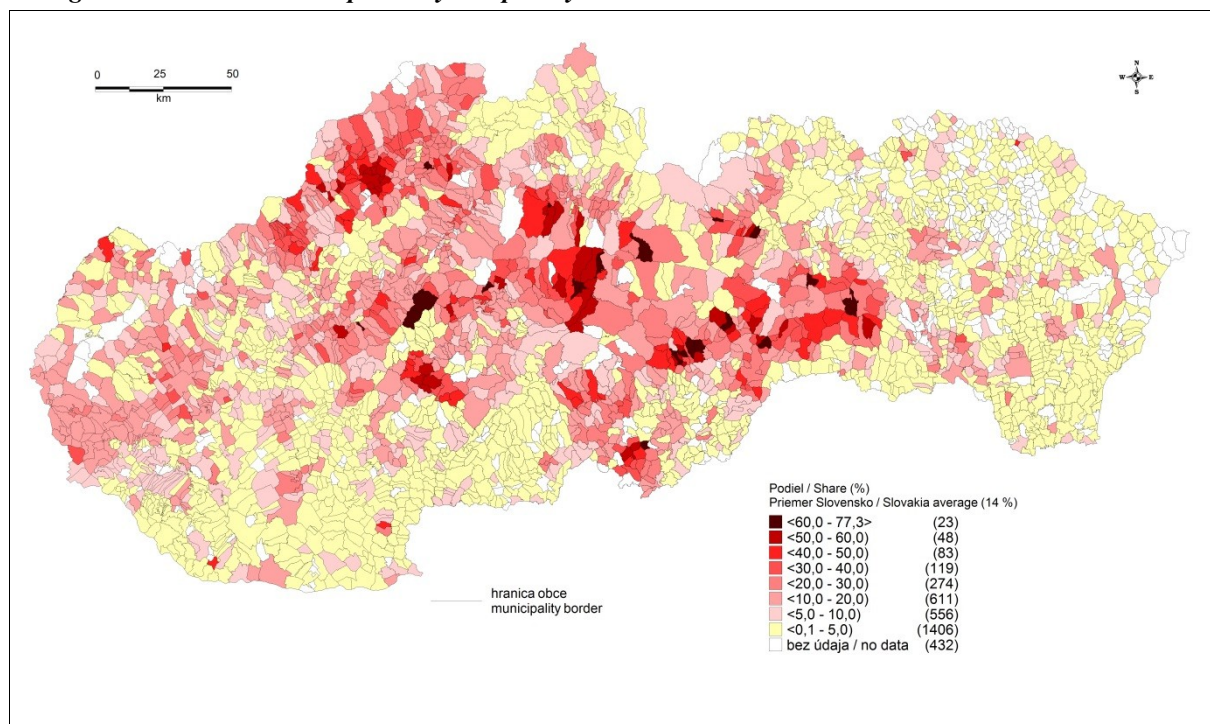
Ľa údajov z roku 1930 tvorili medzi pracujúcimi osobami skoro 11 % a prevažovali medzi nimi ženy. Hoci nemáme z roku 1950 k dispozícii podrobnejšiu skladbu pomáhajúcich osôb v poľnohospodárstve, možno predpokladať, že v tejto skupine mali aj v tomto období prevahu ženy.

Tab. č. 20: Ekonomicky aktívni obyvatelia Slovenska v rokoch 1921 a 1930 podľa pohlavia, na základe úradných štatistík⁴⁷⁴

Pohlavie	Ekonomicky aktívni obyvatelia podľa pohlavia v roku:										
	Počet obyvateľov		1921			1930			Rozdiel 1921/1930 v %		
	1921	1930	Z nich			Z nich			Z nich		
			Č	P	S	Č	P	S	Č	P	S
Muži	1459540	1614024	803751	167405	1351	877032	163223	653	9,12	-2,50	-51,67
Ženy	1541330	1715769	247820	59844	40152	262520	180844	45099	5,93	202,19	12,32
Spolu	3000870	3229793	1051571	227249	41503	1139552	344067	45752	8,37	51,41	10,24
v % z počtu prítomných osôb											
Muži	100	100	55,1	11,5	0,1	54,3	10,1	0,04	*	*	*
Ženy	100	100	16,1	3,9	2,6	15,3	10,5	2,6	*	*	*
Spolu	100	100	35	7,6	1,4	35,3	10,7	1,4	*	*	*
Podiel pohlaví ekonomicky aktívnej skupiny v %											
Muži	*	*	76,4	73,7	3,3	77	47,4	1,4	*	*	*
Ženy	*	*	23,6	26,3	96,7	23	52,6	98,6	*	*	*
Spolu	*	*	100	100	100	100	100	100	*	*	*

Č – činní; P – pomáhajúci členovia rodiny; S – domáce služobníctvo

Kartogram č. 105: Podiel osôb príslušných k priemyslu v roku 1950⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ Prepočítané podľa údajov SPRČS III. 1928, s. 310 a ČSS zv. 113, s. 138.

⁴⁷⁵ Tamže.

Priemyselná produkcia (bez výrobných živností) sa sústredila rovnako ako v 40. rokoch predovšetkým do oblasti Považia, ale tiež v oblasti baníckych a hutníckych miest a mestečiek stredného Slovenska. Najmenej priemyselnej výroby sa nachádzalo aj v tomto období na východnom Slovensku.

Záver

Populačný vývoj Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia nebol priamočiary. Pôsobilo naň množstvo faktorov, ktoré ho menili, a ktoré sa priamo odrazili nielen na štruktúrach obyvateľstva, ale aj na celkovom reprodukčnom správaní.

Pramene, ktoré máme k dispozícii pre poznanie staršieho, historického vývoja obyvateľstva sú rôzneho obsahu, ale najmä kvality. Dotýka sa to hlavne prameňov súpisového charakteru a topografických lexikónov súkromnej povahy, z ktorých sme pri analýze vychádzali. Tieto limity možno čiastočne kompenzovať hlbším archívnym bádáním, no najmä prácou v regionálnom a lokálnom meradle použitím iného typu prameňa, matrik. Súčasný stav bádania na Slovensku, žiaľ, nie je natoľko rozvinutý, aby sa matričné analýzy stali kvalitnejším základom zovšeobecňovania. Pre obdobie druhej polovice 19. storočia už máme k dispozícii aj údaje dotýkajúce sa vybraných demografických procesov, publikovaných aspoň na župnej úrovni. Mnohé zdroje hromadného charakteru však doposiaľ neboli spracované, prípadne len čiastočne. Predstavujú preto do istej miery výzvu, ale hlavne možný ďalší smer bádania v oblasti historickej demografie.

Populácia Slovenska za sledovaný čas pravdepodobne vzrástla trojnásobne, ak berieme do úvahy aj odhady migračných strát a predpoklad, že v 1. polovici 18. storočia sa počet obyvateľov Slovenska pohyboval na úrovni približne 1,5-1,6 milióna. Početný stav bol silnejšie ovplyvňovaný hlavne migráciami, ale rovnako aj pomerne nízkym populačným prírastkom, ktorý bol typický pre tzv. starý demografický režim. Vyššia plodnosť obyvateľstva bola negatívne vyvažovaná vysokou úmrtnosťou, ktorá postihovala predovšetkým najmladšiu časť populácie. Žiaľ, nemáme k dispozícii takmer žiadne údaje o migračných procesoch. Keďže neexistovala presnejšia štatistika, hoci myšlienka podchytiť migračné vlny aspoň početne existovala ešte v 2. pol. 19. storočia, vychádzať môžeme len z demografických modelov, z komparácie výsledkov jednotlivých sčítaní ľudu a pomocou zachyteného prírastku obyvateľstva v tomto období.

Výrazným spôsobom do vývoja populácie na Slovensku zasiahli revolučné udalosti 1848/1849, ktoré viedli v nasledujúcom období k významným zmenám prakticky v každej oblasti života spoločnosti. Zrušenie poddanstva, zmeny vlastníctva pôdy, ktorá sa delením a dedením drobila a viedla k vzniku drobných políčok, ktoré prestali plniť funkciu živiteľa rastúceho obyvateľstva a postupná premena uhorského hospodárstva pozvoľna nastupujúcou priemyselnou výrobou, začali vytvárať podmienky na výrazné zmeny v živote spoločnosti, ale aj v reprodukčnom správaní obyvateľstva. Agrárna preľudnenosť vytvárala rezervy pracovných síl pre vznikajúci priemysel, ale tiež bola v poslednej štvrtine 19. storočia príčinou masovej pracovnej migrácie mimo Slovensko. Populácia Slovenska takto stratila státisíce obyvateľov. Migrácie neskončili ani v medzivojnovom období po vzniku Československej republiky, hoci mali nižšiu intenzitu.

V medzivojnovom období sa začala výraznejšie prejavovať aj zmena populačnej klímy a demografický prechod (revolúcia). Jej začiatky možno badať už na konci 19. storočia a na začiatku 20. storočia, kedy sa začal postupne meniť názor niektorých častí spoločnosti na rodinný život, na vstup do manželstva a počet detí. Pokým bolo dominantným zdrojom obživy poľnohospodárstvo a chov dobytka, bola početná rodina pre vlastníka výhodou. Deti už v mladšom veku dokázali pomôcť pri poľných prácach a predstavovali lacnú pracovnú silu.

Pre budúceho vlastníka teda bolo výhodné vstúpiť do manželstva skôr a rovnako mať vyšší počet detí. Situácia sa však začala meniť zmenami vo vlastníctve pôdy a v mnohých oblastiach vznikom nesebestačných poľnohospodárskych podnikov. Hlava rodiny si musela kvôli obžive hľadať ďalšie zamestnanie, prípadne sa hlavným stávala práca v iných sektoroch. Práve v týchto momentoch sa začala početná rodina stávať skôr príťažou ako výhodou. Zmeny v populačnej klíme neprebehli rýchlo, ale pozvoľna nastupovali od konca 19. storočia a preukazuje sa v plodnosti obyvateľstva odrazili v medzivojnovom období. Tento proces zdynamizovala 1. svetová vojna, ktorá sa prejavila znížením plodnosti, a to nielen odkladaním sobášov na pokojné mierové časy, ale rovnako aj odlúčením mužov bojujúcich na frontoch. Obyvateľstvo Slovenska smerovalo k trojdetnej a dvojdetnej rodine.

Neskorší nástup demografických zmien v populácii Slovenska, prejavujúci sa znižovaním plodnosti, ale rovnako aj zlepšením úmrtnostných pomerov, znamenal, že Slovensko ešte v medzivojnovom období patrilo v Európe medzi krajiny s vyššou plodnosťou, ale aj vekovo jednou z najmladších európskych populácií. Charakteristické pre obyvateľstvo Slovenska bola sprvu pomerne nízka miera gramotnosti. Postupne však rástla, keď sa už v 18. storočí vytvorili priaznivejšie podmienky k zvyšovaniu gramotnosti aj pre bežný ľud. Určitou brzdou sa stal nielen nedostatok učiteľov, predovšetkým vo vidieckom prostredí, ale neskôr ku koncu 19. a na začiatku 20. storočia aj maďarizácia škôl. Gramotnosť napredovala aj v medzivojnovom období, jednak zlepšením školských pomerov, ale rovnako aj postupným vymieraním starších ročníkov osôb, pri ktorých sa negramotnosť vyskytovala vo vyššej miere.

Z hľadiska populačných štruktúr sme sa venovali hlavne etnicite obyvateľstva. V staršom období bola charakterizovaná prevládajúca reč, neskôr v moderných sčítaniach 19. storočia už máme k dispozícii jazykovú skladbu všetkého prítomného obyvateľstva, po vzniku Československa národnostnú skladbu. Slovensko patrilo k multietnickému priestoru, v ktorom spolunažívalo viacero jazykových skupín, najmä slovenská, maďarská, nemecká a rusínska reč. Definovali sme hranice medzi nimi, prakticky od konca 18. storočia do roku 1950. Zaoberali sme sa tiež otázkou objektivizovania etnickej skladby a jej vnímania najmä v medzivojnovom období. Podstatne stabilnejšou štruktúrou, ktorá v priebehu 18. – 1. pol. 20. storočia, nevykazovala výrazné výkyvy, bola náboženská skladba obyvateľstva. Aj v tomto ohľade možno územie Slovenska označiť ako značne heterogénne. Žili tu rímskokatolíci, gréckokatolíci, evanjelici a.v. vyznania (luteráni), evanjelici reformovaní (kalvíni) a izraeliti. Ostatné denominácie boli menej početné, okrem pravoslávia, ktoré si v medzivojnovom období získavalo priaznivcov najmä medzi gréckokatolíckymi veriacimi. Aj tu sme charakterizovali náboženské hranice a atlas obyvateľstva zachytáva všetky zmeny na obecnej úrovni, ku ktorým od 18. storočia došlo.

Ekonomická aktivita obyvateľstva bola v 18. storočí a v 1. polovici 19. prakticky jednotvárna. Dominoval primárny sektor, poľnohospodárstvo, chov dobytká ako hlavný zdroj obživy. K významnejším zmenám začalo dochádzať prakticky až po revolučných rokoch 1848/1849, kedy sa zrušením poddanstva a iných, ešte stredovekých vzťahov, začali uvoľňovať spoločenské vzťahy a vznikať predpoklady aj pre rozvoj priemyslu. Ten sa však len pozvoľna stával významnejším zdrojom obživy a poľnohospodárska výroba zabezpečovala obživu väčšine obyvateľstva až takmer do polovice 20. storočia.

Osobitne treba hodnotiť vojnové obdobie z konca 30. a prvej polovice 40. rokov predstavovalo z populačného hľadiska, ak neberieme do úvahy územné a priame populačné straty,

najmä obdobie prísne plánovanej a vedenej populačnej politiky, ktorá bola riešená národnostne. Pre určité skupiny obyvateľstva (židovské a rómske) bola populačná politika segregáčna a v prípade Židov z veľkej časti, transportovaním, likvidačná. Ešte pred vypuknutím 2. svetovej vojny dochádzalo k odchodu českého obyvateľstva zo Slovenska, čo sa zintenzívnilo po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945). V povojnovom období došlo k odsunom nemeckého obyvateľstva, k výmene obyvateľstva s Maďarskom, opciou k odchodu časti rusínskeho obyvateľstva do Sovietskeho zväzu, ale tiež k pokusom o presídlenie časti maďarského obyvateľstva do západných Čiech. Všetky tieto zmeny, spoločne s migračnými pohybmi vplývali na obyvateľstvo Slovenska, na jeho počet, zloženie, ale aj celkový populačný vývoj.

Niet pochýb o tom, že výskum populačného vývoja Slovenska postupne napreduje. V posledných rokoch bolo publikovaných viacero populačných analýz najmä z obdobia 20. storočia, no nájde sa aj viacero analytických príspevkov pre staršie obdobie. Mnohé príspevky hodnotili migračné procesy, populačnú politiku, pramene, metódy získavania dát. Snažili sme sa v posledných rokoch pripraviť pre ďalších bádateľov, ktorí využívajú k svojmu bádaniu aj historicko-demografické dáta, predovšetkým základnú databázu údajov vo forme lexikónu sídel, atlas obyvateľstva a textovú časť. Naším ďalším zámerom je pokračovať v téme a rozvinúť získané výsledky práce ďalším bádáním, predovšetkým o otázky každodennosti a historickej podmienenosti populačného vývoja Slovenska.

Zoznam prameňov a literatúry

Archívne pramene

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave:

- f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918 – 1928
- Osobný fond Vavro Šrobár, 1900 – 1948
- f. Kolonizačný referát Štátneho pozemkového úradu v Bratislave, 1921 – 1938
- f. Ministerstvo vnútra, 1938 – 1945
- f. Sčítanie ľudu z roku 1930.
- f. Sčítanie ľudu z roku 1940.
-

MVSR - Štátny archív Košice, pobočka Rožňava:

- f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1945
- f. Okresný úrad v Revúcej, 1923 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Stratenej, 1895 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Rejdovej, 1917 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Roštári, 1922 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad vo Veľkej Polome, 1865 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Lubeníku, 1914 – 1944

MVSR – Štátny archív v Bratislave:

- f. Slúžnovský úrad v Trnave, 1856 – 1922

Národný archív Českej republiky v Prahe:

- f. Predsedníctvo ministerskej rady, 1918 – 1945
- f. Ministerstvo vnútra – stará registratura, 1918 – 1938
- f. Štátny úrad statistický I, (1916) 1918 – 1946 (1950)
- f. Ústredný archív Ministerstva vnútra 1949-1950

MVSR – Štátny archív v Nitre:

- f. Nitrianska župa I., 1464 – 1922, Sčítanie ľudu z roku 1919

MVSR – Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad:

- f. Okresný úrad v Poprade, (1918) 1923 – 1945 (1949)
- f. Okresný úrad v Kežmarku, (1921) 1923 – 1945 (1947)

Edície prameňov

II. József népszámlálásának községi adatai. Budapest : KSH, 1996.

A Felvidék településeinek vallási adatai (1880 – 1941) I. es II. kötet. Budapest : Központi statisztikai hivatal, 1999.

A magyar korona országainak helységnevtára. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1892.

A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, Pest 1871.

A Magyar korona országában Az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei. I. kötet. Budapest : Az országos magyar kir. statisztikai hivatal, 1882.

- A Magyar korona országában az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei.* II. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1882.
- A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. *Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat* 42. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1902.
- A Magyar korona országainak Helységnévtára 1873.* Budapest 1873.
- A Magyar korona országainak helységnévtára.* Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1892.
- A Magyar szent korona országainak Helységnévtára 1907.* Budapest 1907.
- A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. *Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat* I. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1912.
- ACSÁDY, Ignác. *Magyarország népessége a pragmatika sanctio korában 1720 – 1721.* In: Magyar statisztikai közlemények, új folyam XII. kötet. Budapest : KSH, 1896.
- Administrativní lexikón obcí v republice Československé.* Díl II. Morava a Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus. Praha : Státní úřad statistický, 1928.
- Az 1850. évi és 1857. évi népszámlálás.* Budapest : KSH, 1993.
- Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.* Laszló Sebök (ed.). Budapest : KHS, 2005.
- Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei: A hasznos házi állatok.* Pest : OMKSH, 1871.
- Az első Magyarországi népszámlálás (1784 – 1787).* Budapest : KSH, 1960
- Československá statistika* B, sv. 45. Praha : SÚS, 1957.
- Československá statistika* B, sv. 44. Praha : SÚS, 1958.
- Československá statistika*, B, sv. 11. Praha : SÚS, 1957
- Československá statistika*, zväzky 98, 104, 107, 113, 116, 126, 146, 151 a 153.
- CZOERNIG, Karl Freiherrn v. *Etnographie der Österrreichischen Monarchie.* I. Wien : Kaiserlich Koeniglichen Hof., 1857.
- Erdély 1857. évi népszámlálása.* Budapest : KSH, 1992.
- FENYES, Elek. *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik.* Pesten, 1851.
- Hírdetés a' magyarországi cs. k. főkörmánytól 1856-diki junius 20-káról 10,323 sz. a.; 12,376 sz.*
- Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia).* Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2017.
- KORABINSKÝ, Ján Matej. *Atlas regni Hungariae portabilis.* Wien, 1804.
- KORABINSKÝ, Ján Matej. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn.* Bratislava, 1786.
- Lexicon universonum regni Hungariae locorum populosorum.* Budapest, 1920.
- Lexikón obcí Slovenskej republiky.* Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1942.
- Lexikón slovenských dejín.* D. Škvarna – J. Bartl – V. Čičaj et al. (eds.). Bratislava : SPN, 1997.
- Magyar statisztikai évkönyv 1885 – 1888, 1893 – 1910.* Budapest : OMKSH, 1886-1911.
- Magyar statisztikai közlemények. 108 kötet. pod názvom Az 1938. évi Felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Budapest : M.K. központi statisztikai hivatal, 1939.
- Magyarország Helységnévtára 1941. Budapest : M.K. központi statisztikai hivatal, 1942.
- MAJTÁN, Milan. *Názvy obcí Slovenskej republiky : Vývin v rokoch 1773 – 1997.* Bratislava : Veda, 1998.
- NAGY, Ludovicus. *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum.* Buda, 1828.

- Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi.* Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905.
- Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi.* Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907.
- Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi.* Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910.
- Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi.* Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916.
- Népmozgalma 1913-1918 évi.* Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1919 – 1920. In: *Československá statistika* sv. 53, řada XIV., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1929.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1921 – 1922. In: *Československá statistika* sv. 59, řada XIV., sešit 2. Praha : Státní úřad statistický, 1929.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1923 – 1924. In: *Československá statistika* sv. 63, řada XIV., sešit 3. Praha : Státní úřad statistický, 1930.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1925 – 1927. In: *Československá statistika* sv. 77, řada XIV., sešit 4. Praha : Státní úřad statistický, 1932.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1928 – 1930. In: *Československá statistika* sv. 121, řada XIV., sešit 5. Praha : Státní úřad statistický, 1936.
- Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934 – 1937. In: *Československá statistika* sv. 163, řada XIV., sešit 7. Praha : Státní úřad statistický, 1941.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1931 – 1933. In: *Československá statistika* sv. 145, řada XIV., sešit 6. Praha : Státní úřad statistický, 1938.
- Povolanie obyvateľstva na Slovensku podľa súpisu civilného obyvateľstva zo dňa 4. októbra 1946.* Bratislava : ŠPŠÚ, 1947, 409 s.
- Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska.* P. Horváth (ed.). Bratislava : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1935.
- Retrospektívny lexikón obcí Československej socialistickej republiky 1850 – 1970.* 2. diely. Praha : Federálny štatistický úrad, 1978.
- Sčítání lidu 1950, obecní třídění. Přítomné obyvatelstvo podle poměru k povolání a úseků objektivního povolání, podle náboženského vyznání a přistěhování do obce.* Nepublikovaný rukopis, Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1950.
- Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950.* I.-IV. díl. Praha : SÚS, 1957-1958.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. In: *Československá statistika* sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : SÚS, 1934.
- Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15.XII.1940.* Príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948.
- Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946-1947. In: *Československá statistika*, sv. 184, řada IV., seš.15. Praha : SÚS, 1951, 561 s.
- Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919.* Bratislava : MPS, 1920.
- Soznam obcí na Slovensku podľa administratívneho stavu k 1. júlu 1947.* Praha : SÚS, 1947, 56s.
- Statistická příručka republiky Československé II.* Praha : SÚS, 1925.
- Statistická příručka republiky Československé III.* Praha : SÚS, 1928.
- Statistická příručka republiky Československé IV.* Praha : SÚS, 1932.

- Statistická ročenka ČSR 1934.* Praha : SÚS, 1934.
- Statistická ročenka ČSR 1935.* Praha : SÚS, 1935.
- Statistická ročenka ČSR 1936.* Praha : SÚS, 1936.
- Statistická ročenka ČSR 1938.* Praha : SÚS, 1938.
- Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung von 31. October 1857.* Wien 1859.
- Súpis bytov v Bratislave zo dňa 13. a 14. októbra 1945. In: *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu*, č. 5 a 6/1947, s. 145-166, 169-183.
- Súpis domov a bytov v Bratislave v r. 1945. In: *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu*, č. 2/1946, s. 36-38.
- Synopsis Conscriptio Animarum pro Anno 1777 cum Calculo proportionali.*
- Štatistická príručka Slovenska 1947.* Bratislava : ŠPŠÚ, 1947, 387 s.
- Štatistické zprávy 1/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 10/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 11-12/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 2-3/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 3/1943,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 4/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 7/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy*, č. 6, roč. II/1941, séria A, 1.
- Štatistický lexikon obcí Republiky československé 1955.* Praha : SEVT, 1955.
- Štatistický lexikón obcí v krajine Slovenskej.* Praha : Státní úřad štatistický, 1936.
- Štatistický lexikón obcí v republike Československej : III. diel Slovensko.* Praha : Státní úřad štatistický, 1927.
- THIRRING, Gusztáv. Az 1804. évi népösszeírás. In: *Magyar statisztikai szemle*, XIV. Évfolyam, 1/1936, s. 1-22.
- THIRRING, Gusztáv. *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest : MTA, 1938.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska z roku 1940.* Bratislava : SNA, 2011.
- „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu : *Dokumenty I.* M. Schvarc – M. Holák – D. Schriffel (eds.). Bratislava : ÚPN, 2008.
- Történeti statisztikai tanulmányok. Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786-87.* Budapest : KHS, 1975.
- Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku.* Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1939.
- VÁLYI, András. *Magyar Országának leírása.* I. – III. kötet. Budan : A Királyi Universitásnak Betüivel, 1796 – 1799.
- Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. – 1. pol. 20. storočia).* S. Čéplö et al. (eds.). Bratislava : MKD, 2016, 3305 s.
- Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946.* Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1946.

Literatúra

- BARTL, Július et al. *Lexikón slovenských dejín.* Banská Bystrica : SPN, 1997.
- BARTLOVÁ, Alena. Hospodárska kríza na Slovensku v rokoch 1929 – 1933. In: *Historický časopis* č. 2/32, 1984, s. 219-241.
- BENŽA, Mojmír – KUSENDOVÁ, Dagmar – MAJO, Juraj – TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný atlas Slovenska.* Bratislava : DAJAMA, 2015; *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia).* Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017.

- BEZDĚK, Bohuslav. *Menoslov obcí na Slovensku*. Bratislava : vlastným nákladem, 1920.
- BLAŽEK, Michal. *Ekonomická geografia ČSSR*. Bratislava : Osveta, 1964.
- BOHÁČ Antonín. *Národnost a sčítání lidu*. Praha, 1930.
- BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém sčítání. In: *Statistický obzor*, roč. XII. Praha : SÚS, 1931, s. 17.
- BOHÁČ, Antonín. Otázka populační a vystěhovalectví. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha : Lidová tiskárna, 1928, s. 23-30.
- BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921 : Část analytická. In: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924, s. 32*-129*.
- BOTÍK, Ján. *Etnická história Slovenska : K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava : Lúč, 2007.
- CSÜTÖRTÖKYOVÁ, Dita. Identifikačné procesy lokálnej komunity vo vzťahu k tradičnej ľudovej architektúre (Na príklade obce Sebechleby). In: *Slovenský národopis*, roč. 61, č. 4/2013, s. 430-451.
- ČULEN, Konštantín. *Česi a Slováci v štátnych službách ČSR*. Bratislava : Vedecký ústav pre zahraničných Slovákov, 1944.
- Dejiny Slovenska II. (1526 – 1848)*. Bratislava : VEDA, 1987.
- Dejiny Slovenska V. (1918 – 1945)*. Bratislava : Veda, 1985.
- Deset let Československé republiky*. III. Praha : Státní tiskárna v Praze, 1928.
- FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske dejiny*. Bratislava : VŠE, 1992.
- FALTUS, Jozef. Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921 – 1923 v Československu. Bratislava : SAV, 1966.
- FALTUS, Jozef. Zamestnanie obyvateľstva Slovenska a priemyselné závody na Slovensku podľa uhorského sčítania k 31. 12. 1910. In: *Slovenská archivistika*, roč. 22, 2/1987, s. 62-85.
- HALLON, Ľudovít. *Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. (Rozvoj alebo úpadok?)*. Bratislava : Veda, 1995.
- HETÉNYI, Martin. (Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945. Nitra : UKF, 2011.
- HETÉNYI, Martin. Perzekučné zásahy proti maďarskej menšine na Slovensku 1938 – 1945. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII*. Zost. P. Sokolovič. Bratislava : ÚPN, 2008, s. 126-138.
- HETÉNYI, Martin. *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938 – 1945*. Nitra : FiF UKF, 2008.
- HETÉNYI, Martin. Život obyvateľov na slovensko-maďarskom pohraničí po viedenskej arbitráži v roku 1938. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. storočia: Osudové osmičky v našich dejinách*. Zost. J. Mervart, J. Štěpán. Ústí nad Orlicí : OFTIS, 2008, s. 149-160.
- HOLEC, Roman. *Polnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava : VEDA, 1991.
- HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In: *Historický časopis*, roč. 58, 2/2010, s. 291-312.

- HÚSEK, Jan. *Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy*. Bratislava : Prúdy, 1925.
- JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálno-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia. In: *Historický časopis*, roč. 35, 1987, č. 3, s. 382-394.
- JANAS, Karol. K problematike hraničných sporov s Nemeckou ríšou v rokoch 1938 – 1943 v Bratislave a okolí. In: *Bratislava*, r. 16, 2004, s. 121-128.
- JANAS, Karol. Poľské požiadavky voči Československu v roku 1938 a ich dopad na poľsko-moravsko-slovenské pomedzie. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. století: Osudové osmičky v našich dejinách*. Zost. J. Mervart, J. Štěpán. Ústí nad Orlicí : OFTIS, 2008, s. 171-178.
- JANAS, Karol. Slovensko-poľské územné spory a spôsoby ich riešenia v severozápadnom Slovensku v rokoch 1938 – 1939. In: *Vlastivedný zborník Považia*, r. XXII, 2004, s. 93-103.
- JANAS, Karol. *Trenčianska župa (1940 – 1945) : K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín : TU A. Dubčeka, 2007.
- JANTO, Juraj. Salašný chov oviec v Detve a na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, č. 2/2016, s. 95-106.
- KAČÍREK, Ľuboš – OSAĐAN, Róbert. Náboženské menšiny na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: P. Tišliar (ed.): *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 115-140.
- KAČÍREK, Ľuboš – TIŠLIAR, Pavol. *Petržalka v rokoch 1919 - 1946*. Bratislava : Stimul, 2014.
- KAČÍREK, Ľuboš – TIŠLIAR, Pavol. *Petržalka do roku 1918*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2014.
- KAČÍREK, Ľuboš. Etnické zmeny obyvateľstva v novoveku na príklade mestskej časti Bratislava-Petržalka. In: *Populačné štúdie Slovenska 9*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 163-175.
- KAČÍREK, Ľuboš. Ján Nepomuk Bobula (1844-1903). In: *Slováci v zahraničí*. č. 30. Martin : Matica slovenská, 2013, s. 34-53.
- KAČÍREK, Ľuboš. Modernizácia Uhorska v 19. storočí a slovenské národné hnutie. In: *Idey a vývoj slovenského národovtorného myslenia*. M. Martinkovič (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2011, s. 246-338.
- KAČÍREK, Ľuboš. *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850 - 1875*. Budapest : Croatica, 2016.
- KAČÍREK, Ľuboš. Prouhorské slovenské časopisy v 60. a 70. rokoch 19. storočia. In: *Studia bibliographica Posoniensia*. Bratislava : Univerzitná knižnica, 2016, s. 83-93.
- KAČÍREK, Ľuboš. Slovenska komunita v Pešťbudíne v 19. storočí na príklade slovenského evanjelickeho zboru. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 39-49.
- KAČÍREK, Ľuboš. Vydavateľské aktivity Novej školy slovenskej (1868 - 1875). In: *19. storočie v zrkadle písomných prameňov : Z dejín knižnej a duchovnej kultúry Slovenska*. Prešov : ŠVK, 2016, s. 149-159.
- KOHÚTOVÁ, Mária. K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720 a ich údajom o počte obyvateľstva. In: *Historický časopis*, roč. 32, 1/1984, s. 83-100.

- KOHÚTOVÁ, Mária. *Štatistiky obyvateľstva v Uhorsku v 18. storočí*. [online, 20. 9. 2016] <
<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/doc/kohutova.pdf>>
- KONEČNÝ, Stanislav: Rusíni na Slovensku a rozpad Rakúzska-Uhorska. In: *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918*. Zost. P. Švorc a L. Harbuľová. Prešov : Univerzum : 1999 , s. 290–299.
- KORČÁK, Jaromír. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930: část textová. In: *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. Československá statistika sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : SÚS, 1934, s. 9*-55*.
- KOVACSICS, József. Bevezetés a történeti statisztikai forrásainak tanulmányozásába. In: J. Kovacsics (ed.). *A történeti statisztikai forrásai*. Budapest : Közgazdasági és jogi könyvkiadó, 1957, s. 5-51.
- KUČEROVÁ, Kveta. *Chorváci a Srbi v strednej Európe : K etnickým, hospodárskym a sociálnym otázkam v 16. a 17. storočí*. Bratislava : Veda, 1976.
- LACINA, Vlastislav. Krize Československého zemědělství 1928 – 1934. Praha : ČSAV, 1974.
- LETZ, Róbert. Postavenie gréckokatolíkov slovenskej národnosti v rokoch 1918 – 1950. In: : *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava : Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 101-118.
- MANNOVÁ, Elena et al. *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : AEP, 2004.
- MAREK, Miloš. *Cudzí etniká na stredovekom Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 2006.
- MAREK, Pavel. *Pravosláví v Československu v letech 1918 – 1942 : Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku*. Brno : LMAREK, 2004.
- MATLOVIČ, René. *Geografia obyvateľstva Slovenska so zreteľom na rómsku minoritu*. Prešov, 2005.
- MAUR Eduard. *Základy historické demografie*. Praha, SPN, 1978.
- MEDVECKÝ, Matej. Spomienky sudkyne a odbojárky Dr. Zdenky Fenclovej. In: *Posledné a prvé slobodné (?) voľby, 1946, 1990*. Zost. M. Medvecký. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2006, s. 210-212.
- MIČKO, Peter. Hospodárska politika slovenského štátu : Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938 – 1945. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku 2010.
- MIKUŠOVÁ, Miriam. K sobášnosti socioprofesionálnych skupín v Trnave v 19. storočí. In: P. Tišliar (ed.): *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 21-61.
- MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In: *Historická demografie*, roč. 38, 1/2014, s. 57-76.
- MRÁZ, Josef. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. In: *Československý statistický věstník*. ročník II, sešit 1.-2., prosinec 1920 a ročník II. únor 1921, sešit 3., s. 123.
- Mýtus a realita hospodárskej vyspelosti Československa medzi svetovými vojkami*. Praha: Karolinum, 2000.
- O priemysle Slovenska : Výročná správa Krajinskej skupiny pre Slovensko Ústredného zväzu čsl. priemyselníkov v Bratislave. 1924*. Bratislava : Ústredný zväz čsl. priemyselníkov, 1924.

- OČOVSKÝ, Štefan. Vývoj religióznej štruktúry obyvateľstva na Slovensku. In: *Geografický časopis*, roč. 45, 1993, č. 2-3, s. 163-180.
- PETROV, Alexej: K otázke slovensko-ruské etnografické hranice. In: *Česká revue* XVI./1923, č. 5 - 6, s. 115-119 a 234-243.
- POCISKOVÁ, Miriam. K sociálnej a ekonomickej štruktúre Trnavy v 19. storočí. In: *Populačné štúdie Slovenska 8*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 57-66
- POCISKOVÁ, Miriam. Početnosť rodiny zamestnancov v agrárnom sektore v 19. storočí v Trnave. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 51-56.
- PRŮCHA, Václav a kol. Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí. Bratislava : Pravda, 1974.
- PRŮCHA, Václav a kol. *Nástin hospodárskych dejín v období kapitalizmu a socializmu*. Praha : Svoboda, 1987.
- RÁBIK, Vladimír – LABANC, Peter – TIBENSKÝ, Martin. *Historická geografia*. Trnava : FFTU, 2013, s. 35.
- RÁBIK, Vladimír. *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku : Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej*. Bratislava : Karpatonemecký spolok na Slovensku, 2006.
- SCHVARC, Michal – HANULA, Matej. Evakuácia nemeckého obyvateľstva zo Slovenska (1944 – 1945) v kontexte migračných pohybov etnických Nemcov v juhovýchodnej Európe koncom II. svetovej vojny. In: M. Šmigel' – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 407.
- SCHVARC, Michal. Majorita – minorita. Vzťah Nemcov a Slovákov v rokoch 1939 – 1945 na príklade obce Handlová. In: Mičko, P. a kol. *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1948*. Banská Bystrica : UMB, 2009, s. 65-90.
- SIMON, Attila. *Telepesek és telepes falvak dél-Szlovákiában a két világháború között*. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2009.
- SRB, Vladimír. *Obyvateľstvo Slovenska 1918 – 1938*. Bratislava : Infostat, 2002.
- SVETOŇ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : SVPL, 1958.
- SVETOŇ, Ján. Slovenské vystaňovalectvo v období uhorského kapitalizmu. In: *Vývoj obyvateľstva Slovenska: výber z diela k nedožitém 65. narodeninám J. Svetoňa*. Bratislava : Epocha, 1970.
- ŠÍDLO, Luděk - ŠPROCHA, Branislav. Transformace plodnosti Česka a Slovenska v 20. a na začátku 21. století v generační perspektivě. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 121-136.
- ŠMIGEL', Michal – KRUSKO, Štefan. *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947)*. Bratislava : Goralinga, 2011.
- ŠMIGEL', Michal. Presídlenie slovenských Rusínov do ZSSR (1947) v kontexte povojnovej československo-sovietskej výmeny obyvateľstva. In: M. Šmigel' – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 471-513.
- ŠPROCHA, Branislav – ŠMIGEL', Michal – TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj rusínskeho obyvateľstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Populačné štúdie Slovenska 8*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 109-124.

- ŠPROCHA, Branislav - ŠMIGEL, Michal - TIŠLIAR, Pavol. Reprodukčné správanie populácie Podkarpatskej Rusi. In: *Populačné štúdie Slovenska 9*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 21-60.
- ŠPROCHA, Branislav – ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol. Zmeny v štruktúrach populácie Podkarpatskej Rusi v medzivojnovom období. In: *Populačné štúdie Slovenska 9*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 61-88.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal. Pohyb etník, etnické hranice, etnický priestor na Slovensku. In: M. Šmigel' – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 10-42.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Analýza vybraných charakteristík cudzincov na Slovensku v medzivojnovom období. In: M. Šmigel' – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 98-131.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demogeografický profil náboženského vyznania obyvateľstva Slovenska za posledných 100 rokov. In: *Populačné štúdie Slovenska 3*. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 111-187.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938-1945*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, č. 1, 38/2014, s. 77-112.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Intenzita a charakter úmrtnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, č. 2, 38/2014, s. 203-233.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Možnosti sledovania vnútornej migrácie na Slovensku vo výsledkoch medzivojnových sčítaní ľudu. In: M. Šmigel' – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 145-169
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Možnosti využitia ekonomických štruktúr obyvateľstva 1921, 1930, 1940 a sčítania podnikov a závodov na Slovensku v roku 1930 pre komplexný výskum populačných dejín Slovenska. In: I. Fialová - D. Tvrdoňová (eds.) *Remeslo má zlaté dno... Cechy, živnosti, manufaktúry a továrne v dejinách Slovenska*. Bratislava : SNA, 2014, s. 375-387.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Obraz rómskej populácie v Uhorsku na konci 19. storočia, In: *Historický časopis*, roč. 64, č. 2 (2016), s. 267-297.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi I. Demografická reprodukcia*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 126 a n.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi II. Štruktúry obyvateľstva*. Bratislava : Infostat, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Rómovia na Slovensku podľa súpisu z roku 1893. In: *Historická demografie*, roč. 40, 1/2016, s. 93-112.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava : Infostat, 2009.

- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish Population of Slovakia between the Two World Wars. In: *Judaica Bohemiae*, roč. XLIX, 2/2014, pp. 5-45.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The fertility of women in subcarpathian Russia in the second half of the Nineteenth century and the first half of the Twentieth century. In: *Bylye gody*, Roč. 45, č. 3 (2017), s. 964-977.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Fertility of Women in the Primary Sector in Slovakia According to Censuses Conducted Between 1900 and 2001 years. In: *Bylye gody*, vol. 37, is. 3, pp. 650-662.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Údaje o prirodzenej mene obyvateľstva Slovenska publikované v Pohyboch obyvateľstva Československav rokoch 1919 – 1937 (analyticko-metodická príručka)*. Bratislava : Infostat, 2009, 127s.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : STIMUL, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav. Charakter reprodukčného správania Rómov na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: P. Tišliar - T. Šprochová (eds.): *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 217-251.
- ŠPROCHA, Branislav. Charakter úmrtnosti obyvateľstva Slovenska na začiatku 20. storočia. In: *Populačné štúdie Slovenska 8*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 67-80.
- ŠPROCHA, Branislav. K niektorým otázkam transformácie plodnosti na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. In: P. Tišliar (ed.): *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 89-114.
- ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť žien maďarskej národnosti na Slovensku v sčítaniach obyvateľov. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 6*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 169-196.
- ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj národnostných menšín na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: P. Tišliar - T. Šprochová (eds.): *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 185-216.
- ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny I. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 24, 4/2014, s. 40-53.
- ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny II. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 25, 1/2015, s. 45-57
- ŠPROCHOVÁ, Terézia. Dobové vnímanie ženských cností podľa Jána Kollára. In: P. Tišliar - T. Šprochová (eds.): *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 7-19.
- ŠPROCHOVÁ, Terézia. Výchova a príprava na život ženy v prvej polovici 19. storočia. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 29-37.
- ŠPROCHOVÁ, Terézia. Žena ako domáca gazdiná v 19. storočí. In: *Populačné štúdie Slovenska 8*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 47-56.

- ŠPROCHOVÁ, Terézia. Ženská nevzdelanosť ako rodinný problém. In: P. Tišliar (ed.): *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 7-19.
- ŠUTAJ, Štefan. *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov : Universum, 2005.
- ŠUTAJ, Štefan. Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky. In: *Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Z. Sáposová – Š. Štutaj (eds. Prešov : Univerzum, 2010, 7-17.
- ŠVORC, Peter. *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov : Universum, 2003.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. The rise of civil marriage and divorce in marriage law in Slovakia and changes in marriage law in the interwar period. In: *European journal of science and theology*, vol. 13 (2017), No. 5, s. 35-44.
- TIŠLIAR, Pavol - ŠPROCHA, Branislav. Zaznávaný a nepoznaný Cenzus 1919 či len kuriozita? In: *Historický časopis*, roč. 63, 2/2015, s. 253-274.
- TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 1/2015, s. 51-62.
- TIŠLIAR, Pavol. Ethnicity and the Population of Slovakia between 1919 and 1940. In: *European Researcher*, r. 4, č. 42/2013, s. 429-436.
- TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. In: *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 2009, č. XXI., s. 53-70.
- TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu (prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. - 1. pol. 20. storočia)*. Brno : Tribun EU, 2009.
- TIŠLIAR, Pavol. Formy organizovania vysťahovalectva zo Slovenska po vzniku Československej republiky. In: M. Šmigel' – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 56-71.
- TIŠLIAR, Pavol. Gemerská stolica a Malohont z pohľadu Tereziánskeho lexikónu sídel z roku 1773. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 18, 2-3/2008, s. 60-76.
- TIŠLIAR, Pavol. Introduction to the Problem of Population Censuses of Slovakia in 1919 and 1921. In: P. Tišliar - S. Čéplö (eds.): *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 7-42.
- TIŠLIAR, Pavol. K diproporciám a protichodnosti populačnej politiky v medzivojnovom Československu a jej prejavom na Slovensku. In: P. Tišliar - T. Šprochová - L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 67-81.
- TIŠLIAR, Pavol. K vybraným prameňom štatistickej povahy v 18. a 19. storočí. In: *Populačné štúdie Slovenska 8*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 7-20.
- TIŠLIAR, Pavol. K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919 – 1930 na Slovensku. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava : MKD, 2015, s. 63-88.
- TIŠLIAR, Pavol. Koncepce a východiská mimoriadneho sčítania ľudu z roku 1919. In: *V turbulentnom tridsaťročí – kapitoly z dejín Slovenska 1918 – 1948*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 27-36.

- TIŠLIAR, Pavol. Migračná politika na Slovensku v kontexte populačnej politiky v medzivojnovom období. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 44-56.
- TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919 : Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : STATIS, 2007.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- TIŠLIAR, Pavol. Národnostná skladba Slovenska na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia: etnická identita (identifikácia) z pohľadu oficiálnej štátnej štatistiky. In: *Český lid*, roč. 102, 3/2015, s. 329-352.
- TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy na Slovensku podľa výsledkov Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919. In: *Historica 47*. Zost. P. Tišliar. Bratislava : Univerzita Komenského Bratislava, 2008, s. 89-118.
- TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: *Studies in the Population of Slovakia II*. P. Tišliar – S. Čéplö (eds.). Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 97-119.
- TIŠLIAR, Pavol. Odras národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939 – 1945) v štatistickej praxi. In: *Populačné štúdie Slovenska 4*. P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2014, s. 21-57.
- TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.
- TIŠLIAR, Pavol. On employment of women in Slovakia in the inter-war period. In: P. Tišliar - S. Čéplö (eds.): *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 63-95.
- TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938 - 1945 - metodologické východiská. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. P. Tišliar (ed.). Krakov, Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9-18.
- TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919 – 1940. In: *Bylye Gody*, 2/2014, č. 32, s. 266-271.
- TIŠLIAR, Pavol. Predpoklady k uzavretiu a ukončeniu manželstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, ročník 17, 1-2/2007, s. 93-105.
- TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*. r. 21, 4/2011, s. 3-21.
- TIŠLIAR, Pavol. Prípravný proces súpisu domov a bytov a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 6*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 33-61.
- TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: *Studies in the Population of Slovakia II*. P. Tišliar – S. Čéplö (eds.). Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 121-146.
- TIŠLIAR, Pavol. Szlovákia lakosságának etnikai összetétele 1919 és 1949 között. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2/2012, s. 46-55.
- TIŠLIAR, Pavol. Šrobárov popis ľudu v roku 1919 a jeho výsledky z pohľadu administratívnych žúp. In: *Demografie*, r. 50, č. 2/2008, s. 42-58.

- TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945 – 1951). In: *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945 – 1960)*. B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). Bratislava : Infostat, 2009, s. 8-17.
- TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. (Teoretické a metodologické východiská z pohľadu historickej demografie). In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 25, 2/2015, s. 3-13.
- TIŠLIAR, Pavol. Beginnings of Organisation of Emigration in the Czechoslovak Republic. In: P. Tišliar - S. Čéplö (eds.): *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 43-62.
- TIŠLIAROVÁ, Ingrid – TIŠLIAR, Pavol. K problematike plebiscitu na severnej Orave a na Spiši v 20. rokoch 20. storočia. In: *Almanach Slowacy w Polsce XIV*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, s. 35-75.
- TIŠLIAROVÁ, Ingrid. *Severné hranice Slovenska v rokoch 1918 – 1924 : Spor o územia na Orave a Spiši*. Diplomová práca. Bratislava : FiF UK, 2004.
- VARGOVÁ, Lenka. Zariadenie domácností v prvej polovici 20. storočia s prihliadnutím na inzerciu vo vybranej dobovej tlači : Príspevok k dejinám každodennosti na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska 9*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 7-20.
- VRABCOVÁ, Eva. Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v Československej pozemkovej reforme I. časť. In: *Slovenská archivistika*, r. 37, 1/2002, s. 57-67.
- VRABCOVÁ, Eva. Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v Československej pozemkovej reforme II. časť. In: *Slovenská archivistika*, r. 37, 2/2002, s. 55-80.
- ZAVŘEL, Lev. Vystěhovalectví. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha : Lidová tiskárna, 1928, s. 5-22.
- ŽUDEL, Juraj. *Osídlenie Slovenska v neskorom stredoveku*. Bratislava : Veda, 2010.
- ŽUDEL, Juraj. Súpisy obyvateľstva slobodných kráľovských miest na Slovensku z 2. polovice 18. storočia. In: *Slovenská archivistika*, roč. XXII., 1/1987, s. 82-101.
- ŽUDEL, Juraj. Tereziánsky lexikón sídel Uhorska z roku 1773 : Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum. In: *Slovenská archivistika*, roč. XV, 2/1980, s. 74-92.

Dobová tlač:

- Do konca roka má byť prvé sčítanie ľudu. In: *Slovenská pravda*, 5. október 1940, s. 3.
- Predbežné výsledky sčítania ľudu : Slovenská republika má okolo 2,653.564 obyvateľov – V Bratislave žije 138.000 ľudí – Slovenské mestá podľa veľkosti. In: *Slovenská pravda*, 23. marec 1941, s. 1.

Internet:

- <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=15152>>
- <https://www.czso.cz/csu/sldb/ceskoslovenske_scitani_lidu_1950>
- <https://www.czso.cz/csu/sldb/soupis_obyvательства_v_letech_1946_a_1947>
- <<https://www.familysearch.org/>>

Názov: Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia

© prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD. – © RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D.

Vydalo: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK
v Bratislave v spolupráci s o. z. Muzeológia a kultúrne dedičstvo

1. vydanie, Bratislava 2017

Rozsah: 167 s., 10,96 AH

ISBN 978-80-89881-08-6